

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології

СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Приурочено 20-й річниці незалежності України

2'2011

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

Редакційна рада

головний редактор – доктор історичних наук, професор М.В. Кугутяк (Івано-Франківськ)

відповідальні секретарі – кандидат історичних наук, доцент М.М. Волощук, студент V курсу Інституту історії і політології Д.В. Свінцицький

Члени редакційної ради:

кандидат історичних наук, доцент Т.В. Галицька-Дідух (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент В.З. Дебенко (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент Ю.Л. Довган (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор О.С. Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент В.Л. Комар (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук, доцент О.В. Марущенко (м. Івано-Франківськ)

доктор історичних наук, професор В.В. Марчук (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук (PhD) В.М. Нагірний (м. Краків, Польща)

кандидат історичних наук, доцент І.Я. Райківський (м. Івано-Франківськ)

доцент М.В. Сигидин (м. Івано-Франківськ)

аспірант I курсу Інституту історії і політології Андрій Стасюк

студент V курсу Інституту історії і політології Стефурак Василь

студент V курсу Інституту історії і політології Джус Юрій

студент V курсу Інституту історії і політології Ломпас Микола

Адреса редакційної ради:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Тел.: 59-61-03

Студентські історичні зошити

2011. Вип.2.

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням історії та етнології. Авторський колектив складають студенти українських та зарубіжних університетів. Видання адресоване для широкого кола читачів, які цікавляться історією рідного краю та зарубіжних держав.

***СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,
А ТОМУ ЇХ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ***

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2011

© Інститут історії і політології, 2011

© Приватний видавець Третяк Ярослав, 2011

Переднє слово

Шановний Читачу, перед Тобою другий випуск «Студентських історичних зошитів» – щорічника, який містять на своїх сторінках публікації студентів із різних вузів України та країн Європи.

Представлений збірник, поряд зі статтями молодих авторів, містить тези доповідей і виступів учасників II Міжнародної наукової конференції з циклу «*Colloquia Rusica*» під назвою «*Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI – XIV ст.*».

Проект «*Colloquia Rusica*» постав у 2010 році в Інституті Історії Ягелонського університету (Краків, Польща) з ініціативи Наукового Кола Істориків Студентів та Кафедри історії Східної Європи. Він передбачає організацію щорічних конференцій, присвячених історії середньовічної Русі. Головними завданнями проекту є: зацікавлення молодих істориків вивченням історії Русі, активний обмін знаннями і досвідом між різними поколіннями дослідників (студентами, аспірантами і самостійними науковими працівниками) та між різними науковими школами. Під час конференцій передбачені секції для виголошення доповідей студентів, аспірантів і кандидатів наук, круглі столи за участі відомих вчених, відкриті лекції вітчизняних та зарубіжних професорів, а також презентація найновіших наукових праць з історії середньовічної Русі.

Перша Міжнародна наукова конференція із циклу «*Colloquia Rusica*» під назвою «*Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*» («*Середньовічна Русь і сусіди (IX – середина XIII ст.)*») відбулась 24-26 листопада 2010 року в Інституті Історії Ягелонського університету в Кракові. Участь у ній взяли 27 студентів і аспіратів із Польщі (Варшава, Вроцлав, Краків, Люблін), України (Івано-Франківськ, Львів), Литви (Каунас) та Словаччини (Братислава). Із наукових працівників участь в конференції приймали представники Ягелонського університету (професор Мацей Саламон, професор Малгожата Сморгонь-Ружицька, професор Кшиштоф Стопка, доктор Віталій Нагірний) та гості конференції: професор Даріуш Домбровський (Бидгощ), професор Мартін Гомза (Братислава), професор Леонтій Войтович (Львів) та доцент Мирослав Волощук (Івано-Франківськ). Під час конференції виголошено доповіді студентів і аспірантів, відбулися активні наукові дискусії, відкриті лекції, проведено два круглих столи: «*Ruś średniowieczna w stosunkach międzynarodowych*» («*Середньовічна Русь у міжнародних відносинах*») та «*Ruś w badaniach interdyscyplinarnych: archeologia, sztuka, religia*» («*Русь в інтердисциплінарних дослідженнях: археологія, мистецтво, релігія*»). Кращі доповіді, а також тези відкритих лекцій та стенограми круглого столу видані друком у першому томі збірника «*Colloquia Rusica*».

Надзвичайно приємна і творча атмосфера, у якій відбувалась конференція «*Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)*», позитивні відгуки учасників і гостей зміцнили переконання організаторів у необхідності продовжувати і розвивати започаткований проект не тільки в Ягелонському університеті, але також в інших наукових осередках країн Центрально-Східної Європи.

Слідуючи представлений вище концепції, координатори проекту «*Colloquia Rusica*» організували II Міжнародну Наукову конференцію під назвою «*Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI – XIV ст.*», яка відбуватиметься в Івано-Франківську 20-22 жовтня 2011 року. Організація наукового форуму стала можливою завдяки багаторічній активній співпраці Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (Інститут історії і політології, Наукова Історична Студентська Асоціація) та Ягелонського університету (Інститут історії, Коло Наукове Істориків Студентів). Участь у ній задекларували 36 учасників (21 студент і аспірант та 14 наукових працівників) із України (Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Львів, Чернівці), Польщі (Бидгощ, Варшава,

Краків, Люблін), Литви (Каунас), Німеччини (Гайсен), Росії (Санкт-Петербург), Сербії (Новий Сад), Словаччини (Братислава), Угорщини (Печ).

Конференція, вже традиційно, передбачає: доповіді студентів і аспірантів, дискусії за участю доповідачів та наукових працівників, відкриті лекції українських і зарубіжних професорів, круглі столи, презентації, екскурсії тощо.

Для полегшення комунікації між учасниками конференції організатори визначили три робочі мови: українську, російську і англійську. У зв'язку із цим, здійснено переклад тез доповідей, а також тез відкритих лекцій на всі робочі мови конференції.

Ми маємо унікальний шанс для започаткування спільної тривалої плідної роботи, спрямованої на заохочення молодих талановитих людей до досліджень у галузі славістики і медієвістики, а також перегляд цілого ряду суперечливих сторінок історії Галицької і Волинської земель, Русі загалом. Лише такий комплексний фундаментальний підхід до справи може увінчатися успіхом у перспективі, а «Студентські історичні зошити» – перетворитися на те періодичне видання, яке б акумулювало кращі напрацювання молоді в обраних сферах дослідницької роботи.

Організатори щиро сподіваються, що конференція викличе зацікавлення історією середньовічної Русі в середовищі молодих дослідників та буде служити фундаментом для активного обміну інформацією між різними поколіннями істориків та представниками різних наукових шкіл.

Редколегія

Програма
II Міжнародної наукової конференції
«Князівства Галицької і Волинської
земель в міжнародних відносинах XI – XIV
ст.» »

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Інститут історії і політології
Наукова історична студентська асоціація
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Historii
Kolo Naukowe Historyków Studentów

«Colloquia Rusica»

II Міжнародна наукова конференція
«Князівства Галицької і Волинської земель
в міжнародних відносинах XI–XIV ст.»

II Международная научная конференция
«Княжества Галицкой и Волынской земель
в международных отношениях XI–XIV вв.»

II International Conference «Principalities of Galich and Volhyn'
in International Relationships in XIth–XIVth Centuries»

20-22 жовтня 2011 р.,

Будинок вчених, конференційний зал, вул. Шевченка, 79,
Івано-Франківськ, Україна

20-22 октября 2011 г.,

Дом ученых, конференцзал, ул. Шевченко, 79, Ивано-Франковск,
Украина 20-22 October 2011,

The House of Scientists, Conference Hall, Shevchenko st. 79,
Ivano-Frankivsk, Ukraine

Програма конференції / Программа конференции / The Program of Conference:

19 X 2011 (середа) – приїзд і розміщення учасників.
Для всіх бажаючих екскурсія по Івано-Франківську.

День I – 20 X 2011 (четвер)

8.30–9.30 – реєстрація учасників конференції

9.30–11.30 – врочисте відкриття конференції

9.30–10.30 – відкриття конференції. Привітальне слово координаторів конференції, к.і.н. Мирослава Волощука (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна) і др. Віталія Нагірного (УЖ, Краків, Польща). Привітальне слово ректора ПНУ проф. Богдана Остафійчука, проректора з міжнародних відносин ПНУ проф. Ігоря Цепенди, проректора з наукової роботи ПНУ проф. Івана Миронюка, Директора Інституту Історії і Політології ПНУ проф. Миколи

Кугутяка, голови студентського Сенату ПНУ Дмитра Свінціцького. Презентація I конференції з циклу «Colloquia Rusica»: «*Ruś średniowieczna a sąsiedzi. IX – połowa XIII w., Kraków, 24-26 XI 2010*» (Marcin Kumięga, UJ, Kraków, Polska). Презентація збірника матеріалів «Colloquia Rusica», т.1 (др. Віталій Нагірний).

Модератори: Андрій Павлюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна), Андрій Живачівський (SEW UW, Варшава, Польща).

10.30–11.30 – **відкрита лекція:** проф. Даріуш Домбровський (UKW, Бидгощ, Польща). *Родинні пов'язання в політиці Рюриковичів до кінця XIII ст.*

Модератор: проф. Леонтій Войтович (ЛНУ, Львів, Україна).

11.30–12.00 – перерва

12.00–13.30 – I частина доповідей

Модератор: Мар'яна Курін (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

12.00–12.15 – Максим Жих (СПБУ, Санкт-Петербург, Росія). «*Червенские грады*» в контексте отношений Руси с Польшей и Чехией в начале XI века.

12.15–12.30 – Моника Каминская (UJ, Краков, Польща). *Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси.*

12.30–12.45 – Катерина Валявська (ЧНУ, Чернівці, Україна). *Володар Ростиславович та Олексій Комнін. Русько-візантійські матримоніальні зв'язки в першій чверті XII ст.*

12.45–13.00 – Роман Сухар (ЧНУ, Чернівці, Україна). *Роль галицького боярства у князівській усобиці 1153 – 1154 рр.*

13.00–13.30 – дискусія

13.30–14.30 – обідня перерва

14.30–16.00 – *Зовнішня політика князівств Галицької і Волинської земель у другій половині XI – XII ст.)* – **круглий стіл** за участю проф. Марти Фонт (PTE, Печ, Угорщина), проф. Олександра Майорова (СПБУ, Санкт-Петербург, Росія), проф. Олександра Головка (КПНУ, Кам'янець-Подільський, Україна).

Модератор: Андрій Стасюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

16.00–16.15 – перерва

16.15–17.45 – II частина доповідей

Модератор: Андрій Живачівський (SEW UW, Варшава, Польща).

16.15–16.30 – Zuzana Orságová (UK, Bratislava, Slovakia). *The marriages between the Árpáds and princesses from Rus'.*

16.30–16.45 – Tamás Péderi (PTE, Pécs, Hungary). *The Hungarian army of the Árpád era according to the Old Russian sources.*

16.45–17.00 – Viktor Adamovič (UK, Bratislava, Slovakia). *The Opavian campaign of Daniel Romanovich in terms of military-political ambitions of the Kingdom of Hungary.*

17.00–17.15 – Angelika Herucová (UK, Bratislava, Slovakia). *On the Question of Co-operation of Galician, Polish and Hungarian Rulers towards Přemysl Ottokar II after 1270.*

17.15–17.30 – дискусія

17.30–17.45 – перерва

17.45–19.00 – III частина доповідей

Модератор: Андрій Павлюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

17.45–18.00 – Сергій Козловський (ЛНУ, Львів, Україна). *Матримоніальні зв'язки галицьких і волинських князів з кочівниками Північного Причорномор'я.*

18.00–18.15 – Ірина Тимар (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Половці як союзники галицьких і волинських князів XI – XIII ст.*

18.15–18.30 – Андрій Живачівський (SEW UW, Варшава, Польща). *Половці на службі в Данила Романовича.*

18.30–18.45 – Володимир Стефанишин (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Місце та роль Галицько-Волинського князівства в підготовці хрестового походу проти монголо-татар.*

18.45–19.00 – дискусія. **Підсумування першого дня** конференції.

з 20.00 – культурна програма

День II – 21 X 2011 (п'ятниця)

9.00–9.45 – IV частина доповідей

Модератор: Лукаш Сковронек (UJ, Краків, Польща).

9.00–9.15 – Paul Srodecki (GU, Giessen, Deutschland). *Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum – The image of Galicia-Volhynia as a Christian bulwark and its incorporation into the kingdom of Poland in the 14th century.*

9.15–9.30 – Laurynas Šedvydis (VMU, Kaunas, Lithuania). *Dukes of Holshany in 14th century in Southwestern Rus.*

9.30–9.45 – дискусія

9.45–10.00 – перерва

10.00–11.00 – V частина доповідей

Модератор: др. Витас Янкаускас (VMU, Vilnius Kolegija).

10.00–10.15 – Лукаш Сковронек (UJ, Краків, Польща). *Окружение Любарта в период его правления на Волыни.*

10.15–10.30 – Іванна Папа (ЛНУ, Львів, Україна). *Гедиміновичі у Галичині та на Волині в XIV–XV ст.*

10.30–10.45 – Эвелина Лилия Полянская (UL, Люблин, Польща). *«Угнетённая войной и опустошенная огнём», или Свидригайло против Ягайло в борьбе за Волынскую землю.*

10.45–11.00 – дискусія

11.00–11.15 – перерва

11.15–12.15 – **відкрита лекція:** проф. Марта Фонт (PTE, Печ, Угорщина).

Принципы и способы политики венгерского короля Андраша II по отношению к Галицко-Волынской Руси.

Модератор: к.і.н. Мирослав Волощук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

12.15–12.30 – перерва

12.30–13.30 – **відкрита лекція:** prof. Martin Homza (UK, Bratislava, Slovakia).

The King of Galich – Koloman.

Модератор: Adam Mesiarkin (UK, Bratislava, Slovakia).

13.30–14.30 – обідня перерва

14.30–15.30 – **відкрита лекція:** проф. Леонтій Войтович (ЛНУ, Львів, Україна). *Центрально-Східна Європа в останні роки короля Данила (1258 – 1264 рр.).*

Модератор: проф. Олександр Головка (КПНУ, Кам'янець-Подільський, Україна).

15.30–15.45 – перерва

15.45–17.15 – *«Держава галицько-волинських Романовичів у міжнародних відносинах (XIII – перша половина XIV ст.)»* – **круглий стіл** за участю: проф. Даріуш Домбровський (UKW,

Бидгощ, Польща), к.і.н. Мирослав Волощук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна), др. Віталій Нагірний (УЖ, Краків, Польща).

Модератор: др. Адріан Юсупович (UW, Варшава, Польща)

17.15–17.30 – перерва

17.30–18.30 – VI частина доповідей

Модератор: Ірина Тимар (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна)

17.30–17.45 – Конрад Левек (УЖ, Краків, Польща). *Русско-польское пограничье XI–XIII веков в свете новейших польских археологических исследований.*

17.45–18.00 – Василь Корнелюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Русь та Хрестові походи: сучасний стан досліджень.*

18.00–18.15 – Adam Mesiarkin (UK, Bratislava, Slovakia). *Slovak Historiography of the Medieval Galicia and Volhynia.*

18.15–18.30 – дискусія

18.30–18.45 – перерва

18.45–19.30 – VII частина доповідей

Модератор: к.і.н. Андрій Федорук (ЧНУ, Чернівці, Україна).

18.45–19.00 – Мар'яна Курін (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Домініканський Орден в Галицькій землі XIV ст. на сторінках «Актив гродських та земських».*

19.00–19.15 – Андрій Стасюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джерел XIII – XV ст.*

19.15–19.30 – дискусія. Підсумування другого дня конференції

День III – 22 X 2011 (субота)

9.00–10.45 – VIII частина доповідей

Модератор: проф. Олександр Майоров (СПБУ, Санкт-Петербург, Росія).

9.00–9.15 – к.і.н. Юрій Довган (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Озброєння галицьких воїнів у XII ст.*

9.15–9.30 – др. Адріан Юсупович (UW, Варшава, Польща). *«На двое будушу». Баскаки в Галицком князстві в XIII в.*

9.30–9.45 – др. Дюра Гарді (FF Novi Sad, Srbija). *Ким був для Угорщини «dux Galiciae» після укладення миру між Арпадами і Романовичами у Зволені 1246 р.?*

9.45–10.00 – др. Витас Янкаускас (VMU, Vilnius Kolegija, Каунас, Литва). *Положення вольнського князя Любарта в династії Гедиміновичей.*

10.00–10.15 – к.і.н. Андрій Федорук (ЧНУ, Чернівці, Україна). *Воєнна діяльність Володислава Опольського на території «Шипинської землі» у 1374–1377 рр.*

10.15–10.45 – дискусія

10.45–11.00 – перерва

11.00–11.30 – «Середньовічна Галичина очима археологів» – к.і.н. Богдан Томенчук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна). *Княжий Галич у світлі найновіших археологічних досліджень.*

Модератор: Андрій Стасюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

11.30–12.30 – презентація книг та наукової періодики

- найновіші дослідження з історії середньовічної Галичини та Волині;
- «Naukowe Zeszyty Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne»;
- «Студентські Історичні Зошити».

Модератори: к.і.н. Мирослав Волощук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна), Андрій Стасюк (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна).

12.30–13.00 – урочисте закриття конференції:

- підсумування конференції – к.і.н. Мирослав Волощук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна);
- видача учасникам конференції підтверджень про участь у конференції – к.і.н. Мирослав Волощук (ПНУ, Івано-Франківськ, Україна);
- обговорення справ пов'язаних із друком матеріалів конференції – др. Віталій Нагірний (UJ, Краків, Польща);
- обговорення організації III конференції з серії «*Colloquia Rusica*» у Варшаві в 2012 р. – др. Віталій Нагірний (UJ, Краків, Польща), др. Адріан Юсупович (UW, Варшава, Польща);
- оголошення конкурсу на найкращу роботу з історії середньовічної Русі – проф. Даріуш Домбровський (UKW, Бидгощ, Польща).

13.00–14.00 – обідня перерва

14.00–18.00 – для всіх бажаючих екскурсія в Старий і Новий Галич

День IV – 23 X 2011 (неділя)

Роз'їзд учасників.

Тези

Катерина Валявська (Чернівці, Україна)

Володар Ростиславич та Олексій Комнін. Русько-візантійські матримоніальні зв'язки в першій чверті XII ст.

Метою нашого повідомлення є дослідження чи не найбільш загадкового русько-візантійського матримоніального союзу зі всього їх переліку. Мова йде про шлюб між донькою руського князя Володаря Ростиславича і «царевичем» із сім'ї Комнін, про який під 6612 (1104) р. пише автор Повісті временних літ – ПВЛ: **«Ведена дщи Володарева за цревичь за Влексиничь Црюгороду»**.

Проблема не зводиться лише до ідентифікації неназваного на ім'я сина імператора Олексія Комніна чи перебування доньки Володаря серед жінок імператорської сім'ї, але стосується також політичного змісту і спрямованості галицько-візантійського союзу. Особливо цікавою є мотивація Олексія Комніна у встановленні союзу із князями Галицької землі. Їх підтримка з боку візантійського імператора була певним гротеском, якщо взяти до уваги постійні конфлікти Ростиславичів із київським князем. Схоже, що Олексій вперше відійшов від практики укладання угоди виключно із київським князем. Важливо також, що союз мав антиугорську спрямованість. Князі-«ізгої» Ростиславичі та Олексій Комнін мали спільного ворога – угорського короля Кальмана, який допомагав київському князю Святополку Ізяславичу в боротьбі з Ростиславовичами за Перемишль.

Інша важлива проблема полягає у відповіді на питання: хто із синів Олексія Комніна одружився з донькою Володаря? Імператор Олексій мав трьох синів, до яких можна віднести вжите у ПВЛ **«цревичь»**. Останнє у давньоруській літературі не має суворо детермінованого значення і може означати всіх представників імператорської сім'ї. Син Олексія Іоанн, майбутній імператор, не міг у цей час одружитися з руською князівною, оскільки у 1108 р. він одружився на Прісці, доньці угорського короля Ласло. Обмаль інформації про Андроніка та Ісаака. Втім, відомий один епізод в русько-візантійських стосунках, який може вказувати на Ісаака як можливого чоловіка доньки Володаря. Мова йде про добре відомий факт втечі сина Ісаака, Андроніка, до Галицької землі у 1165 р., де він був з почестями прийнятий Ярославом, сином Володимирка Володаревича, що може вказувати на родинні зв'язки між ними.

Володарь Ростиславович и Алексей Комнин. Русско-византийские матримониальные связи в первой четверти XII в.

Целью нашего доклада является исследование одного из наиболее загадочных из русско-византийских матримониальных союзов. Речь идет о браке дочери русского князя Володаря Ростиславовича и «царевича» с династии Комненов, о котором под 6612 (1104) г. пишет автор Повести временных лет – ПВЛ: **«Ведена дщи Володарева за цревичь за Влексиничь Црюгороду»**.

Проблема не сводится только к идентификации не указанного по имени сына императора Алексея Комнена или пребывания дочери Володаря в императорской семье, но касается также политического содержания и направленности галицко-византийского союза. Наиболее интересной есть мотивация Алексея Комнена в заключении союза с князьями

Галицкой земли. Поддержка последних византийским императором была своего рода гротеском, если принять во внимание постоянные конфликты Ростиславовичей с киевским князем. Похоже, что Алексей впервые отошёл от практики заключения союза исключительно с киевским князем. Важно отметить, что союз имел антивенгерское направление. Князья-«изгойи» Ростиславовичи и Алексей Комнин имели общего врага – венгерского короля Коломана, который помогал киевскому князю Святополку Изяславовичу в борьбе с Ростиславовичами за Перемишль.

Другая важная цель доклада – найти ответ на вопрос о том, кто из сыновей Алексея Комнена женился на дочери Володаря. У императора Алексея было три сына, которых можно идентифицировать с упомянутым в ПВЛ «цревичь». Этот термин в древнерусской литературе не имеет строго детерминированного значения и может означать всех представителей императорской семьи. Сын Алексея Иоанн, будущий император, не мог в это время жениться на русской княжне, поскольку в 1108 г. он вступил в брак с Приской, дочерью венгерского короля Ласло. Минимум информации о Андронике и Исааке. Однако, известен один эпизод в русско-византийских отношениях, который может указывать на Исаака как на возможного мужа дочери Володаря. Речь идет о хорошо известном факте побега сына Исаака, Андроника, в Галицкую землю в 1165 г., где он был с почетом принят Ярославом, сыном Владимирка Володаревича, что может указывать на родственные связи между ними.

Volodar Rostyslavych and Oleksiy Komnin. The Rus' and Byzantium matrimonial ties in the first quarter of the XIIth century

The purpose of our report is the research of one of the most enigmatic Rus' and Byzantium matrimonial ties among all the listed. The report is about the marriage of the daughter of the Rus' prince, Volodar Rostyslavych and «tzarevich» from the Komnin family, about whom in 6612 (1104) the author of PVL writes: «The beloved daughter of Volodar is joining in matrimony the “tzarevich” from the Komnins».

The problem lies not only in the authentication of the emperor Oleksiy Komnin's son or the stay of Volodar's daughter among the women of the emperor's family, but it also concerns the political background and the aim of the Galithia and Byzantium's union. Especially interesting is Oleksiy Komnin's motivation in the establishment of the union with the princes of Galithia. Their support from the side if the Byzantium emperor was a kind of grotesque if to take under the attention the constant conflicts between the Rostyslavychi and the Kyiv prince. It is important to say that the union had the antihungarian orientation. The outcast princes Rostyslavyches and Oleksiy Komnin had a common enemy – the Hungarian king Kalman, who helped the Kyiv prince Sviatopolk Izyaslavych in his battle against Rostyslavovychi for the land of Peremysl.

Another important problem lies in the answer to the question: which of the sons of Oleksiy Komnin did marry the daughter of Volodar. Oleksiy, the emperor had three sons which could be referred to using the above mentioned in PVL word «tzarevich». The last in old Rus' literature does not have the strictly determined value and may denote all the representatives of the emperor's family. Oleksiy's son Ioann, the future emperor, could not at that time marry the Rus' princess, because in 1108 he got married to Prisca, the daughter of the Hungarian king Laslo. There is not enough information about Andronic and Isaac. However, there is one well-known episode in the Rus' and Byzantium relations, which defines Isaac as the possible husband of Volodar's daughter. It tells us about the well-known fact of the escape of Isaac's son Andronic to the Galithia in 1165, where he was accepted with honor by Yaroslav, the son of Volodymyrko Volodarovych, which can point at the family ties between them.

Половці на службі в Данила Романовича

Проблема перебування половців на службі у Данила Романовича досліджена мало. Літописні згадки теж не дають нам вичерпної інформації. Загальновідомий факт, що на службі у батька Данила – князя Романа Мстиславовича перебували Чорні Клобуки. Натомість, половці традиційно були союзниками чернігівських Ольговичів, противників Мономаховичів (лінія галицько-волинських Романовичів була однією з гілок Мономаховичів). Ситуація змінилася за часів правління в Галичі князя Мстислава Мстиславича зі смоленської гілки Мономаховичів, котрий був одружений із дочкою половецького хана Котяна і часто залучав половців до своїх військових кампаній.

Що ж стосується перебування половців на службі у Данила Романовича, то вперше літопис згадує про спільні військові дії Данила з кочівниками під час походу на Волинь коаліції київського князя Володимира Рюриковича і чернігівського князя Михайла Всеволодовича. В цій кампанії половці спочатку виступали на стороні противників Романовичів, проте князю Данилу, шляхом переговорів, вдалося залучити їх на свою сторону і спрямувати проти київського і чернігівського князів. Наступна згадка про половців на службі у Данила Романовича відноситься до літа 1230 р., коли половці допомагали князеві проти угорських військ – **«Даниил приведе к себе ляхи и половце Котяневи»**. У 1233 р. під час війни волинського князя з угорським королем Данило Романович знову оперся на допомогу половецького хана Котяна. Але уже через рік половці виступили на стороні ворожої Данилу Романовичу коаліції.

Чергова літописна згадка, котра датується 1243 р., дає нам підстави говорити, що певна кількість половців знаходилася на службі у Данила Романовича і після монгольської навали. Зустрічаємо половців у війську Романовичів і під час битви під Ярославом (17 серпня 1245 р.). В 1251 р. вони допомагали галицько-волинським князям у військовій кампанії проти ятвягів. Під 1252 р. літописець знову згадав про половців як про союзників Данила Романовича під час кампанії проти литовського князя Міндовга. Остання згадка про половців на службі у Романовичів датована 1253 р., коли вони допомагали Данилові і Василькові під час походу до Чорної Русі.

Половцы на службе у Даниила Романовича

Проблема пребывания половцев на службе у Даниила Романовича мало изучена. Летописные данные также не дают нам исчерпывающей информации. Общеизвестно, что на службе у отца Даниила – князя Романа Мстиславовича, были Черные Клобуки. Однако, половцы, традиционно, были союзниками черниговских Ольговичей – противников Мономаховичей (линия галицко-волинских Романовичей была одной из ответвлений Мономаховичей). Ситуация изменилась во времена правления в Галиче князя Мстислава Мстиславовича из смоленской ветки Мономаховичей, который был женат на дочери половецкого хана Котяна и часто привлекал половцев к своим военным кампаниям.

Что же касается пребывания половцев на службе у Даниила Романовича, то впервые летопись упоминает о совместных военных действиях Даниила с кочевниками во время похода на Волынь коалиции киевского князя Владимира Рюриковича и черниговского князя Михаила Всеволодовича. В этой кампании половцы сначала выступали на стороне противников Романовичей, однако князю Даниилу, путем переговоров, удалось привлечь их на свою сторону и направить против киевского и черниговского князей. Следующее упоминание о половцах на службе у Даниила Романовича относится к лету 1230 г., когда

кочевники помогали князю против венгерских войск – **«Даниил приведет к себе ляхи и половцы Котяневы»**. В 1233 г., в ходе войны волынского князя с венгерским королем, Даниил Романович снова оперся на помощь половецкого хана Котяна. Но уже через год половцы выступают на стороне враждебной Даниилу Романовичу коалиции.

Очередное летописное упоминание, которое датируется 1243 г., дает нам основания говорить, что определенное количество половцев находилась на службе у Даниила Романовича и после монгольского нашествия. Встречаем половцев в армии Романовичей и во время битвы под Ярославом (17 августа 1245 г.). В 1251 г. они помогали галицко-волынским князьям в военной кампании против ятвягов. Под 1252 г. летописец вновь упоминает о половцах как о союзниках Даниила Романовича в ходе кампании против литовского князя Миндовга. Последнее упоминание о половцах на службе у Романовичей датировано 1253 г., когда они помогали Даниилу и Васильку во время похода в Чёрную Русь.

The Cumans in the service of Danylo Romanovich

The problem of being of Cumans in the service of Duke Daniel Romanovich is investigated little. Chronicle mentions also do not give us complete information. It is well known fact that in the service of Daniel's father Duke Roman were **Чорные Клобуки** (Black Hoods). Instead, Cumans, traditionally were allies of Chernigiv Olgovyches who were counterparts (assailants) of Monomakhovyches (the line of Galithian-Volhyn' Romanoviches was one of the branches of Monomakhoviches). The situation was changed during the reign of Duke Mstyslav Mstyslavych in Galych from Smolensk line of Monomakhovyches, who was married with the daughter of the Cumans Khan Kotyan and often had involved Cumans to his military campaigns.

As for staying in the service of Cumans Daniel Romanovich, the first chronicle mention about joint military actions Daniel with nomads during a campaign of coalition of Volhyn' Duke Vladimir Rurikovich and Duke Michael of Chernigiv Vsevolodovich. In the beginning enemies were on the side of opponents of the Romanovyches but Prince Daniel, through negotiation, managed to attract them to his side and directed against Kyiv and Chernihiv Dukes. The next mention about the Cumans in the service of Daniel Romanovich refers to the summer of 1230, when they helped the prince against the Hungarian troops: **«Даниил приведе к себе ляхи и половце Котяневи»**. In 1233, during the war of Volhyn' prince with the Hungarian King, Daniel Romanovich leaned again to help the Cuman's Khan Kotian. But a one year later enemies appear on the side of a hostile coalition Daniel Romanovich.

The next chronicle mention, which dates back to 1243, gives us grounds to speak that some number of Cumans were in the service of Daniel Romanovich also after the Mongol invasion. They were in the army of Romanovyches during the Battle near Yaroslaw (August 17, 1245). In 1251 they helped the Galithian-Volhyn' princes in the campaign against yatviahy. In 1252 the chronicler mentions Cumans again as Daniel Romanovich allies during the campaign against the Lithuanian Duke Mindaugas. The last mention of the Cumans serve in the Romanoviches dated 1253, when they helped Daniel and Vasytko during a campaign to Black Rus'.

Максим Жих (Санкт-Петербург, Росія)

«Червенські гради» в контексті взаємовідносин Русі з Польщею і Чехією на початку XI ст.

1) В VI – X ст. на Волині існувало декілька невеликих слов'янських етнополітичних об'єднань, серед яких то одне, то інше періодично виходило на перший план і ставало лідером. Одним із таких слов'янських етноплемінних союзів були червяни, роль яких у

процесі об'єднання волинських слов'ян на певному етапі була досить значною. Це видно із повідомлення «Баварського географа» про «серіванів» (Zerivani, від слов. *Ѓьrvjane – червяни), від яких брали свій початок інші слов'янські народи. Підтвердження до цього повідомлення знаходимо в оповіданні ал-Масуди про слов'янський народ «влинана» (волиняни), який правив колись усіма іншими слов'янами, а також у археологічних матеріалах, які дозволяють зробити висновок, що носії лука-райковецької культури, що склалась на Волині, у VIII – IX ст. розселились у сусідні регіони.

2) В кінці X – на початку XI ст. у всьому східнослов'янському світі відбувається розпад старих етноплемінних структур і формування нових територіально-політичних об'єднань – міських волостей («міст-держав»). Цей процес охопив і Волинь, де формуються нові територіально-політичні структури. Однією з них була Червенська земля з центром у місті Червен, яка сформувалась на основі етноплемінного об'єднання червян.

3) Згадані в джерелах поняття «Червенська земля» і «Червенські гради» являються, на нашу думку, синонімами, що відображають структуру давньоруських земель, у межах кожної із яких, поряд з головним центром, існували залежні від нього менші міста. Ймовірно, в першій половині XI ст. Червенська земля була на Волині значною політичною структурою, однак в подальшому її значення занепало.

4) В кінці X ст., правдоподібно, Червенська земля потрапила в залежність від Чехії, але під час походів на Хорватію і Волинь князь Володимир Святославович підпорядкував цей регіон Києву. Згідно з повідомленням Повісті временних літ – ПВЛ, тоді ж до Русі була приєднана Червенська земля.

5) На початку XI ст. появились претензії Польського королівства на Червенську землю. У 1018 р., скориставшись усобицями синів Володимира, її захоплює польський король Болеслав Хоробрий. Тільки в 1031 р. об'єднані сили Ярослава і Мстислава Володимировичів повернули Червенську землю під контроль Русі.

6) З цього часу західні кордони Русі і Волинської землі визначились досить чітко і Червенська земля опинилась у складі Волині, однак значною політичною одиницею вона не стала, попавши в залежність спочатку від Перемишля, а потім від Володимира Волинського.

7) Тільки у другій половині XII – на початку XIII ст. Червен отримав власний князівський стіл, що було виявом незалежності землі, однак і після цього залишився в тіні більш розвинутих волинських міст.

«Червенские грады» в контексте отношений Руси с Польшей и Чехией в начале XI века

1) В VI – X вв. на Волини существовало несколько небольших славянских этнополитических объединений, из которых то одно, то другое периодически выдвигалось на первый план и становилось лидером. Одним из таких славянских этноплеменных союзов были червяне, роль которых на определённом этапе в объединении волинских славян была достаточно значительной, что явствует из сообщения «Баварского географа» о сериванах (Zerivani, от слав. *Ѓьrvjane – червяне), от которых происходят другие славянские народы, что находит подтверждение в рассказе ал-Масуди о славянском народе влинана (волинянах), правившем некогда остальными славянами и в археологических материалах, свидетельствующих о расселении в VIII – IX вв. носителей сложившейся на Волини лука-райковецкой культуры в соседние регионы.

2) В конце X – начале XI вв. во всём восточнославянском мире происходит распад старых этноплеменных структур и формирование новых территориально-политических объединений – городских волостей («городов-государств»). Затронул этот процесс и Волинь, где на основе древних этноплеменных союзов формируются новые территориально-

политические структуры, одной из которых была Червенская земля во главе с городом Червенем, сформировавшаяся на основе этноплеменного объединения червян.

3) Употребляемые в источниках понятия «Червенская земля» и «Червенские грады» являются, на наш взгляд, синонимами, отражающими структуру древнерусских земель, в пределах каждой из которых, наряду с главным городом, существовали зависимые от него пригороды. Вероятно, в первой половине XI века Червенская земля была, унаследовав статус червян, на Волыни значительной политической единицей, однако в дальнейшем её значение уменьшилось.

4) В конце X в. формирующаяся Червенская земля попадает, судя по всему, в зависимость от Чехии, но в ходе своих походов на Хорватию и Волынь, князь Владимир подчинил этот регион Киеву, а также, согласно сообщению Повести временных лет – ПВЛ, захватывает и присоединяет к Руси и Червенскую землю.

5) В начале XI в. обозначились и претензии Польши на Червенскую землю. В 1018 г., воспользовавшись междоусобицей Владимировичей, её захватывает польский король Болеслав Храбрый. Отвоевать её смогли только в 1031 г., после его смерти, объединённые силы Ярослава и Мстислава.

6) С этого времени западные границы Руси и Волынской земли установились достаточно прочно и Червенская земля оказалась в составе последней, однако значительной политической единицей не стала, оказавшись в подчинённом положении сначала по отношению к Перемышлю, а потом и к Владимиру-Волынскому.

7) Только во второй половине XII – начале XIII вв. Червен обзаводится собственным княжеским столом, что было выражением независимости той или иной земли, но и после этого остаётся в тени более крупных и развитых городов.

The «Cherven townes» in the context of the relations of Rus' with Poland and Czech on the beginning of XIth

1. In the VIth – Xth centuries in Volhyn' there existed a list of small Slavic ethnopolitical units, one of which periodically became the leader of the others. One of the units which belonged to the Slavic ethnical tribe was the Cherviany, the role of which in the unification process of the Volhyn' Slavs was rather prominent. It is clear judging by the report of the Bavarian geographer about the Serivans, from which other Slavic tribes took their beginning. We can find the parallels to this report in the story of Al-Masudi about the Slavs of «v. linana» i. e. Volyniany, which once governed all other Slavs, and also in archeological materials which help to draw the conclusion that the bearers of the Luka-Raikovecka culture, which was founded in Volhyn' in the VIIIth – IXth century, migrated to the nearby regions.
2. At the end of the Xth – at the beginning of the XIth century in the whole Eastern Slavic world the disintegration of the old ethnical tribal structures takes place and the formation of the new territorial and political unifications i. e. the town volosts (the town-states). This process overtook Volhyn' where new territorial and political structures were formed. One of them was the Cherven land, the centre of which concentrated in the town of Cherven, which was formed on the basis of the ethnotribal unification of the Chervyans.
3. In our opinion, the notions «the Cherven land» and «the Cherven townes» which have been mentioned in some sources, happen to be the synonyms, which represent the structure of the Old Rus' lands, within the limits of which, next to the main centre, there existed smaller cities which depended on the main one. Probably, in the 1st half of the XIth century the Cherven land happened to become the prominent political structure in Volhyn', however in future its value has decayed.
4. It seems true to believe that at the end of the Xth century the Cherven land got under the reign of Czech, but during the battles for Croatia and Volhyn' prince Volodymyr Sviatoslavovich

subordinated this region to Kyiv. According to the report of the **Повесть временных лет** – PVL, at that time the Cherven land joined to Rus’.

5. At the beginning of the XIth century there appeared to be the claims of the Polish kingdom on the Cherven land. In 1018, taking the advantage of the intestine war between the sons of Volodymyr, it was conquered by the Polish king Boleslav the Brave. Only in 1031 the united forces of Yaroslav and Mstyslav Volodymyrovyches returned the Cherven land under the control of Rus’.
6. Since that the western boarders of Rus’ and the Volhyn’ land were clearly determined and the Cherven land turned out to be among the lands of Volhyn’, however it didn’t become the considerable political unit, at first getting under the dependence of Peremysl, and then under the dependence of Volodymyr, it occupied the inferior position in the hierarchy of the Volhyn’ volosts.
7. Only in the 2nd half of the XIIth – the beginning of the XIIIth century Cherven received its own royal table, which bore the meaning of the independence of their land, however even after that it still remained in the shadow of Volhyn’s more developed towns.

Моніка Камінська (Краків, Польща)

Перший етап впливів романської архітектури в Галицькій Русі

Галицька Русь, безпосередній сусід Польщі та Угорщини, була одним із найбільш відкритих на впливи західної культури регіонів Русі. Вплив романського мистецтва і архітектури спостерігаємо в Київській Русі вже в XI ст., але найбільш повно він проявився саме в Галицькій землі, починаючи із XII ст.

Початок романської архітектури в Галицькій Русі пов’язаний із польськими впливами. Про присутність польських архітекторів у Галицькій землі згадують письмові джерела, а результати археологічних досліджень та доробок істориків мистецтва і архітектури показують, що існує багато спільного між сакральною архітектурою Південно-Східної Польщі та Галицької Русі. Найбільш імовірно, що прибулі з Польщі архітектори започаткували місцеву архітектурну школу XII ст., цікаву насамперед з точки зору форм, вибору матеріалів будівництва і декорацій. Вважається, що польські каменярі, після закінчення будівництва кількох об’єктів у Галицькій землі, переїхали в заліські землі Русі, де започаткували кам’яне будівництво. У другій половині XII ст. галицька архітектура опинилась в сфері сильного впливу угорського романського мистецтва.

В даній праці основна увага приділена початку монументального будівництва в Галицькій Русі, її відмінних рис (плани будівництва, матеріали, техніка будівництва і т.д.) на фоні давньоруської архітектурної традиції та аналогій в польській сакральній архітектурі XII ст.

Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси

Галицкая Русь, непосредственный сосед Польши и Венгрии, была одним из наиболее открытых для влияния западной культуры регионов Руси. Появление романского искусства и архитектуры наблюдаем в Киевской Руси уже в XI веке, но наиболее полно оно проявилось именно в Галицкой земле, еще с XII века.

Начала романской архитектуры в Галицкой Руси связаны с польскими влияниями. О присутствии польских архитекторов в Галицкой земле упоминают письменные источники, а результаты археологических исследований, а также исследования историков искусства и архитектуры показывают, что существует много общего между сакральной архитектурой Юго-Восточной Польши и Галицкой Руси. Наиболее вероятно, что прибывшие с Польши архитекторы заложили основы местной архитектурной школы XII века, интересных в

первую очередь с точки зрения собственных форм, выбора материалов строительства и декораций. Считается, что польские каменщики, по окончании строительства нескольких объектов в Галицкой земле, переехали в залесские земли Руси, где положили начало каменному строительству. Во второй половине XII века галицкая архитектура оказалась в сфере сильного влияния венгерского романского искусства.

В данной работе главное внимание будет уделено началам монументальной архитектуры Галицкой Руси, её отличительных черт (планы строительства, материалы, техника строительства и т.п.) на фоне древнерусской архитектурной традиции и аналогий в польской сакральной архитектуре XII века.

The first wave of Romanesque architecture influences in Halych

Galician Rus', situated in the immediate surroundings of Poland and Hungary, was one of the most open to the influence of Latin culture regions of Kievan Rus'. Although some influence of Romanesque art, especially architecture, marked its presence in the Kievan Rus' in the XIth century, Halych is the land which adapted western architectural solutions in the fullest way. The beginnings of Romanesque architecture influences in South-West Ruthenia are associated with Minor Poland. The presence of Polish builders was mentioned in Halych Ruthenia written sources and confirmed by archaeological research results and analysis of art historians that show some common features in sacral architecture of southern Poland and Halych Ruthenia.

The masons that came from Minor Poland in the first half of the XIIth century gave rise of the local school of architecture, one of the most interesting (because of its architectural forms, selection of raw materials and decorations) of the Old Russian architecture schools. It is believed that Polish masons after the construction of a number of buildings in the lands of the South-West had to go to the opposite part of Russia to raise the first buildings of stone in Principality of Vladimir-Suzdal'. In the second half of the XIIth century architecture of Halych land got into the orbit of the strong influence of Hungarian Romanesque art. The paper is devoted to the beginnings of monumental architecture of Principality of Halych, its parameters (building plans, material, techniques, etc.) in the context of the Old Russian architectural tradition and analogies in the Polish church architecture of the XIIth century.

Сергій Козловський (Львів, Україна)

Матримоніальні зв'язки галицьких і волинських князів з кочівниками Північного Причорномор'я

У контексті вивчення відносин галицьких і волинських князів із кочівниками Північного Причорномор'я, цікавими, на наш погляд, видаються свідчення літописів про низку шлюбів, укладених між представниками династії Рюриковичів та доньками половецьких ханів. У результаті політичного роздроблення Русі, удільним князівствам все важче було організувати оборону своїх кордонів від частих нападів половців. Власне, близько півтора десятка шлюбів із половецькими принцесами були спробою дипломатичним шляхом стримати половецькі напади. Іншим, не менш важливим фактором, що активно сприяв укладенню шлюбів, був військовий – починаючи із середини XII ст. князів дедалі частіше стала цікавити допомога половецького війська в міжусобних війнах. Очевидно, ці міркування лягли в основу шлюбів Андрія Володимировича Доброго, який у 1117 р. одружився з онукою половецького хана Тугоркана, здобувши собі впливового союзника у війні з Ярославом Святополчичем та шлюбу Мстислава Мстиславовича з дочкою Котяня Сутоєвича. Зауважимо, що матримоніальні зв'язки мали й важливі внутрішньополітичні та соціальні наслідки – піднесення політичної ролі окремих князівств, посилення культурної

взаємодії між кочовиками та русичами, інтеграція половців у суспільно-політичне життя Галицько-Волинського князівства.

Яскравим прикладом внутрішньополітичних наслідків матримоніального зв'язку є події, пов'язані з Ярославом Володимирковичем Осмомислом, котрий у 1172 р. покинув свою дружину Ольгу Юрїївну і взяв нешлюбну жінку, боярську дочку Настасію з половецького (за іншими даними – торкського) роду Чагрів. Аналізуючи подальші події (спалення Настасії та вигнання Олега Ярославовича з Галича), можемо констатувати, що діти від таких зв'язків визнавалися їх батьками і мали право претендувати на князівські престолы – галицькі бояри та інші сучасники взагалі не сумнівалися у правах Олега Ярославовича на престол. Зв'язок Ярослава Осмомисла з Настею Чагрівною можна порівняти із зв'язком Святослава Ігоревича з Малушею. Очевидно, що Осмомисл намагався використати рід Чагрів у боротьбі з боярсько-міщанською опозицією, про що свідчить факт винищення цього торкського роду боярами. В цьому контексті цікавим для нашого дослідження є процес інкорпорації половецької/торкської знаті в політичне життя та її вплив на суспільні процеси всередині Галицького князівства.

Матримониальные связи галицких и волыньских князей с кочевниками Северного Причерноморья

В контексте изучения отношений галицких и волыньских князей с кочевниками Северного Причерноморья интересными, на наш взгляд, представляются свидетельства летописей о ряде браков, заключенных между представителями династии Рюриковичей и дочерьми половецких ханов. Из-за политического раздробления Руси, удельным княжествам все труднее было организовать оборону своих границ от частых нападений половцев. Собственно, около полутора десятка браков с половецкими принцессами были попыткой дипломатическими соглашениями сдержать половецкие нападения. Другим, не менее важным фактором, который активно способствовал заключению браков, был военный – начиная с середины XII в. князей все чаще стала интересовать помощь половецкого войска в междоусобных войнах. Очевидно, эти соображения легли в основу браков Андрея Владимировича Доброго с внучкой половецкого хана Тугоркана (1117 г.) и Мстислава Мстиславовича с дочерью Котяна Сутоевича. Заметим, что матримониальные связи имели и важные внутривполитические и социальные последствия – рост политической роли отдельных княжеств, усиление культурного взаимодействия между кочевниками и русью, интеграция половцев в общественно-политическую жизнь Галицко-Волыньского княжества.

Ярким примером внутривполитических последствий матримониальной связи являются события, связанные с Ярославом Володимирковичем Осмомыслом, который в 1172 г. покинул свою жену Ольгу Юрьевну и взял внебрачную жену, боярскую дочь Анастасию из половецкого (по другим данным – торкского) рода Чагров. Анализируя дальнейшие события (сожжение Анастасии и изгнания Олега Ярославовича из Галича), можем констатировать, что дети от таких браков признавалися их родителями и имели право претендовать на княжеские престолы – галицкие бояре и другие современники вообще не сомневались в правах Олега Ярославовича на престол. Связь Ярослава Осмомысла с Настею Чагровной можно сравнить со связью Святослава Игоревича с Малушей. Очевидно, что Ярослав Осмомысл пытался использовать род Чагров в борьбе с боярско-горожанской оппозицией, о чем свидетельствует факт истребления этого торкского рода боярами. В этом контексте интересным для нашего исследования является процесс инкорпорации половецкой/торкской знати в политическую жизнь и ее влияние на общественные процессы внутри Галицко-Волыньского княжества.

Matrimonial relations of Galithian and Volhyn' princes with the Northern Black Sea Coast nomads

In the context of studying the relationship of Galithian and Volhyn' princes with the Northern Black Sea nomads, the most interesting, in our opinion, is the chronicle evidence about some marriages between Rurik dynasty representatives and daughters of Cuman khans. In the process of Rus' political disintegration, it was becoming more and more difficult for the apanage princehoods to organize the defense of its borders from frequent enemies marches. Actually, about half a dozen marriages of Cuman princesses were an attempt to restrain enemies' attacks by diplomatic agreements. Another, equally important factor, which actively promoted the marriage was the military one – beginning from the middle of the XII century the princes became increasingly interested in aid Cuman troops in internecine wars. Obviously, these considerations formed the basis of marrying a daughter of Andrei Volodymyrovych married the granddaughter of the Cuman khan Tuhorkan (1117) and Mstislav Mstyslavovych to Kotyan Sutoyevych. Note that the matrimonial ties had also important political and social consequences – the rise of the political role of individual principalities, foster cultural interaction between nomads and the Rus' people, Cuman integration in social and political life of Galithian-Volhyn' principality.

A striking example of domestic political consequences of matrimonial connection is the event associated with Yaroslav Volodymyrovych Osmomysl, who in 1172 left his wife Olga and married another woman, Nastasia – a boyar daughter of the Cuman (according to other sources Torks) Chagr kind. Analyzing the successive events (burning of Anastasia and expulsion of Oleg Yaroslavoich from Halych), we can say that children from such relationships were recognized by their parents and had a claim to the Prince throne – Galithian boyars and other contemporaries never questioned the rights of Oleg Yaroslavich to the throne. How Yaroslav Osmomysl with Nastia Chagr can be compared to communication with Sviatoslav Ihorevych Malusha. Obviously, Yaroslav Osmomysl tried to use race Chagr in fighting knights-citizens opposition, which demonstrates the fact of extermination of the turkic family boyars. In this context, interesting for our research is the process of incorporation Cuman/Torks' nobility in to the political life and its impact on social processes within the Galithian principality.

Василь Корнелюк (Івано-Франківськ, Україна)

Русь та Хрестові походи: сучасний стан дослідження

Проблема впливу хрестоносного руху на руські землі вперше стала предметом вивчення російських дослідників XVIII – XIX ст. Зокрема, Василь Татіщев, Микола Карамзін, Дмитро Іловайський, Василь Ключевський, Сергій Соловйов, Ізмаїл Срезневський наводять цікаві дані про військово-політичні та династичні зв'язки русичів із учасниками хрестових походів. У радянській історіографії даною тематикою цікавились Борис Рібаков, Михайло Левченко, Григорій Літаврін, Михайло Заборов, Володимир Пашуто.

Останніми роками з'являються перші наукові розвідки, автори яких розглядають безпосередній вплив Хрестових походів на Русь. Зокрема, київський історик Олександр Головка в статтях «Давня Русь та хрестові походи» (2000), «Слов'яни Східної Європи і хрестові походи» (2006) і монографії «Корона Данила Галицького» (2006) неодноразово звертався до цієї проблеми. Аналогічні зацікавлення спостерігаємо у Дмитра Наливайка та Миколи Котляра.

Найбільше уваги дослідженню контактів Русі із хрестоносцями Близького Сходу приділив чернівецький історик Віктор Мудеревич у працях: «Особливості військово-політичних контактів хрестоносців з руськими удільними князями (кінець XI – початок XIII ст.)» (2008), «Ярослав Осмомисл і хрестоносний рух на Близький Схід в другій половині

XII ст.» (2008), «Ходження ігумена Даниїла в Святу Землю» (1106 – 1108 pp.): проблема мотиваційної інтерпретації» та ін. Автор зауважує, що хрестові походи були актуальними на тлі боротьби проти половців, однак внутрішні процеси зумовили пасивність Русі. Вперше звертається увага на контакти зі скандинавськими хрестоносцями, зокрема Сігурдом I Хрестоносцем та Еріком Добрим, а паломництво ігумена Даниїла в Святу Землю трактується як посередницька місія, яка мала характер розвідки. Аналізуючи ставлення Ярослава Осмомисла до III Хрестового походу, автор не погоджується з гіпотезою про васальну залежність галицького князя від німецького імператора Фрідріха I та про можливу участь Ярослава у хрестовому поході.

Відносини Русі з хрестоносцями залишаються малодослідженими, що зумовлено невеликою кількістю джерельних свідчень та їх фрагментарністю. На сучасному етапі нема узагальнюючих праць, у яких дана тематика розглядалася б комплексно. Проте, спостерігається зацікавленість даним питанням в середовищі молодих дослідників.

Русь и Крестовые походы: современные исследования

Проблему влияния крестоносного движения на русские земли впервые обнародовали российские исследователи XVIII – XIX вв. В частности, Василий Татищев, Николай Карамзин, Дмитрий Иловайский, Василий Ключевский, Сергей Соловьев, Измаил Срезневский приводили интереснейшие данные о военно-политических и династических связях руси с участниками крестовых походов. В советской историографии данной тематики касались Борис Рыбаков, Михаил Левченко, Григорий Литаврин, Михаил Заборов, Владимир Пашуто.

В последние годы появляются первые научные исследования, в которых рассматривается непосредственное участие представителей Руси в крестовых походах. В частности, киевский историк Александр Головкин в статьях «Древняя Русь и крестовые походы» (2000), «Славяне Восточной Европы и крестовые походы» (2006) и монографии «Корона Даниила Галицкого» (2006) неоднократно обращался к этой проблеме. Аналогичные интерес наблюдаем у Дмитрия Наливайко и Николая Котляра.

Больше внимания исследованию контактов Руси с крестоносцами Ближнего Востока уделил черновицкий историк Виктор Мудеревич в работах: «Особенности военно-политических контактов крестоносцев с русскими удельными князьями (конец XI – начало XIII в.)» (2008), «Ярослав Осмомысл и крестоносное движение на Ближний Восток во второй половине XII в.» (2008), «Хожение игумена Даниила в Святую Землю» (1106 – 1108 гг.): проблема мотивационной интерпретации» и др. Автор замечает, что крестовые походы были актуальными на фоне борьбы против половцев, однако внутренние процессы обусловили пассивность Русі. Впервые обращается внимание на контакты со скандинавскими крестоносцами, в частности Сігурдом I Крестоносцем и Еріком Добрим, а паломничество ігумена Даниїла в Святу Землю трактується як посередницька місія, котра мала характер розвідки. Аналізуючи ставлення Ярослава Осмомисла к III Крестовому походу, автор не согласен с гипотезой о вассальной зависимости галицкого князя от германского императора Фридриха I и о возможном участии Ярослава в крестовом походе.

Отношения Руси с крестоносцами остаются малоисследованными, что обусловлено небольшим количеством источников и их фрагментарностью. На современном этапе обобщающих трудов, в которых данная тематика рассматривалась бы комплексно не наблюдается. Однако, имеет место заинтересованность данным вопросом в среде молодых исследователей.

Rus' and the Crusades: the modern state of the researching

The problem of influence of the crusade movement on the lands of Rus' were first promulgated by the Russian researchers of the XVIIIth – XIXth centuries. In particular, Vasyl' Tatishchev, Mykola Karamzin, Dmytro Ilovayskyi, Vasyl' Kliuchevskyi, Sergiy Soloviov, Izmail Sreznevskyi, provided us with the interesting information about the military, political and dynastic relations of Rus' with the participants of the crusades. In soviet historiography this topic was shortly discussed by Borys Rybakov, Mychailo Levchenko, Grygoriy Litavrin, Mychailo Zaborov, Volodymyr Pashuto.

Within the last years there appeared to be the first scientific scouts in which the authors considered the direct influence of the crusades on Rus'. In particular, this problem was repeatedly referred to in the articles of the Kyiv historian Olexandr Golovko: «Old Rus' and the Crusades» (2000), «The Slavs of Eastern Europe and the Crusades» (2006) and the monograph «The Crown of Danylo Galytskyi» (2006). The analogical topic is traced in the works of Danylo Nalyvaiko and Mykola Kotliar.

Most of the attention to the research of the contacts of Rus' with the crusaders of the Near East was paid by the Chernivetskyi historian Victor Muderevych in his works «The Peculiarities of the Military and the Political Contacts of the Crusaders with the Rus' Princes (at the end of the XIth – the beginning of the XIIIth century)» (2008), «Yaroslav Osmomysl and the Crusade Movement to the Near East in the Second Half of the XIIth Century» (2008), «The Trip of the Father Superior Danyil to the Holy Land (1106 – 1108)», «The Problem of the Motivational Interpretation» etc. The author notices that the crusades were of current interest during the time of the battle against the Cumans, and the passivity of Rus' was caused by this fact. For the first time, the attention is paid to their contacts with the Scandinavian crusaders, such as Sigurd the 1st the Crusader, and Erik the Kind, and the pilgrimage of the Father Superior Danyil to the Holy Land is interpreted as an intermediary mission which bore the character of the scout. Analyzing Yaroslav's attitude towards the 3rd crusade, the author disagrees with the hypothesis of the Galithian prince's vassalage dependence on the German emperor Frederic the 1st and about Yaroslav's possible participation in the crusade.

The relations between Rus' and the crusaders remain scantily explored because of the small quantity of the source evidence and their fragmentariness, which does not allow to clear up the problem integrally. On the modern stage of the research there are no summarizing works in which this subject would be considered on the whole. However, the interest in this question is spotted in the environment of the young researchers.

Мар'яна Курін (Івано-Франківськ, Україна)

Домініканський Орден в Галицькій землі XIV ст. на сторінках «Актів городських та земських».

Акти городські та земські (Akta grodzkie i ziemskie – AGZ), частина яких опублікована у Львові в 1868 – 1935 рр., охоплюють період з 1244 до 1772 рр. (25 томів загалом). Тут містяться договори між світськими та церковними особами, угоди про успадкування майна, заповіти, офіційні дозволи на користування власністю, дарчі акти тощо. Дане видання документів є одним із найважливіших джерел до вивчення діяльності Ордену домініканців (Ordo Fratrum Predicatorum) на Русі.

Діяльність монахів у визначений період в основному поширювалась на територію Галицької землі (збереглися відомості про міста Львів, Кам'янець-Подільський, Коломию, Язловець, Жовкву тощо), де брати-проповідники брали активну участь як у церковному, так і у світському житті.

Перша згадка про діяльність домініканців на Русі є в документі, датованому 1232 р., в якому папа Григорій IX доручав провінціалові Ордену домініканців і братам-домініканцям дослідити можливість заснування католицького єпископства на Русі. Наступний документ, виданий в AGZ, що містить інформацію про діяльність домініканців на Русі, датується 1377 р. Це дарча грамота князя Володислава Опольського львівським отцям Домініканцям на села Krotoszyn, Zaszkw, Kościejow і чотири двори у селі Mierzwicy. Серед інших дарчих грамот відомі документи Володислава Ягайла для львівських домініканців: 1) на корчму над р. Малою Липою (з обов'язком, щоб за нього і за королеву Ядвігу читали щотижня три служби Божі); 2) на маєтність Ustcowice (1395 р.); 3) на два двори в Krotoscynie і Kościejowie (з обов'язком відправи двох служб кожного тижня за нього і померлу королеву Ядвігу, 1399 р.).

Важливу інформацію про діяльність ордену у Львові подають розпорядження галицького архієпископа Якуба Стрепи, який дозволяв львівським отцям Домініканцям побудувати каплиці в Krotoscynie, Zaszkw, Kościejowie і виконувати там духовні обов'язки (1399 р.). Відомі також інші дипломи аналогічного характеру: нотаріуса Миколи про суперечку за будинок у Львові між архієпископом галицьким Бернардом і містом Львовом (активну участь у ній брали львівські домініканці, 1385 р.) та Володислава Ягайла, який поширив магдебурзьке право на маєтності львівських домініканців (1392 р.).

Ретельне опрацювання актового матеріалу AGZ дозволяє відтворити не тільки деталі душпастирської діяльності Ордену Домініканців у Галичині, але також його майнове становище.

Доминиканский Орден в Галицкой земле XIV в. на страницах «Актов гродских та земских»

Акты гродские и земские (Akta grodzkie i ziemskie. – AGZ), часть которых издавалась во Львове в 1868 – 1935 гг. охватывают период с 1244 по 1772 гг. (25 томов). Здесь содержатся договоры между светскими и церковными лицами, соглашения о наследовании имущества, завещания, официальные разрешения на пользование собственностью, дарственные акты и т.д. Указанное издание документов является одним из важнейших источников в изучении деятельности ордена доминиканцев (Ordo Fratrum Predicatorum) на Руси.

Деятельность монахов в определенный период в основном распространялась на территории Галицкой земли (сохранились сведения о городах Львов, Каменец-Подольский, Коломыя, Язловец, Жовква т.д.), где братья-проповедники активно участвовали как в церковной, так и в светской жизни.

Первое упоминание о деятельности доминиканцев на Руси есть в документе, датированном 1232 г., в котором папа Григорий IX поручал провинуциалу Ордена доминиканцев и братьям-доминиканцам исследовать возможность создания католического епископства на Руси. Следующий документ, содержащий информацию о деятельности доминиканцев на Руси, изданный в AGZ, датируется 1377 г. Это дарственная грамота князя Владислава Опольского львовским отцам доминиканцам на села Krotoszyn, Zaszkw, Kościejow и четыре двора в селе Mierzwicy. Среди других дарственных грамот известны документы Владислава Ягайло для львовских доминиканцев: 1) на корчму над р. Малой Липой (с обязательством, чтобы за него и за королеву Ядвигу читали каждую неделю три службы Божиих); 2) на имение Ustcowice (1395); 3) на два двора в Krotoscynie и Kościejow-e (с обязанностью отправления двух служб каждую неделю за него и умершую королеву Ядвигу, 1399 г.).

Важную информацию о деятельности ордена во Львові подають розпорядження галицького архієпископа Якуба Стрепи, який дозволяв львовським отцям домініканцям

построить часовню в Krotoszyn-е, Zaszkow-е, Kościejow-е и выполнять там духовные обязанности (1399 г.). Известны также другие дипломы аналогичного характера: нотариуса Николая о споре за дом во Львове между архиепископом галицким Бернардом и городом Львовом (активное участие в нем принимали львовские доминиканцы, 1385 г.) и Владислава Ягайло, который распространил магдебургское право на владения львовских доминиканцев в 1392 г.

Тщательная работа с актовым материалом AGZ позволяет воссоздать не только детали пастырской деятельности Ордена доминиканцев в Галичине, но также понять его имущественное положение.

The Order of the Dominicans in the Galithia on the Pages of the «Acta grodzkie and ziemskie» in the XIVth Century

The AGZ, a part of what was published in Lviv in 1868 – 1935, grasp the period from 1244 till 1722 (25 volumes). These are agreements between the society and church representatives, agreements on the inheritance of the property, testaments, official permissions on using the property, donatives etc. This edition of documents is one of the most important sources on the study of the Order of the Dominicans activity in Rus’.

The basic ground of work of the monks in the certain period was the territory of Galithia (there is also information available about the cities of Lviv, Kamyanec-Podilskyi, Kolomyia, Yazlovec, Zhovkva etc.) where the monks-preachers took active part both in ecclesiastic and in social life.

The first mention about the activity of the Dominicans in Rus’ is in the document, dated 1232, in which the Pope Gregorius IX authorized the provincial of the Order of the Dominicans and the monks to research the possibility of the foundation of the Catholic episcopacy in Rus’. The next document which contains the information about the activity of the Dominicans in Rus’ was published by AGZ, dated 1377. It was the gifted charter of prince Volodyslav Opolski to the Lviv Dominicans abbes and the villages of Krotoscyn, Zhashkiv, Kosceiov, and to the four courts in the village of Mercvica. Among the other gifted charters there were the well-known documents of Volodyslav Jogaila given to the Lviv Dominicans: 1) to the pub on the river Mala Lypa (with the plight that 3 times a week, services would be held for queen’s and his health); 2) to the Ustcovice estate (1395); 3) on two courts in Krotoscyn and Kosceiov (with the inquiry of the services held every week for him and the deceased queen Jadwiga (1399).

A very important information about the activity of the order in Lviv is in the directions of the Galithian archbishop Yakub Strepa, who allowed the Lviv Dominicans abbes to build the chapels in Krotoscyn, Zhashkiv, Kosceiov and to perform spiritual duties there (1399). There are also other known diplomas of the analogical character: the notary public Mykola told about the dispute between the Galithian archbishop Bernard and the city of Lviv, concerning the house situated in the centre of Lviv (the Lviv Dominicans took active part in it, 1385), and Volodyslav Jogaila who spread the Magdeburg right throughout the estates of the Lviv Dominicans (1392).

The thorough study of the AGZ act material allows us to reproduce not only the details of the preaching activity of the Order of the Dominicans in Galithia, but also to draw conclusions on its material state.

**Русько-польське пограниччя XI – XIII століть
у світлі найновіших польських археологічних досліджень**

Питання кордону між Руссю та Польщею в Середньовіччі останнім часом користується популярністю серед дослідників. На цій території (райони Полісся, східна Люблінщина, а також східна частина Малопольщі та Підкарпаття) проходила взаємодія між різними культурними центрами, в першу чергу – на ґрунті релігії та політики.

Вивчення цього району поселень розпочалося в середині XX ст. В основному його проводили історики С.Кучинський (S.Kuczyński) та Ф.Персовський (F.Persowski). В 90-х роках минулого століття появились наступні публікації, що стосувались цього питання (M.Parczewski).

Активізація досліджень з даної тематики спостерігається в останні роки. Вивченням прикордонної смуги займаються насамперед наукові центри в Любліні та Жешові. Варто звернути особливу увагу на публікації М.Парчевського (M.Parczewski), які стосуються проблем місця розташування племені лендзян та формування русько-польського етнічного кордону (2003), а також збірник статей під редакцією М.Дулініча (M.Dulicz) про слов'ян та їх сусідів (2003).

Завдяки археологічним розкопкам вдалось прослідкувати час появи та етапи розвитку основних давніх міських центрів прикордоння. Найбільш важливі дослідження проводилися в Холмі, Червені (Червенські Гради), Столп'ї, Дорогочині, Перемишлі, Сандомирі-Завихості, Городку над Бугом, Трепчі-Санокі і Сусідці.

Реконструкція кордону між Руссю та Польщею в ранньому Середньовіччі головним чином опирається на результати археологічних розкопок. Науці відомі різного типу пам'ятки: предмети побуту, озброєння, прикраси, енкалпіони, кам'яні ікони, а також кераміка. На основі археологічних даних можна стверджувати, що сучасні східні польські землі до XIV ст. знаходились у сфері політичного і культурного впливу Русі. З великою правдоподібністю можна говорити також про те, що кордон проходив приблизно вздовж річки Вепр (Wierpz). На півночі його прослідкувати складніше, оскільки там він стикався з культурним центром балтських племен.

**Русско-польское пограничье XI – XIII вв.
в свете новейших польских археологических исследований**

Вопрос границы между Русью и Польшей в Средневековье в последнее время пользуется популярностью среди исследователей. На этой территории (районы Полесья, восточной Люблинщины, а также восточная часть Малопольши и Подкарпатье) происходило взаимодействие между разными культурными центрами, в первую очередь – на почве религии и политики.

Изучение этого поселенческого района началось в первой половине XX века. Главным образом его вели историки С.Кучинский (S.Kuczyński) и Ф.Персовский (F.Persowski). В 90-х годах прошлого столетия появились очередные публикации, касающиеся этого вопроса (M.Parczewski).

Активизацию исследования этой проблематики наблюдаем в настоящее время. Изучением пограничной полосы занимаются прежде всего научные центры в Люблине и Жешове. Особое внимание следует обратить на публикации М. Парчевского (M.Parczewski), касающиеся проблем местонахождения племени лендзян и формирования русско-польской этнической границы (2003), а также сборник статей под редакцией М.Дулинича (M.Dulicz) о славянах и их соседях (2003).

Благодаря археологическим раскопкам удалось проследить время появления и этапы развития главных древних городских центров пограничья. Наиболее важные исследования проводились в Холме, Червене (Червенские Грады), Столпье, Дрогичине, Перемышле, Сандомире-Завихосте, Гродке над Бугом, Трепче-Санок и Соседке.

Реконструкция границ между Русью и Польшей в раннем Средневековье главным образом базируется на археологических находках. Науке известны разного типа археологические памятники: предметы быта, вооружение, украшения, энколпионы, каменные иконы, а также керамика. На основании археологических данных возможно твердо сказать, что современные восточные польские земли до XIV века находились в сфере политического и культурного влияния Руси. С большой долей вероятности можно говорить также о том, что граница проходила примерно вдоль реки Вепрь (Wieprz). На севере ее проследить сложнее, поскольку там она соприкасалась с культурным центром балтских племён.

The borderland among Rus' and Poland from XI till XIIIth century, based on the most actual archeological data

The question of the border between Middle Aged Poland and Rus' is nowadays popular among researchers. The interactions between different cultural spheres especially against a background of religion and politics happened at the area of Podlasie, East Lubelszczyzna and East Malopolska with Podkarpacie.

A borderland is usually understood as a suburban zone however it makes also internal territory. There was created and developed the conception of frontier. In relation to historical vicissitudes of many localities its course and reach were generally not enough exactly determined so that is difficult to qualify by source analysis.

The investigations into this region of settlement were begun in the middle of XXth century. They were mainly led by historians S. Kuczyński, F. Persowski. New following publications connected with this issue appeared in the nineties of previous age (M. Parczewski). The researches of XXI century caused significant increase of the archeological data. The study at a borderland was mostly led by centers in Lublin and Rzeszów. The work written by M. Parczewski touching the problem of Lendzian and formation of Polish-Rus' ethnical border (2003) and the set of articles about Slavs and their neighbors by M. Dulnicz (2003) are worth to mention among numerous elaborations on this subject.

The oldest cities were also the subject of exploration which let to initial recognition of the country that could be a founder or superior of that city. The main settlements concern to Chełm, Czerwien/Grody Czerwienskie, Stołpie, Drohiczyn, Przemyśl, Sandomierz-Zawichost, Gródek nad Bugiem, Trencza-Sanok i Sąsiadka.

A reconstruction of the frontier between Rus' and Poland in the early Middle Age is nowadays based on the distribution of archeological artifacts. There are numerous types of relics such as military accessories, encolpions¹, jewelers, icons in stones and also ceramics. At present it seems that a part of today's East Polish territory was until XIVth century under the domination of Kiev Rus'. The border could be more less exactly along the river Wieprz. It is more difficult to recognize it in the North Poland where it tought to the Balts cultural centre.

---

¹ A medallion bearing a sacred picture that is worn on the breast of the Eastern Orthodox Church.

Гедиміновичі у Галичині та на Волині у XIV – XV ст.

У середині XIV ст. Польське королівство, Угорське королівство та Велике Князівство Литовське вели гостру боротьбу за «галицько-волинську спадщину». В результаті цієї боротьби, яка тривала більше півстоліття, та ряду підписаних угод між воюючими сторонами, склалася тенденція у переважанні польських впливів у Галичині та литовських на Волині. Така ситуація була політично закріплена Островською угодою 1392 р.

Значна частина галицько-волинських земель увійшла до складу Польського королівства як окреме «Королівство Русі». У 1372 – 1387 рр. більша частина Галичини перебувала у складі Угорського королівства. У 1434 р. відбулася її інкорпорація до складу Польського королівства. Безпосередні володіння Гедиміновичів у Галичині були незначними. Галицьким князем титулувався Любарт-Дмитро Гедимінович у 1340 – 1349, 1353 – 1354 та 1376 – 1377 рр. Попри те, що він був прихильником відродження Галицько-Волинської держави, реального впливу на життя регіону не мав.

Щодо Волині, то вона майже в повному складі була приєднана до ВКЛ Любартом-Дмитром Гедиміновичем. Він титулувався не тільки галицьким, а й луцьким (бл. 1323 – 1324, 1340 – 1384 рр.) та любарським (східно-волинським) (1323 – 1340 рр.) князем. В історії Волині залишили помітний слід Федір Ольгердович (бл. 1332/1333 – 1394 рр.), князь ратненський (до 1377 – 1394 рр.) і кобринський (до 1387 – 1394 рр.) та його нащадки – князі Кобринські і Сангушки. Окремо слід виділити вплив на історичний розвиток регіону нащадків Корибута-Дмитра Ольгердовича – Федора Корибутовича, князя кременецького (1432 – 1435 рр.), подільського (1432 – 1434 рр.), несвіцького (1435 – бл. 1442 рр.), якого вважають тотожним князю Федору Несвіцькому та його нащадків – представників родів Вишневецьких, Збарзьких, Воронецьких, Порицьких.

Варто відзначити дискусійність багатьох тверджень, які стосуються волинської гілки Гедиміновичів, та необхідність їх подальшого дослідження та уточнення.

Гедиміновичи в Галицкой земле и на Волыни в XIV – XV вв.

В середине XIV в. Польское королевство, Венгерское королевство и Великое Княжество Литовское (ВКЛ) вели острую борьбу «за галицко-волынское наследие». В результате этой борьбы, которая длилась более чем пол столетия и ряда подписанных договоров между враждующими сторонами, сложилась ситуация, когда Галицкая земля оказалась в сфере влияния Польского королевства, а Волынь – Литовского государства. Такая расстановка сил была политически закреплена Островским договором 1392 г.

Значительная часть галицко-волинских земель вошла в состав Польского королевства в качестве отдельного «Королевства Руси». В 1372 – 1387 гг. большая часть галицких земель пребывала в составе Венгерского королевства. В 1434 г. произошло прямое подчинение Галичины польской королевской администрации. Земельные владения Гедиміновичей здесь были незначительными. Галицким князем титуловался Любарт-Дмитрий Гедимінович в 1340 – 1349, 1353 – 1354 и 1376 – 1377 гг. Несмотря на то, что он отстаивал идею возрождения Галицко-Волинского государства, реального влияния на жизнь региона не имел.

Что касается Волыни, то она практически вся была присоединена к ВКЛ Любартом-Дмитрием Гедиміновичем. Он носил титул не только галицкого, но и луцкого (ок. 1323 – 1324, 1340 – 1384 гг.) и любарского (восточно-волинского) (1323 – 1340 гг.) князя. В истории Волыни заметное влияние имели также Фёдор Ольгердович (ок. 1332/1333 – 1394 гг.), князь ратненский (до 1377 – 1394 гг.) и кобринский (до 1387 – 1394 гг.) и его потомки – князья Кобринские и Сангушки. Особо следует выделить влияние на историческое развитие региона

потомков Корибута-Дмитрия Ольгердовича – Фёдора Корибутовича, князя кременецкого (1432 – 1435 гг.), подольского (1432 – 1434 гг.), несвицкого (1435 – ок. 1442 гг.), которого считают идентичным князю Фёдору Несвицкому, и его потомков – представителей родов Вишневецких, Збаражских, Воронецких, Порицких.

Необходимо отметить дискуссионность многих утверждений, касающихся волынской ветви Гедиминовичей, и необходимость их дальнейшего исследования и уточнения.

Hedyminovyches in Galithia and Volhyn' in the XIVth – XVth Centuries

In the middle of the XIVth century Polish Kingdom, Hungarian Kingdom and Grand Duchy of Lithuania sharply struggle for «Galithia-Volyn' heritage». As a result of fierce fighting that lasted more than half a century and a number of agreements signed between the warring parties, there was formed the trend of the prevailing Polish influence in Galithia and Lithuanian in Volhyn'. This situation was politically entrenched by Ostrovska Agreement (1392).

Many of the Galithian and Volhyn' land became a part of the Polish Kingdom as a separate «Kingdom of Rus'». In 1372 – 1387 Galithia was the greater part of the Hungarian Kingdom. In 1434 it was incorporated into Poland. Immediate possession of Hedyminovyches in Galithia were nominal. Prince Liubart-Dmytro Hedyminovych was titled as Galithian duke in 1340 – 1349, 1353 – 1354, 1376 – 1377. Despite he was also a supporter of the revival of Galithia-Volhyn' principality but he did not have the real impact on the region.

Volhyn' was annexed by Liubart-Dmytro Hedyminovych. He was not titled only as Prince of Galithia, but Prince of Lutsk (1323 – 1324, 1340 – 1384), Lyubarsky (east-volhynian) (1323 – 1340). Theodore Olgerdovich (1332/1333 – 1394) was distinguished in the history of Volhyn' as Prince of Ratne (before 1377 – 1394), Kobrin (for 1387 – 1394) and his off-spring – duke families of Kobrin and Sangushky. Also Korybut-Dmytro Olgerdovich was the well-known for its ruling in Volhyn'. His son Theodore Korybutovych was a prince of Kremenets (1432 – 1435), prince of Podolia (1432 – 1434), prince of Nesvitsk (1435 – 1442). This duke (Theodore Korybutovych) was considered as a duke Fedor Nesvitskyj. He had a great impact on this region and his descendants were the representatives of the influential noble families of Vyshnevetski, Zbarazhski, Voronetski, Poritski.

It should be noted that many disputable allegations concerning Hedyminovyches cause the need for the further studies and clarification.

Евеліна Лілія Полянська (Люблін, Польща)

«Пригнічена війною і спустошена вогнем», або Свидригайло проти Ягайла в боротьбі за Волинську землю

Свидригайло – молодший, непокірний брат Владислава Ягайла, бунтівник, часом зрадник, що все життя боровся за владу в Литві, в темних барвах охарактеризований Яном Длугошем у його *Хроніці*. Після смерті Вітовта восени 1430 р. Свидригайло став великим князем литовським. Своє правління він розпочав з того, що ув'язнив брата-короля, заключив сепаратний договір із Німецьким орденом, почав кореспонденцію з гуситами та настроїв проти Польського королівства майже всі основні політичні сили регіону.

Перед початком бойових дій до Свидригайла прибули польські посланці з пропозицією повернути королю Луцьку землю і подільські замки. Однак, спроба вирішити конфлікт дипломатичним способом не принесла результатів. Внаслідок відмови Свидригайла виконати вимоги послів, польський король в 1431 р. розпочав протистояння з Литовським князівством, відоме як «луцька війна». Головним театром воєнних дій стали руські землі. Замки у Володимирі-Волинському і Збаражі були спалені, розорено багато сіл, а значна

частина жителів покинула Луцьку землю. Під час війни, в липні 1431 р., польські війська отримали перемогу під Луцьком (про неї відомо з листа Ягайла до одного із католицьких прелатів). Перемир'я, укладене в серпні того ж року, не принесло стабілізації. Свидригайло бажав отримати королівську корону і зробити Литву самостійним королівством. Його плани підтримували Німецький орден і Сигізмунд Люксембурзький. На боці Свидригайла виступили також татарський хан, руські князі та Молдавська держава. Найбільш активну підтримку йому надали тевтонські рицарі, які під час війни Свидригайла з Ягайлом нанесли удар по Польському королівству.

В результаті бунту проти Свидригайла у вересні 1432 р., новим великим князем литовським став Сигізмунд Кейстутович, який був визнаний легітимним правителем Литви. Однак, з цим не погодився Свидригайло, який кілька разів намагався повернути собі владу. У Литві розгорілась громадянська війна. Вона завершилась тільки у вересні 1437 р., коли був підписаний трактат, згідно з яким Свидригайло отримав в управління всю Волинську землю.

«Угнетённая войной и опустошенная огнём», или Свидригайло против Ягайло в борьбе за Волынскую землю

Свидригайло – младший, непокорный брат Владислава Ягайло, бунтовщик, временами предатель, всю жизнь боровшийся за власть в Литве, в темных красках охарактеризован Яном Длугошем в его *Хронике*. После смерти Витовта осенью 1430 г. Свидригайло стал великим князем литовским. Свое правление начал с того, что арестовал брата-короля, заключил сепаратный договор с Немецким орденом, начал корреспонденцию с гуситами и настроил против Польского королевства почти все главные политические силы региона.

Перед началом военных действий к Свидригайлу прибыли польские послы с предложением вернуть королю Луцкую землю и подольские замки. Однако попытка разрешения спора дипломатическим способом не принесла результатов. Вследствие отказа Свидригайло исполнить требования послов, польский король в 1431 г. начал противостояние с Литовским княжеством, известное как «луцкая война». Главным местом военных действий стали русские земли. Замки во Владимире-Волинском и Збараже были сожжены, разорено много сёл, а большое количество жителей покинуло Луцкую землю. Во время войны, в июле 1431 г., польские войска одержали победу под Луцком (о ней известно из письма Ягайло к одному из католических прелатов). Перемирие, заключённое в августе того же года, не принесло стабилизации. Свидригайло желал получить королевскую корону и сделать Литву самостоятельным королевством. Его планы поддерживали Немецкий орден и Сигизмунд Люксембургский. На стороне Свидригайла выступали также татарский хан, русские князья и Молдавское государство. Наиболее активную поддержку оказали тевтонские рыцари, которые во время войны нанесли удар по Польскому королевству.

В результате бунта против Свидригайла в сентябре 1432 г. новым великим князем литовским стал Сигизмунд Кейстутович, который был признан легитимным правителем Литвы. Однако с этим не согласился Свидригайло, который несколько раз пытался вернуть себе власть. В Литве разгорелась гражданская война. Она закончилась только в сентябре 1437 г., когда был заключён трактат, согласно которому Свидригайло получил в управление всю Волынскую землю.

«Afflicted by war and destroyed by fire», or Švitrigaila versus Jogaila in the fight of Volhyn'

Švitrigaila – the youngest, unhumilit brother of Vladislav Jogaila, rebel, sometimes traitor, all his life was fighting for the right to rule in Lithuania and was negatively described by Johannes Długosz in his *Chronicle*. After the death of Vytautas, in autumn of 1430, he has become Grand

Duke of Lithuania. His first actions were imprisoning his brother-king, alliance with the Teutonic Order, he has also sent letters to the Hussites.

Before the final clash some Polish diplomats went to Švitrigaila with an ask to give back Lutsk and captured Polish castles on Podolia. However this attempt to make peace was unsuccessful. In response for enemy's actions Poland in the year 1431 has started a war with Lithuania – called the War of Luck. In this war the Rus' lands were suffered. The castles in Volodymyr-Volynskyi and Zbarazh were burned, as far as many villages, and the commoners, fearing of the incoming armies, have left the Lutsk land.

During the fight, in July, Poland has won the battle of Luck (about what Jogaila has written in a letter to an unknown prelate). Ceasefire, declared in August, has not improved the situation. Švitrigaila has wanted to gain the crown and made Lithuania an independent kingdom. His plans were supported by the Teutonic Order, Sigismund of Luxemburg, he has also help from Tatars, Rus' Dukes and Moldavians. During the war of Poland with Švitrigaila on the Lutsk the Teutonic Order has invaded the Kingdom of Poland.

As a result of coup in September of the year 1432 the rule in Lithuania has gained Sigismund Kęstutaitis, who was conceded as a legal Grand Duke. This was not accepted by Švitrigaila, who unsuccessfully has tried to regain the power. In Lithuania has started the civil war. Finally, only in September 1437 the war was over with a treaty, according to which Švitrigaila has gained Volhyn'.

Лукаш Сковронек (Краків, Польща)

Оточення Любарта під час його правління на Волині

1340 рік був особливо важливим в історії Галицької та Волинської земель – помер останній представник місцевої династії Романовичів, Юрій II Болеслав Тройденевич. Після його смерті між Польським Королівством та Литвою розпочалась боротьба за спадщину померлого князя. Владу на Волині на початку 40-х років XIII ст. отримав литовський князь Любарт, син Гедиміна. Цими землями, з перервами, він управляв аж до своєї смерті в 1384 р.

У своєму дослідженні хочемо присвятити увагу характеристиці оточення Любарта під час його правління на Волині. Основною проблемою для дослідників, які займаються вивченням цієї тематики, є брак джерел. Фрагментарну інформацію про осіб, які нас цікавлять, дають актові документи, видані Любартом, де в якості свідків були згадані люди з його оточення, а також *Хроніка Яна Длугоша* та *Хроніка Яна з Чарнкова*. Поодинокі згадки про оточення князя можемо знайти також в літописах. Незважаючи на це, можна зробити кілька висновків, які характеризують осіб, що оточували Любарта.

Більшість із них на сторінках джерел згадується один раз, хоча є й винятки. До них, наприклад, відноситься сім'я князів Острозьких, із яких в джерелах виступають Данило Острозький і його сини – Федір Данилович та Михайло Данилович. До 1386 р., тобто до часу переходу Федора Даниловича на службу до Владислава II Ягайла, вони служили сину Любарта Федору. Серед головних персон в оточенні Любарта був місцевий боярин Іван Мштинський, який проводив переговори про кордон з представниками Казимира Великого після укладення договору в 1366 р. у Городлі. Єдиним представником духовенства в оточенні Любарта, про якого дізнаємось із джерел, є владика Арсеній, єпископ Луцька. Крім згаданих осіб, появляються також і менш значимі, такі як Васько Кірдевич.

Підводячи підсумки, необхідно відмітити, що збережені джерела дають підстави стверджувати, що Любарт в управлінні Волинською землею опирався на місцеву, волинську еліту, в той час як інформації про литовців у його оточенні виявити не вдалось.

Окружение Любарта в период его правления на Волыни

1340 год был особенно важен в истории Галицкой и Волынской земель – умер последний представитель местной династии Романовичей, Юрий II Болеслав Тройденевич. После его смерти между Польским Королевством и Литвой началась борьба за наследство умершего князя. Власть на Волыни в начале 40-х годов XIII в. получил литовский князь Любарт, сын Гедымина. Этими землями он с перерывами управлял до своей смерти в 1384 г.

В своем исследовании хотим приделить внимание характеристике окружения Любарта во время его правления на Волыни. Главной проблемой для исследователя, изучающего эту тематику, является скудность источников. Фрагментарную информацию об интересующем нас вопросе подают акты, составленные Любартом, в которых в качестве свидетелей были упомянуты люди из его окружения, а также *Хроника Яна Длугоша* и *Хроника Яна* из Чарнкова. Единичные упоминания об окружении Любарта находим также в летописях. Несмотря на это, можно сделать несколько выводов касающихся знати, окружавшей Любарта.

Большинство лиц в источниках упоминается один раз, но есть и исключения. К ним, например, относится семья князей Острожских, из которых в источниках появляются Даниил Острожский и его сыновья – Фёдор Данилович и Михаил Данилович. До 1386 г., перед переходом Фёдора Даниловича на службу к Владиславу II Ягайло, они служили сыну Любарта Фёдору. Среди главных персон, действующих в окружении Любарта, был местный боярин Иван Мштыньский, проводивший переговоры о границе с представителями Казимира Великого после заключения договора в 1366 г. в Городле. Единственным представителем духовенства в окружении Любарта, о котором известно с источников, является владыка Арсений, епископ Луцка. Кроме выше упомянутых фигур, есть также и менее значимые, такие как Васько Кирдевич.

Подводя итоги, надо отметить, что сохранившиеся источники дают право утверждать, что Любарт своё управление основывал на местной, волынской элите, в то время, как информации о литовцах в его окружении обнаружить не удалось.

Lubart's entourage during his reign in Volhyn'

Year of 1340 was extremely important for the history of Halich and Volhyn'. That's when the last member of the local Romanowich dynasty, Jerzy II Bolesław Trojdenowicz, died. After his death there was an outbreak of rivalization for heritage of late prince. The rule in Volhyn' was taken by Lithuanian prince Lubart, son of Gediminas, in early 1340. He ruled these lands, with intervals, until his death in 1384.

I'd like to focus on describing Lubart's entourage during his reign in Volhyn'. The biggest obstacle a researcher can meet is lack of source's. Scrappy information can be provided by Lubart documents, where witnesses recruited from his retinue were mentioned; also *Kronika* by Jan Długosz and *Kronika* by Jan from Czarnkow may shed some light on the matter. Fragmentaric records can also be found in annales. Regardless, we can vaguely describe the group of Lubart's associates.

Most of these persons are mentioned in sources one time only, with only a few exceptions. One of them is knyaz family Ostrogski. The first members of this family we are able to confirm is Daniel Ostrogski and his sons – Fiodor Danilowicz and Michał Danilowicz. They served Fiodor, Lubart's son, until 1386 when Fiodor Danilewicz pledged himself to Władysław II Jagiełło. Another important figure in Lubart's entourage is local boyar Iwan Mszyński, who was negotiating with Kazimierz The Great representative's after treaty of Horodlo in 1366. The only clergyman we are able to identify is cheftain Arsienij, residing in Lutsk. Apart from beforementioned characters, persons of less importance are also mentioned in sources, like for example Waško Kirdiewicz.

To summarize, it has to be underlined, that saved sources lead to conclusion, that Lubart relied mostly on Volhynian elites, and we have no information about Lithuanians among his associates.

Андрій Стасюк (Івано-Франківськ, Україна)

Russia/Ruthenia на сторінках францисканських документів XIII – XV ст.

Історія діяльності Францисканського Ордену в Європі в Середньовіччі тісно пов'язана з місіями братів-францисканців серед «невірних», «єретиків» та «схизматиків». Серед них особливе місце займали місії та діяльність Братів Менших на Русі у XIII – XV ст.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених історії Католицької церкви на Русі, проблема діяльності францисканців на руських землях не знайшла достатнього висвітлення. Серед українських вчених XIX – середини XX ст. її торкалися Ісидор Шараневич, Антоній Петрушевич, Михайло Грушевський, Микола Чубатий, Атаназій Великий. Значно більше уваги цим питанням приділили польські історики. В кінці XIX – на початку XX ст. дану проблему досліджували Владислав Абрахам, Александр Чоловський, Каміліуш Кантак. У сучасній польській історичній науці діяльністю францисканців на Русі займаються Єжи Ключовський, Тадеуш Трайдос, Анна Шульц, Марія Мацішевська та Даріуш Карчевський.

У середньовічних документах міноритів можна зустріти велику кількість згадок про *Russiae, Ruthenia, Ruscia, ruthenogum, Russorum*. Дані повідомлення є різноплановими за змістом. Наприклад, якщо в «Хроніці польсько-чеської провінції (Братів Менших)» (*Chronologia conventus ad sanctos Joannes Brunae Ordinis Minorum Sancti Francisci Conventualium collecta anno 1658*) містяться тільки короткі згадки про Русь, то в «Історії Монголів» папського легата, францисканця Джованні Дель П'яно Карпіні (1182 – 1252 рр.) є обширні відомості про політичну та релігійну ситуацію на Русі, зокрема у володіннях Романовичів у 40-х роках XIII ст.

Цікаві повідомлення про стан справ на Русі під 1341 р. та звістку про отруєння галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденевича (1325 – 1340 рр.), знаходимо у «Хроніці францисканського монаха Іоанна Вітодурані» (*Joannis Vitodurani Chronicon*). Численні згадки про організацію Руської кустодії, функціонування монастиря у Львові, місіонерську діяльність у Литві зустрічаємо в «Анналах Францисканського Ордену» (*Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo hiberno*), які протягом 1625 – 1654 рр. зібрав та видав францисканський історик Людвіг Ваддінг (1588 – 1657 рр.). Лаконічні повідомлення про руські землі та її мешканців містяться у агіографічних творах, присвячених життю та діяльності представниць жіночої гілки Ордену – кларисок св. Кунегунди (1234 – 1292 рр.) та бл. Соломеї (1212 – 1268 рр.).

Численні згадки «*Russia/Rutheni*» на сторінках францисканських джерел підтверджують тісні контакти та активну діяльність Братів Менших на руських землях упродовж XIII – XV ст.

Russia/Ruthenia на страницах францисканских документов XIII – XV вв.

История деятельности Францисканского Ордена в Европе в Средние века тесно связана с миссиями среди «неверных», «еретиков» и «схизматиков» братьев-францисканцев. Особое место занимало миссионерство Братьев Меньших на Руси в XIII – XV вв.

Несмотря на значительное количество научных трудов, посвященных истории Католической Церкви на Руси, проблема деятельности францисканцев на русских землях не нашла достаточного освещения. Среди украинских ученых XIX – середины XX в. ее

частично исследовали Исидор Шараневич, Антоний Петрушевич, Михаил Грушевский, Николай Чубатый, Афанасий Великий. Значительно больше внимания этим вопросам уделяли польские историки. В конце XIX – начале XX в. данную проблему исследовали Владислав Абрахам, Александр Чоловский, Камилиуш Кантак. В современной польской исторической науке деятельностью францисканцев на Руси занимаются Ежи Ключовский, Тадеуш Трайдос, Анна Шульц, Мария Мацисевска и Дариуш Карчевский.

В средневековых документах миноритов можно встретить большое количество упоминаний о *Russia, Ruthenia, Ruscia, ruthenorum, Russorum*. Данные сообщения являются разноплановыми по содержанию. Например, если в «Хронике польско-чешской провинции (Братьев Меньших)» (*Chronologia conventus ad sanctos Joannes Brunae Ordinis Minorum Sancti Francisci Conventualium collecta anno 1658*) содержатся только краткие упоминания о Руси, то в «Истории Монголов» папского легата, францисканца Джованни Дель Пано Карпини (1182 – 1252 гг.) имеются обширные сведения о политической и религиозной ситуации на Руси, в частности во владениях Романовичей в 40-х годах XIII в.

Интересные сообщения о состоянии дел на Руси под 1341 г. и известие об отравлении галицко-волынского князя Юрия-Болеслава Тройденевича (1325 – 1340 гг.), находим в «Хронике францисканского монаха Иоанна Витодурани» (*Joannis Vitodurani Chronicon*). Многочисленные упоминания об организации Русской кустодии, функционировании монастыря во Львове, миссионерской деятельности в Литве встречаем в «Анналах Францисканского Ордена» (*Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore ARP Luca Waddingo hiberno*), которые в течение 1625 – 1654 гг собрал и издал францисканский историк Людвиг Ваддинг (1588 – 1657 гг.). Лаконичные сообщения о русских землях и ее обитателях содержатся в агиографических произведениях посвященных жизни и деятельности представительниц женской ветви Ордена – кларисок св. Кунегунды (1234 – 1292 гг.) и бл. Соломеи (1212 – 1268 гг.).

Многочисленные упоминания «*Russia/Rutheni*» на страницах францисканских источников подтверждают тесные контакты и активную деятельность Братьев Меньших на русских землях на протяжении XIII – XV вв.

Russia/Ruthenia on pages of Franciscan documents of the XIII – XVth Century

The history of Franciscan Order's activity in Europe in the Middle Ages is associated with missions of brothers-Franciscans among «infidels», «heretics» and «schismatics». Among them missions and activity of Minorits in Rus' in the XIII – XVth century were of particular importance.

Regardless of a bulk of scientific researches, dedicated to the history of Catholic church in Rus', the problem of activity of Franciscans on Rus' didn't find enough enlightening. Among Ukrainian scientists of the XIXth – middle of XXth century who touched the topic was Isydor Sharanevych, Antony Petrushevych, Mykhaylo Grushevskyy, Mykola Chubatyy, Atanazy Velykyy. Much more consideration to this issues was given by Polish historians. At the end of the XIXth – beginning of XXth century the stated problem was studied by Władysław Abraham, Aleksandr Czołowski, Kamiliusz Kantak. In modern Polish historical science the activity of Franciscans in Rus' is studied by Jerzy Kłoczowski, Tadeusz Trajdos, Anna Szulc, Maria Maciszewska and Dariusz Karczewski.

In medieval documents of Minorits one may see a lot of mentioning about *Russia, Ruthenia, Ruscia, ruthenorum, Russorum*. These mentions are diverse as to content. For example, while in «Chronics of Polish-Check Province» there are only short mentions about Rus', in «History of Mongolians» of the Papal legate, Franciscanian Giovanni Del Plano Karpini (1182 – 1252) there is extensive information about political and religious situation in Rus', in particular – on lands of Romanovyches in the forties of the XIIIth century.

One can find interesting information about situation in Rus' in 1341 and about poisoning of Halych-Volhyn' Prince Yuriy-Boleslav Troydenovych (1325 – 1340) in the «Chronics of the Franciscan monk Ioann Vitodurani» (Joannis Vitodurani Chronicon). French historian Ludwig Wadding (1588 – 1657) collected during 1625 – 1654 and published in the «Annals of Franciscan Order» (Annales Minorum seu trium Ordinum a S.Francisco institutorum auctore A.R.P. Luca Waddingo hiberno) numerous recollections about organization of Rus' custodia, functioning of monastery in Lviv, missionary activity in Lithuania. Brief messages about Rus' and their inhabitants are in angiographic works, dedicated to life and activity of female branch of the Order – Snt. Kuneguda Clarists (1234 – 1292) and Bl. Solomeya (1212 – 1268).

Numerous notices of «Russia/Rutheni» on pages of Franciscan sources confirm close contacts and active work of Minorits on Rus' during the XIII – XVth century.

Володимир Стефанишин (Івано-Франківськ, Україна)

Місце та роль Галицько-Волинського князівства в підготовці хрестового походу проти монголо-татар

Війська монголів удруге вторгнулися в межі Центрально-Східної Європи в 1239 р. Під їхнім ударом у 1240 р. впав Київ, а протягом грудня 1241 р. вони розорили Волинь і Галичину. Постало питання про організацію колективної відсічі кочівникам.

Католицька Європа, як і Русь, не була готовою до зустрічі з військами Бату, хоча свідчення про їх наближення поступили в європейські країни набагато скоріше. Монархи країн, що найбільше постраждали від монголів і не мали змоги самостійно дати їм відсіч, просили допомоги у найвпливовіших тогочасних європейських політиків – папи римського Інокентія IV та німецького імператора Фрідріха II. З метою отримання інформації про ворога до ставки хана Бату у Сараї було відправлено посла П'єтро де Карпіні, а в 1245 р. у Ліоні понтифіком була видана булла, якою він заохочував християн, чинити опір монголам, котрі вторгаються на їхні землі.

Місія Карпіні закінчилась невдачею: великий хан відмовився прийняти християнство і визнавати верховенство папи. За таких умов курія звернула свій погляд на володарів Галицько-Волинського князівства, які, як не дивно, єдині в тогочасній Європі могли успішно протистояти монголам. Одночасно, папа мав надію повернути місцевих князів до католицизму.

У відносинах з римською курією Данило Романович був згідний піти навіть на значні поступки у справах віри, взамін просячи реальної допомоги проти монгольської загрози. Своєю чергою папа забороняв хрестоносцям і ченцям селитися на підвладних Романовичам територіях без згоди останніх і теж пішов на деякі поступки у справах віри. Однак, Інокентій IV ухилився від виконання основної обіцянки – хрестового походу проти ординців. Обурений цим Данило 1249 р. розірвав з ним відносини.

У 1252 р. стосунки було відновлено і папа запропонував Данилові корону. Князь відмовився від неї, вимагаючи реальної допомоги проти Орди. Внаслідок цього, в 1253 р. Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти кочівників, закликаючи до нього володарів Центральної Європи (Польщі, Чехії, Моравії, Сербії), котрі не мали достатніх сил для війни з ординцями. Взамін Данило в кінці 1253 р. прийняв королівську корону. Тим не менш реальних зрушень в справі організації хрестового походу проти монголів не відбулось. Розчарований співпрацею з курією король Русі не впустив католицьких місіонерів у свої володіння та відмовився від будь-яких поступок у справах віри. Погроза папи організувати хрестовий похід проти самого Данила привела до повного розриву відносин між Романовичами та Апостольською Столицею.

Место и роль Галицко-Волынского княжества в подготовке крестового похода против монголо-татар

Войска монголов во второй раз вторглись в пределы Центрально-Восточной Европы в 1239 г. Под их ударом в 1240 г. упал Киев, а в течение декабря 1241 г. они разорили Волынь и Галичину. Возникла необходимость организации коллективного отпора кочевникам.

Католическая Европа, как и Русь, не была готова к встрече с войсками Бату, хотя известия об их приближении поступили в европейские страны значительно быстрее. Монархи стран, наиболее пострадавших от монголов, не могли самостоятельно дать им отпор, просили помощи у влиятельных тогдашних европейских политиков – папы римского Иннокентия IV и германского императора Фридриха II. С целью получения информации о противнике в ставку хана Бату в Сарае было отправлено посла Пано де Карпини, а в 1245 г. в Лионе понтификом была издана булла, которой он поощрял христиан, оказывать сопротивление монголам, вторгающимся на их земли.

Миссия Карпини закончилась неудачей: великий хан отказался принять христианство и признавать верховенство папы. При таких условиях курия обратила свой взгляд на правителей Галицко-Волынского княжества, которые, как ни странно, единственные в Европе могли довольно успешно противостоять монголам. Одновременно папа надеялся обратить местных князей в католицизм.

В отношениях с римской курией Даниил Романович был согласен пойти даже на значительные уступки в вопросах веры, взамен прося реальной помощи против монгольской угрозы. В свою очередь папа запрещал крестоносцам и католическим монахам селиться на подвластных Романовичам территориях без согласия последних и тоже пошел на некоторые уступки в вопросах веры. Однако, Иннокентий IV уклонился от выполнения основного обещания – крестового похода против ордынцев. Возмущенный этим, Даниил в 1249 г. разорвал с ним отношения.

В 1252 г. контакты были восстановлены и понтифик предложил Даниилу корону. Князь отказался от нее, требуя реальной помощи против Орды. Вследствие этого, в 1253 г. Иннокентий IV объявил крестовый поход против кочевников, призывая к нему монархов Центральной Европы (Польши, Чехии, Моравии, Сербии), но те не имели достаточных сил для войны с ордынцами. Взамен Даниил в конце 1253 г. принял королевскую корону. Тем не менее реальных сдвигов в деле организации крестового похода против монголов не состоялось. Разочарованный сотрудничеством с курией, король Руси не пускал католических миссионеров в свои владения и отказывался от любых уступок в вопросах веры. Угроза папы организовать крестовый поход против самого Даниила привела к полному разрыву отношений между Романовичами и Апостольской Столицей.

The place and the role of the Galithia and Volhyn' Principalities in the preparation of the Crusades against the Mongol-Tatars

The Mongol troops invaded the borders of the central part of Eastern Europe for the second time in 1239. In 1240 Kyiv fell down under their blow and during December 1241 they devastated Volhyn' and Galithia. The question was raised about making the collective rebuff on the nomads. The Catholic Europe, as well as Rus', were not ready to meet the troops of Batu, although the evidence of their approach reached the European countries far earlier. The monarchs of the countries which had suffered the most from the Mongols and had no possibility to fight them back by themselves asked for help from the most influential European politicians of that time, the Roman Pope Innocent the IVth and the German emperor Frederic the IInd. With the purpose of getting some information about the enemy, the ambassador Plano de Karpini was sent to khan Batu's

headquarters in Sarai, and in 1245 in Lyon the pontific gave out the order with which he encouraged the Christians to resist the Mongols who invaded their lands.

Karpini's mission ended up a failure, the great khan refused to accept Christianity and acknowledge the supremacy of the Pope. Under such conditions, the curia appealed to the rulers of the Volhyn' and Galithia principalities who, strangely enough, were the only ones at that time in Europe who could successfully oppose the Mongols. At the same time, the Pope hoped to turn the local princes to the Catholicism.

In his relations with the Roman curia, Daniel Romanovych agreed even to the considerable steps in the matters of faith, and in exchange, asking for the real assistance in the solution of the problem of the Mongolian threat. In his turn, the Pope forbade the crusaders and the monks to settle on the territories ruled by the Romanovyches without the consent of the last and also gave way to some matters of faith. However, Innocent the IVth did not fulfill his basic promise, to organize the crusade against the Horda. Daniel, who was indignant by these deeds, broke off his relations with the Pope in 1249.

In 1252 the relations were renewed and the Pope offered Daniel the crown. The prince didn't accept it, requesting for the real help against the Horda. As the result, in 1253 Innocent the IVth declared the crusade against the nomads, encouraging the rulers from Central Europe (Poland, Czech, Moravia, Serbia) to it, but they did not have sufficient forces for the war against the Horda. Instead, Daniel accepted the royal crown at the end of 1253. None the less, the real progress in the matter of the organization of the crusade against the Mongols did not take place. Disappointed by the collaboration with the curia, the king of Rus' did not let the Catholic missionaries in his domains and gave up any pliancy in the matters of faith. The Pope's threat to organize the crusade against Daniel led to the complete break in the relations between the Romanovyches and the Apostolic Capital.

Роман Сухар (Чернівці, Україна)

Роль галицького боярства у князівській усобиці 1153 – 1154 рр.

Метою даного повідомлення є визначення ролі галицьких бояр в усобиці, яка спалахнула після смерті князя Володимирка Володаровича у 1153 р. Приводом до неї стало те, що молодий галицький князь Ярослав, під впливом свого боярського оточення, не повернув спірних «волостей» київському князю Ізяславу Мстиславичу. Саме цим більшість сучасних дослідників пояснюють причину великого походу Ізяслава на Ярослава взимку 1154 р.

Літописець детально описав цей похід, який завершився битвою під Тербовлею. Особливо цінною у цьому описі є промова, виголошена «галицькими мужами» безпосередньо перед вирішальною битвою. В Іпатіївському літописі вона передана більш детально, ніж у Лаврентіївському. Для нас промова важлива насамперед тим, що дає можливість визначити ті мотиви, які спонукали галицьких бояр до боротьби з київським князем. Згідно з літописом, бояри в оточенні Ярослава були готові «**головою своєю** **сложити**» взамін за «**корм**» і «**любовь**», які вони отримували від батька Ярослава, Володимирка. Таким чином, галицька еліта висловила повну готовність боротися за свою «отчинну» династію, з якою пов'язувала благополуччя своїх родів. Як показав перебіг битви, це були не пусті слова: галичани билися рішуче і хоча багато з них загинуло чи потрапило у полон до противника, Ізяслав змушений був відступити.

Рішучість галичан і масштабність кровопролитної битви дають підстави вважати, що боротьба йшла за щось більше, ніж просто спірні «волості». Скоріше за все справжню причину усобиці потрібно шукати у тих політичних прагненнях, котрі київський князь

переслідував ще з 1152 р. Безумовно, що плани Ізяслава не були таємницею для галицьких бояр, і їх рішучість та одностайність у підтримці свого молодого князя мають конкретні пояснення – у випадку захоплення Галицької землі київським князем при нових порядках їх соціальне і політичне становище повинно було кардинально змінитися.

Роль галицьких бояр в княжеской усобице 1153 – 1154 гг.

Цель предлагаемого доклада – определить роль галицких бояр в усобице, которая началась после смерти князя Владимирка Володаревича в 1153 г. Поводом, который привел к её началу, стало то, что молодой галицкий князь Ярослав, под влиянием своего боярского окружения, отказался вернуть спорные «волости» киевскому князю Изяславу Мстиславовичу. Именно этим большинство современных исследователей объясняют причину большого похода Изяслава против Ярослава зимой 1154 г.

Летописец в подробностях описал этот поход, который окончился битвой под Теребовлей. Особенно интересна в этом описании речь, с которой «галицкие мужи» перед битвой обратились к своим войскам. В Ипатьевской летописи она отображена более подробно, чем в Лаврентьевской. Для нас эта речь важна в первую очередь тем, что дает возможность определить мотивы, которые толкнули галицких бояр к борьбе с киевским князем. Согласно летописи, бояры в окружении Ярослава были готовы «голова своя сложити» взамен за «**корм**» и «**любовь**», которые они получили от отца Ярослава, Владимирка. Таким образом, галицкая элита высказала полную готовность бороться за свою «отчинную» династию, с которой она связывала материальное благополучие своих родов. Как показал ход битвы, это не были пустые слова – галичане дрались решительно и несмотря на то, что многие из них погибли или попали в плен, Изяслав вынужден был отступить.

Решительность галичан и масштабность кровопролитной битвы дают основания считать, что борьба шла за что-то большее, нежели просто спорные «**волости**». Скорее всего настоящую причину усобицы нужно искать в тех политических намерениях, которые киевский князь старался реализовать еще с 1152 г., то есть в стремлении Изяслава подчинить себе Галицкую землю. Безусловно, планы Изяслава не были тайной для галицких бояр. Поэтому их решительная поддержка своего молодого князя имеет конкретное объяснение – в случае захвата Галицкой земли киевским князем их социальное и политическое положение изменилось бы коренным образом.

The role of the Galithian Boyars in the princes war during 1153 – 1154

The purpose of this report is the determination of the role of the Galithian Boyars in the intestine war which blazed up after the death of the prince Volodymyrko Volodarevych in 1153. The reason for it was that the young Galithian prince being under the influence of the Boyar surroundings did not return the arguable volosts to the Kyiv prince Izyaslav Mstyslavych. Most of the modern researchers explain this to be the reason of the great march of Izyaslav on Yaroslav in winter of 1154.

A chronicler in detail described this march which ended up with the battle near Terebovlya. The especially valuable part of this description is the speech, announced by the Galithian warriors, just before the decisive battle. In the Ipativskyi chronicle it is described more precisely than in the Lavrentiyvskyi one. For us the speech is important because it helps us to define the reasons which induced the Galithian Boyars to the fight against the Kiev prince. According to the chronicle, those were the Boyars who surrounded Yaroslav and were ready to have their heads cut off for some «food» and «kindness», which they received from the father Yaroslav Volodymyrko. So, the Galithian elite expressed the complete willingness to fight for its fatherland dynasty with which

they connected the prosperity of their kin. As the course of the battle showed, those were not blank words: the Galithian people fought resolutely and although much of them perished or were captured as prisoners by their rivals, Izyaslav was made to withdraw his forces.

The willingness of the Galithian people and the scale of the battle sanguinary gives us the grounds to think that the fight was held for something greater than just the arguable «volosts». Probably, the real reason of the intestine war should be searched in those political aspirations which the Kyiv prince pursued since 1152. Of course, Izyaslav's plans weren't unknown for the Galithian Boyars, and their willingness and unanimity in the support of their young prince had precise explanations, in case of the conquer of the Galithia by the Kyiv prince, their social and political position should have cardinally changed within new orders.

Ірина Тимар (Івано-Франківськ, Україна)

Половці як союзники галицьких та волинських князів XI – XIII ст.

Половці, залишивши помітний слід у історії Східної Європи кінця XI – першої половини XIII ст., мали важливий вплив на діяльність князів Галичини та Волині, котрі часто залучали їх до участі у власних війнах. Так, половецьку військову допомогу у 1091–1092 рр. отримав теребовлянський князь Володар для захоплення волостей свого покійного брата, а також у війні з уграми. У 1092 р. галицькі Ростиславовичі спровокували напад половців на володіння Арпадів. У 1099 р. кочівники взяли участь у русько-угорській війні і завдали поразки уграм під Перемишлем.

Особливо помітну роль «половецький фактор» відігравав під час боротьби за «галицьку спадщину» у першій половині XIII ст. В цей час половецькі сили використовували Данило та Василько Романовичі, а також Мстислав Мстиславович, званий у пізнішій традиції Удатним.

У більшості випадків складно встановити статус, який половці мали під час їх участі у військових кампаніях руських князів. Не відомо достовірно чи вони були союзниками, чи найманцями. Однозначно можемо говорити тільки про союзницькі відносини між Мстиславом Мстиславовичем та половецьким ханом Котяном, котрий був тестем галицького князя та брав участь у більшості зовнішньополітичних акцій Мстислава. Наприклад, у 1221 р. половці, спільно з Мстиславом, воювали проти угорського королевича Коломана, за що їм було дозволено грабувати Галицьку землю. Щодо використання половців Данилом Романовичем, то переконливішим видається припущення, що кочівники перебували на його службі у якості найманців, оскільки в літописі неодноразово згадуються «Данилові половці», яких літописець називає також «Данилові вої».

Однак, брак джерел не дає змоги чітко визначити характер відносин половецьких ханів та галицьких і волинських князів. Не завжди можна також встановити, навіщо руські правителі залучали кочівників до власних військових кампаній.

Половцы как союзники галичских и волинских князей XI – XIII в.

Половцы, оставив заметный след в истории Восточной Европы конца XI – первой половины XIII в., сильно влияли на деятельность князей Галичины и Волини, которые часто привлекали их к участию в собственных войнах. Так, половецкую военную помощь в 1091 – 1092 гг. получил теребовлянский князь Володар для захвата волостей своего покойного брата, а также в войне с венграми. В 1092 г. галичские Ростиславовичи спровоцировали нападение половцев на владения Арпадов. В 1099 г. кочевники приняли участие в русско-венгерской войне и нанесли поражение венграм под Перемишлем.

Особенно заметную роль «половецкий фактор» играл во время борьбы за «галичское наследство» в первой половине XIII в. В это время половецкие силы использовали Даниил и Василько Романовичи, а также Мстислав Мстиславович, называемый в позднейшей традиции Удалым.

В большинстве случаев сложно установить статус, в котором выступили половцы во время их участия в военных кампаниях русских князей. Неизвестно достоверно, были ли они союзниками или наемниками. Однозначно можем говорить только о союзнических отношениях между Мстиславом Мстиславовичем и половецким ханом Котяном, который был тестем галицкого князя и участвовал в большинстве внешнеполитических акций Мстислава. Например, в 1221 г. половцы, совместно с Мстиславом, воевали против венгерского королевича Коломана, за что им было позволено грабить Галицкую землю. Что касается Даниила Романовича, то убедительным кажется предположение, будто бы кочевники находились на его службе в качестве наемников, поскольку в летописи неоднократно упоминаются «Данилове половцы», которых летописец называет также «Данилове вои».

Однако, нехватка источников не позволяет четко определить характер отношений половецких ханов с галицкими и волынскими князьями. Не всегда можно установить цель привлечения русскими правителями кочевников в собственные военные кампании.

The Cumans as the allies of the Volhyn' and Galithia princes of the XIth – XIIIth Century

The Cumans, leaving a noticeable track in the history of Eastern Europe at the end of the XIth – the first half of the XIIIth century had an important influence on the activity of the Galithia and Volhyn' princes, what often brought them over to participate in their own wars. In that way, in 1091 – 1092 the Terebovlya prince named Volodar got the military help from the Cumans for the capture of his late brother's volosts and in the war with the Hungarians. In 1092 the Galithian Rostyslavovyches provoked the Cumans to attack Hungary. In 1099 the nomads took part in the Rus'-Hungarian war and defeated the Magyars near Peremysl.

The «Cumans factor» played an especially prominent role during the fight for «the Galithian inheritance» in the first half of the XIIIth century. At this time the Cuman forces were used by Daniel and Vasyliko Romanovyches, and also by Mstyslav Mstyslavovych, who was referred to as Udatnyi according to the later tradition.

In most cases it is difficult to determine the status which the Cumans had during their participation in the military campaigns of the Rus' princes. It is not known for sure whether the Cumans the allies or servers. We can exactly speak only about allys relations between Mstyslav Mstyslavovych and khan of the Cumans Kotyan, who was the Galithia prince's father-in-law and took part in most of Mstyslav's actions aimed at the foreign policy. For example, in 1221 the Cumans together with Mstyslav fought against the Hungarian prince Koloman, for what they were allowed to rob the territory of Galithia. Concerning the usage of the Cumans forces by Daniel Romanovych, the assumption that the nomads served Daniel Romanovych seems to be more convincing, as in the chronicle the phrase «Daniel's Cumans forces» is mentioned for several times and a chronicler calls them «Daniel's warriors» .

However, the shortage of sources restrains us from determining the exact sort of relations which were established between the Cuman khans and the Galithia and Volhyn' princes. It is not always possible to determine the aims with which the Rus' rulers were able to make the nomads join their military campaign.

Віктор Адамовіч (Братислава, Словаччина)

**Опавська кампанія Данила Романовича
в контексті військових і політичних амбіцій Угорського королівства**

У 1253 р. галицько-волинський князь Данило Романович разом зі своїми польськими союзниками провів військову операцію в районі Опави, в північно-східній частині Чеського королівства. Більшість інформації про цей конфлікт подає Галицько-Волинський літопис, який детально описує його.

Цю кампанію треба розглядати як складову війни за «спадщину Бабенбергів», яка була серйозним військовим конфліктом між Угорським та Чеським королівствами. Угорський король Бела IV, так само як і моравський герцог Пшемислав Оттокар II, намагався отримати контроль над землями, які раніше належали загиблому Фрідріху II – останньому герцогу Австрії з династії Бабенбергів. На початку 50-х рр. XIII ст. Бела IV організував широку коаліцію проти Пшемисла. Крім галицько-волинського князя, який відіграв важливу роль в даному альянсі, до коаліції ввійшли краківський князь Болеслав V Сором'язливий, опольський князь Владислав I і баварський герцог Генріх VIII. Союзники вторглися до Чехії з різних сторін. Щодо Чеського королівства, то воно в даний час було поділене між королем Вацлавом I (Чехія) та його сином Пшемислом Оттокаром II (Моравія, Штірія та австрійські землі), між якими вже тривалий час велась боротьба за владу. Головним об'єктом атаки угорців та їх союзників стали землі Пшемисла Оттокара II.

**Опавская кампания Данила Романовича
в контексте военных и политических амбиций Венгерского королевства**

В 1253 г. галицко-волинский князь Даниил Романович вместе со своими польскими союзниками провёл военную кампанию в районе Опавы, в северо-восточной части Чешского королевства. Большинство информации об этом конфликте подаёт Галицко-Волинская летопись, которая в деталях его описывает.

Эту кампанию надо рассматривать как часть войны за «наследие Бабенбергов», которая была серьёзным военным конфликтом между Венгерским и Чешским королевствами. Венгерский король Бела IV, так же как и моравский герцог Пшемислав Оттокар II, стремился получить контроль над землями, которые раньше принадлежали погибшему Фридриху II – последнему герцогу Австрии из династии Бабенбергов. В начале 50-х гг. XIII в. Бела IV организовал широкую коалицию против Пшемисла. Кроме галицко-волинского князя, который сыграл важную роль в этом альянсе, в коалицию вошли краковский князь Болеслав V Стыдливый, опольский князь Владислав I и баварский герцог Генрих VIII. Союзники вторглись в Чехию с разных сторон. Что касается Чешского королевства, то оно в это время было разделено между королем Вацлавом I (Чехия) и его сыном Пшемислом Оттокаром II (Моравия, Штирия и австрийские земли), между которыми уже длительное время велась борьба за власть. Главным объектом атаки венгров и их союзников стали земли Пшемисла Отокара II.

**The Opavian campaign of Daniel Romanovich
in terms of military-political ambitions of the Kingdom of Hungary**

In 1253 Daniel Romanovich prince of Halych made a military operation in cooperation with his Polish allies in the northeast territory of the Kingdom of Bohemia, in the Opavian region. Most

information about this conflict is provided by the Galician-Volhynian Chronicle, which describes these events in detail. The Opavian campaign has to be seen as a part of the War of the Babenberg Succession, which was a great military conflict between the Hungarian and the Bohemian kingdoms. Bela IV, king of Hungary, who just like the king of Bohemia, tried to gain control over the countries previously owned by the recently deceased Frederick II, duke of Austria, organized a wide coalition of allies against the Bohemian Kingdom in the early fifties of 13th century. Besides the prince of Halych, who played a significant role in this coalition, there were also other important members, in particular prince of Krakow Boleslaw V the Chaste, duke of Bavaria Henry VIII and prince of Opole Vladislaus I. These allies invaded the Kingdom of Bohemia from several directions. At that time Bohemia was reigned by king Wenceslaus I, other parts of the Crown – Moravia, Styria and the Austrian lands were controlled by his son Ottokar II. There had been long-lasting tensions between the old king Wenceslaus I and his son (which resulted into a civil war even before). The countries of duke Ottokar became the main target of the Hungarians and their allies.

Ангеліка Герусова (Братислава, Словаччина)

До питання співробітництва галицько-волинських, польських і угорських правителів проти Пшемисла Оттокара II після 1270 року

Коротке правління Стефана V почалось після смерті його батька, короля Бели IV, у 1270 р. Батько і син конфліктували більше двадцяти років, що мало серйозний вплив на відносини нового угорського короля із традиційними союзниками Угорського королівства. Стефан V зберігав особисту неприязнь до чеського короля, Пшемисла Оттокара II, причиною якої була боротьба за «спадщину Бабенбергів». Вони були головними конкурентами в боротьбі за Каринтію, на яку претендував як Стефан V, так і Пшемислав Оттокар II.

У серпні 1270 р. угорський король відвідав Краків і двір свого швагра, князя Болеслава V Сором'язливого. З небагаточисельних джерел, які зберегли повідомлення про цей візит, важко судити про результати зустрічі. Однак, Великопольська хроніка повідомляє, що в листопаді того ж року Краків відвідав інший родич Стефана V, князь Болеслав Побожний. Неможливо точно сказати чи був зв'язок між цими двома подіями, однак весною наступного року обидва польських князі, разом з Лешком Чорним, Конрадом II з Мазовії, а також зі Львом і Мстиславом Даниловичами, підтримані військами Володимира Васильовича, здійснили похід на Вроцлав. Можна припустити, що цей похід союзників Угорського королівства був організований як відповідь на дії чеського короля, спрямовані против Стефана V. Це припущення підтверджується й умовами укладеного пізніше мирного договору, в якому згадані також союзники Угорського королівства.

К вопросу сотрудничества галицко-волинских, польских и венгерских правителей против Пшемисла Оттокара II после 1270 года

Краткое правление Стефана V началось по смерти его отца, короля Бели IV, в 1270 г. Отец и сын конфликтовали свыше двадцати лет, что имело серьезное влияние на отношения нового венгерского короля с традиционными союзниками Венгерского королевства. Стефан V сохранял личную неприязнь по отношению к чешскому королю, Пшемислу Оттокару II, причиной которой была борьба за «наследие Бабенбергов». Они были главными конкурентами в борьбе за Каринтию, на которую претендовали как Стефан V так и Пшемислав Оттокар II.

В августе 1270 г. венгерский король посетил Краків и двор своего родственника, князя Болеслава V Стыдливого. С немногочисленных источников, которые сохранили сообщения об этом визите, тяжело судить о результатах встречи. Однако, Великопольская

хроника сообщает, что в ноябре того же года Краков посетил другой родственник Стефана V, князь Болеслав Побожный. Невозможно точно сказать была ли связь между этими двумя событиями, однако весной следующего года оба польских князя, вместе с Лешком Чёрным, Конрадом II с Мазовии, а также со Львом и Мстиславом Даниловичами, поддержанные войсками Владимира Васильковича, совершили поход на Вроцлав. Можно предположить, что этот поход союзников Венгерского королевства был организован как ответ на действия чешского короля, направленные против Стефана V. Это предположение подтверждают и условия заключённого позже мирного договора, в котором упомянуты также союзники Венгерского королевства.

On the Question of Co-operation of Galician, Polish and Hungarian Rulers towards Přemysl Otokar II after 1270

The short reign of Stephen V began after a death of his father the king Belo IV in 1270. Father and son had been in conflict for roughly ten years therefore the question of the loyalty of the kingdom previous allies' to the new Hungarian king was on the table. Stephen held personal grudge against Přemysl Otokar II, the king of Bohemia, because of the heritage after Babenbergs family and at the time also the struggle for legacy of Carinthia occurred in which both Bohemian and Hungarian king were likewise interested.

In August 1270 Stephen visited Krakow and his brother-in-law duke Boleslaw V the Chaste. From the indigent sources that preserved information about the visit, there is not much more to say. However, according to Greater Poland Chronicle another proceeding took place in Krakow later that year – duke Boleslaw the Pious paid a visit in November. Whether there is a link between the two events is not known, but in the spring of the next year both dukes along with Leszek the Black, Conrad II of Masovia and Lev and Mstyslav Danilovich empowered by troops of Vladimir Vasilkovich attacked Wroclaw. That could be counted as an allies help for Hungarian kingdom, which was under Bohemian reprisal attack. This theory is supported by the peace treaty concluded afterwards, where all of the northern allies were recorded.

Адам Месяркін (Братислава, Словаччина)

Словацька історіографія середньовічної історії Галицької і Волинської земель

Доповідь присвячена характеристиці найновіших досліджень словацьких істориків з історії галицько-волинських земель у Середньовіччі. Основна увага буде приділена аналізу робіт, які появились у Словаччині від середини 1990-х рр. до теперішнього часу.

Необхідно відмітити, що вивчення історії Галицько-Волинської Русі займає помітне місце в дослідженнях словацьких авторів. Це пояснюється активними контактами цього регіону Русі з Угорським королівством. З іншого боку, треба відзначити, що кількість робіт не особливо велика. Більшість з них це статті в наукових журналах або магістерські праці. Наприклад, роботи Марка Клаті (Marek Klatý) і Яни Бачової (Jana Bačova) були їх магістерськими дослідженнями, написаними в Центрально-Європейському університеті (Central European University) у Будапешті.

Серед досліджень варто звернути увагу на роботи проф. Мирослава Даніша (Miroslav Daniš) і проф. Мартіна Хомзи (Martin Homza) з Братислави. М. Даніш присвятив увагу Галицько-Волинській Русі у своєму університетському підручнику, який висвітлює історію Східної Європи до XVII ст. М. Хомза займається дослідженням місця Спішу і Спішської землі в русько-угорських відносинах. Результатом його багатолітніх досліджень у цьому напрямку стала поява багатотомного видання *Historia Scepusii*.

Серед дослідників молодшого покоління слід згадати Марка Клаті, Яну Бачову, Павола Маліняка (Pavol Maliniak), Наташу Прохазкову (Nataša Procházková). Марек Клаті займається аналізом Галицько-Волинського літопису, Яна Бачова досліджує русько-угорські відносини у контексті війни за «спадщину Бабенбергів», Павол Маліняк вивчає династичну політику Бели IV, Наташа Прохазкова досліджує діяльність галицького короля Коломана під час його правління на Спіші. В останні роки до кола молодих словацьких істориків, що займаються історією русько-угорських відносин, приєдналась Зузана Орсагова (Zuzana Orságová), яка підготувала магістерську роботу про королев з династії Арпадів у XIII ст., а в листопаді 2010 р., у Кракові, під час першої конференції з серії «Colloquia Rusica», виступила з доповіддю про русько-угорські відносини у контексті династичної політики Бели IV.

Словацкая историография средневековой истории Галицкой и Волынской земель

Доклад посвящён характеристике новейших работ словацких историков по истории галицко-волинских земель в Средневековье. Основное внимание будет посвящено анализу работ, которые появились в Словакии от середины 1990-х гг. до настоящего времени.

Необходимо отметить, что изучение истории Галицко-Волынской Руси занимает заметное место в исследованиях словацких авторов. Это объясняется активными контактами этого региона Руси с Венгерским королевством. С другой стороны, нужно отметить, что количество работ не слишком большое. Большинство из них это статьи в научных журналах или магистерские работы. Например, работы Марка Клати (Marek Klatý) и Яны Бачовой (Jana Bačová) были их магистерскими исследованиями, написанными в Центрально-Европейском университете (Central European University) в Будапеште.

Среди исследований надо отметить работы проф. Мирослава Даниша (Miroslav Daniš) и проф. Мартина Хомзы (Martin Homza) с Братиславы. М. Даниш обратил внимание Галицко-Волынской Руси в своём университетском учебнике, посвящённом истории Восточной Европы до XVII века. М. Хомза занимается исследованием места Спиша и Спишской земли в русско-венгерских отношениях. Результатом его многолетних исследований в этом направлении стало появление многотомного издания *Historia Scepusii*.

Среди исследователей младшего поколения необходимо назвать Марка Клати, Яну Бачову, Павола Малиняка (Pavol Maliniak), Наташу Прохазкову (Nataša Procházková). Марек Клати занимается анализом Галицко-Волынской летописи, Яна Бачова исследует русско-венгерские отношения в контексте войны о «наследие Бабенбергов», Павол Малиняк изучает династическую политику Бели IV, Наташа Прохазкова исследует деятельность галицкого короля Коломана во время его правления на Спише. В последние годы к числу молодых словацких историков, занимающихся историей русско-венгерских отношений, присоединилась Зузана Орсагова (Zuzana Orságová), которая подготовила магистерскую работу о королевах из династии Арпадов в XIII веке, а в ноябре 2010 г., в Кракове, во время первой конференции из серии «Colloquia Rusica», выступила с докладом о русско-венгерских отношениях в контексте династической политики Бели IV.

Slovak Historiography of the Medieval Galicia and Volhynia

The paper will review the latest works on the topic of Galithia-Volhyn' in Slovak historiography. Some of them were written by research workers, some are thesis written under their supervision. There are many reasons why the attention of scientists and students is being addressed to the political history of this region. The most essential reason is the mutual connection with the history of the Hungarian kingdom and the role of Galithia-Volhyn' in the history of international relations within the broader Central European concept. However, the number of works is not high at all. The majority of them are short articles published in scholarly volumes, PhD magazines and

popular magazines. Writings of Marek Klatý and Jana Bačová were their MA thesis, completed at the Central European University in Budapest. Professor Miroslav Daniš from Bratislava mentions the region within the frame of his university textbooks focused on the history of Eastern Europe until the XVIIth century. Professor Martin Homza devotes himself to the history of Galithia-Volhyn' due to his professional interest in the history of the Hungarian kingdom with the emphasis on the region of Spiš, where he comes from. That is well shown particularly by recently published volumes *Historia Scepusii*, in which is also a part of articles from other authors published. Marek Klatý focuses on the analysis of the Galithian-Volhynian Chronicle, Pavol Maliniak finds the way to the Kingdom of Galithia-Volhyn' through dynastical politics of Bela IV. Jana Bačová traces the Hungarian-Polish-Ruthenian relations in the context of war for the heritage of Babenbergs and Nataša Procházková pays attention to activities of Koloman of Galithia on Spiš. Zuzana Orságová wrote her MA thesis on the Central European University in Budapest about the models of Arpadian Queenship in 13th century. Therefore she is familiar with dynastical politics of Bela IV and she presented a paper on the topic of Ruthenian-Polish-Hungarian relations regarding this issue at the conference in Cracow in November 2010. My abstract aims to present the works and articles of Slovak origin connected with the history of Galithia-Volhyn' written in the last 15 years.

Зузана Орсагова (Братислава, Словаччина)

Шлюби між угорськими Арпадами та руськими князівнами

Цілком природно, що у ті часи, коли Угорське королівство було сусідом руських князівств і часто втручалось в руські справи, Арпади не раз вдавались до заключення шлюбів із представницями династії Рюриковичів. Відомо три або чотири випадки, коли угорські королі одружувалися із руськими князівнами – тільки німецькі принцеси частіше ставали дружинами Арпадів.

Мета даної доповіді – коротко висвітлити взаємовідносини Арпадів із Рюриковичами в контексті заключення династичних альянсів. Головна увага буде присв'ячена таким шлюбом: Андрія I (Ендре) із Анастасією, дочкою Ярослава Мудрого, Коломана Книжника з Євфимією, дочкою Володимира Мономаха та з Євфросинією, дочкою Мстислава, великого князя київського. Окремо буде розглянута можливість заключення першого шлюбу Стефана III з галицькою князівною.

Жінки, які стали угорськими королевами, будуть представлені як історичні особи, настільки, наскільки це дозволяють наявні джерела. Що стосується Анастасії Ярославівни і її перебування в Угорщині, то про неї, порівняно з її сестрою Анною, яка була королевою Франції, відомо дуже мало. Євфимія стала відомою в історії як невірна дружина Коломана, який розлучився з нею і відправив додому. Про Євфросинію знаємо, що вона відіграла важливу роль в угорській історії, маючи великий вплив на внутрішню політику королівства, особливо під час правління її сина Стефана III. На завершення спробуємо встановити вплив цих шлюбів на угорську зовнішню політику, а також на внутрішню ситуацію в Угорському королівстві в конкретний період.

Браки между венгерскими Арпадами и русскими княжними

Логично, что в те времена, когда Венгерское королевство было соседом русских княжеств и часто вмешивалось в русские дела, Арпады не раз шли на заключение браков из представительницами династии Рюриковичей. Известно три или четыре случая, когда венгерские короли вступали в брак с русскими княжними – только германские принцессы чаще становились жёнами Арпадов.

Цель этого доклада – коротко охарактеризовать отношения Арпадов с Рюриковичами в контексте заключения династических альянсов. Главное внимание будет посвящено следующим бракам: Андрея I (Эндре) с Анастасией, дочерью Ярослава Мудрого, Кальмана Книжника с Евфимией, дочерью Владимира Мономаха и с Евфросинией, дочерью Мстислава, великого князя киевского. Отдельно будет рассмотрена возможность заключения первого брака Стефана III с галицкой княжной.

Женщины, которые становились венгерскими королевами, будут представлены как исторические личности, настолько, насколько это разрешат сохранившиеся источники. Что касается Анастасии Ярославовны и её пребывания в Венгрии, то про неё, в сравнении с её сестрой Анной, которая была королевой Франции, известно очень мало. Евфимия стала известной в истории как неверная жена Кальмана, который развёлся с ней и отправил её домой. О Евфросинии известно, что она отыграла важную роль в венгерской истории, благодаря влиянию на внутреннюю политику королевства во времена правления её сына Стефана III. В заключение сделаем попытку выяснить влияние этих браков на внешнюю политику Венгерского королевства, а также на внутреннюю ситуацию в Венгрии в конкретно взятый период.

The Marriages between the Árpáds and Princesses from Rus'

Since the Kingdom of Hungary was a neighbour of the Kievan Rus' principalities and often intervened in their affairs, it is quite natural that some of Árpáadian queens came from the Rurik dynasty. In fact, there were three or four cases of Hungarian kings marrying noble women from Rus' – only German princesses were becoming wives of Árpáadian kings more frequently.

This paper aims to briefly outline the mutual relations between the Árpáds and Rurikids with the emphasis on contracted dynastical alliances. Then the specific unions will be described more in detail, namely the marriage of Andrew I and Anastázia, daughter of Yaroslav the Wise; of Koloman the Learned and Eufemia, daughter of Vladimir Monomach; Eufrozina, daughter of Mstislav, Grand Duke of Kiev. Some authors mention the option of Galithian first marriage of Stephen III, which will be also further discussed.

Naturally, the ladies who became the queens of Hungary will be introduced as historical personalities as well as the available sources allow. There is not much directly known about Anastazia and her stay in Hungary – for instance in compare to her sister Anna, queen of France. On the other hand Eufrozina was quite a significant figure, being influential in Hungarian internal policies, particularly during the reign of her son Stephen III. Eufemia became famous as adulterous wife of king Koloman, who divorced her and sent her back home.

At last, the paper attempts to evaluate how these marriages contributed within the framework of Hungarian foreign policy and how (if) they influenced also the internal situation in the Kingdom of Hungary of that specific period.

Томаш Педері (Печ, Угорщина)

Військові сили Угорського королівства часів династії Арпадів за даними руських джерел

У доповіді проаналізуємо дані руських джерел щодо організації і тактики угорської армії XI – XIII ст. В даний період основу війська Угорського королівства складала кавалерія, тому основна мета доповіді – знайти відповідь на питання, чи в часи правління династії Арпадів було щось спільного між кочовим типом кавалерії, в основі якого була легка кавалерія (кінні лучники), і західним типом рицарів, що в основному складався з важкої кінноти? Невідомо, який із цих типів переважав в угорському війську XI – XIII ст. На

підставі даних руських джерел спробуємо також показати тактику і озброєння угорської кавалерії цього періоду.

Згадана проблема цікава передусім тим, що в західних джерелах угорська кіннота описується як легко озброєне військо, котре використовувало тактику кочівників, тоді як східноєвропейські джерела (візантійські, але насамперед руські) описують угорську кавалерію як важко озброєне військо, котре використовувало західноєвропейську тактику. Ця відмінність в описах породжує багато суперечок в угорській історіографії. Для відповіді на дане питання необхідно також проаналізувати дані, що стосуються війська та військових дій в інших середньовічних державах Центрально-Східної Європи, оскільки між ними та Угорським королівством було багато спільного в способі військової організації та ведення військових дій.

Военные силы Венгерского королевства во времена династии Арпадов по данным русских источников

В докладе проанализируются данные русских источников на тему организации и тактики венгерской армии XI – XIII вв. В этот период основание армии Венгерского королевства составляла кавалерия, поэтому главным заданием доклада будет найти ответ на вопрос – было ли во времена династии Арпадов что-то общее между кочевым типом кавалерии, в основе которого была лёгкая кавалерия (конные лучники) и западным типом рыцарей, в основе которого была тяжёлая кавалерия? Неизвестно, который из этих типов доминировал в венгерской армии в XI – XIII столетиях. На основании данных русских источников попытаемся также показать тактику и вооружение венгерской кавалерии этого периода.

Исследуемая проблема интересна в первую очередь тем, что в западных источниках венгерская кавалерия описывается как лёгко вооружённая конница, которая использовала тактику кочевников, тогда как восточноевропейские источники (византийские, но в первую очередь русские) описывают венгерскую кавалерію как тяжёло вооружённую армию, которая использовала западноевропейскую рыцарскую тактику. Это различие информации источников привело к появлению в венгерской историографии многих спорных тезисов. Для ответа на исследуемый вопрос необходимо также проанализировать данные, которые касаются армии и военных действий в других средневековых государствах Центрально-Восточной Европы, поскольку между ними и Венгерским королевством было много общего в методах военной организации и ведении боевых действий.

The Hungarian army of the Árpád era according to the Old Rus' sources

In our exposition we introduce the Hungarian army of the XIth – XIIIrd centuries, partially through the Old Rus' sources. In this age the army of the Kingdom of Hungary was mainly cavalry, so we are going to introduce the Hungarian cavalry and especially its one smaller part, the problem of the so-called medium cavalry (in Hungarian terminology «cross-over cavalry»). The primary aim of the exposition is to find answer to the question: was there any kind of «cross-over» between the Nomadic-type cavalry (so the general light cavalry archers) and the Western-type knights (the general heavy cavalry) during the Árpád-dynasty. If there were such a unit, what were their battlefield tactics and duties and what kind of equipment did they carry.

The question is interesting because of that: the Western sources about Hungarian cavalry says that it is a basically lightly armed unit and often used Nomadic tactics, while according to the Eastern European (Byzantine and Old Rus') sources, nearly the whole of the Hungarian army was heavily equipped and used Western heavy cavalry tactics. This difference caused many controversies in Hungarian historiography. To answer the question, it is necessary to analyse the

army and warfare of other regions, essentially the peoples of Eastern Europe, because there were many similarities among their own warfare and the Hungarian one.

Лауринас Седвідіс (Каунас, Литва)

Гольшанські князі в Південно-Західній Русі в XIV ст.

Перший із гольшанських князів – князь Ольгимонт – з'являється в літописах Великого Князівства Литовського в напівлегендарному переказі, в якому розповідається про те, як великий князь Гедимін зайняв Київ та Переяслав, залишивши там свого намісника – князя Ольгимонта. Цей фрагмент є першою згадкою про особу, котра, поза всіма сумнівами, була реальною історичною фігурою і родоначальником гольшанських князів. Цей рід виводився з етнічного пограниччя між Литвою та Руссю, а свою назву отримав від замку Гольшани (нині село Гольшани Гродненської області в Білорусі).

Рід Гольшанських був одним із кількох княжих родів у Литовському князівстві, які своїм піднесенням завдячують результатам внутрішньополітичної боротьби, котра відбувалась в кінці XIV – на початку XV ст. між представниками династії Гедиміновичів. В цей період рід Гольшанських був також тісно пов'язаний із Києвом та іншими політичними центрами Південно-Західної Русі. Саме із числа представників цього роду призначались перші відомі нам намісники великого князя литовського у Києві та Луцьку, що свідчить про помітний вплив князів Гольшанських у Литві.

У доповіді розглянемо такі питання: чому князі Гольшанські пов'язали свою кар'єру з урядом намісників великих литовських князів у Києві та Луцьку? Як змінювалось становище Гольшанських в Південно-Західній Русі під час війн Свидригайла за литовський престол та повстань проти Казимира Ягелончика? Чому цей рід почав втрачати свої позиції в регіоні у другій половині XV ст.?

Використовуючи всі доступні дані, спробуємо відтворити картину земельної власності князів Гольшанських, а також проаналізувати генезу появи XVI-вічної історіографічної традиції, згідно з якою вони мали особливі зв'язки з Києвом та Луцьком. Окрему увагу хочу приділити релігійній приналежності цього роду та впливу на нього руського православ'я.

Князья Гольшанские в Юго-Западной Руси в XIV в.

Первый из гольшанских князей – князь Ольгимонт – появляется в летописях Великого Княжества Литовского в полулегендарном рассказе, в котором рассказывается о том, как великий князь Гедимин занял Киев и Переяславль и оставил там своего наместника – князя Ольгимонта. Этот фрагмент является первым упоминанием о личности, которая несомненно была исторической фигурой и родоначальником гольшанских князей. Род этот выводился из этнического пограничья между Литвой и Русью, а свое название получил от крепости Гольшаны (ныне село Гольшаны Гродненской области в Белоруси).

Род Гольшанских был одним из нескольких княжеских родов в Литовском государстве, которые возвысились в результате внутривполитической борьбы в конце XIV – начале XV вв. среди представителей династии Гедиминовичей. В указанный период этот род также был тесно связан с Киевом и другими политическими центрами Юго-Западной Руси. Именно из числа представителей рода Гольшанских назначались первые известные нам наместники великого князя литовского в Киеве и Луцке, что свидетельствует о заметном влиянии князей Гольшанских в Литве.

В докладе рассмотрим следующие вопросы: почему князья Гольшанские связали свою карьеру с должностью наместников великих князей литовских в Киеве и Луцке? Как

змiнялось положення Гольшанських в Юго-Западнiй Русi во времена вiйн Свидригайла за литовський престол и востанiй против Казимира Ягеллончика? Почему этот род стал терять свое вплиння в регионе во второй половине XV в.?

Используя все доступные данные, постараемся описать землевладения князей Гольшанских, а также проанализировать процесс появления в XVI в. историографической традиции, согласно которой они имели особые связи с Киевом и Луцком. Отдельное внимание уделим вопросу о религиозной принадлежности этого рода и влиянию на него русского православия.

Dukes of Holshany in XIVth century in Southwestern Rus'

The first known duke of Holshany, Algimantas, was mentioned in the semi-legendary part of the chronicles of Grand Duchy of Lithuania (GDL). In an unreliable episode concerning the capture of Kiev and Perejeslavl in year 1330, chronicle mentioned the representative of grand duke Gediminas – duke Algimantas. This is considered as the first, although semi legendary instance of mentioning of this historical person – the known predecessor of the Holshany family. Dukes of Holshany were from the borderline region between Lithuania and Rus', and got their name from hamlet of Holshany, but during their most active years politically (late XIVth – mid XVth centuries) had stunning geographical mobility spanning the whole newly expanded state.

Dukes of Holshany were one of the few remaining duke families who survived the tumultuous infightings between branches and factions in the ruling Gediminid dynasty in late XIVth – early XVth centuries. Dukes of Holshany were connected to Kiev and the Southwestern Rus' in the period between mid or late XIVth century until the first decade of the XVIth century. This constant influence is seen when trying to identify earliest Grand dukes representatives in Kiev and Lutsk, because surprisingly many of them stem from this family.

How did dukes of Holshany ended up as grand dukes' titled representatives in Kiev and Lutsk? Why did this family lose its influence in the region at the end of XVth century and regained its position there at the beginning of the XVIth century. How did the civil wars of Švitrigaila era and the attempted rebellion against grand duke Kazimieras changed the influence of this family in the region of Southwestern Rus'?

We'll use both legendary and verifiable data from chronicles of GDL and other sources concerning the landholdings of dukes of Holshany. We'll also try to see how written history tradition in the XVIth century created the legend about the special relation of dukes of Holshany to Lutsk and Kiev and the reasons why it was created. We'll also discuss the contentious issue of religion of this princely family and how this family was influenced by religious traditions of Rus'.

Пауль Сродецький (Гайсен, Німеччина)

***Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum* – Образ Галицько-Волинської Русі як християнського бастиону та його інкорпорація Польським королівством у XIV ст.**

Польський король Владислав Локетек дав чіткий сигнал в документі, датованому початком XIV ст., про значення галицько-волинських земель. 21 травня 1323 р. він написав лист до папи Іоанна ХХІІ, в якому порівнював Галицько-Волинське князівство зі щитом, що захищає Польське королівство від татарів, називаючи його *scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum*. Лист був написаний незабаром після смерті руського князя Андрія ІІ Юрійовича і його брата, Лева ІІ Юрійовича. Він показує не тільки значення руського князівства для Польської держави, котра переживала процес об'єднання, але також свідчить про його роль в захисті від татарських нападів. З іншого боку, він у певному сенсі

відображав позицію папства щодо Галицько-Волинської Русі і став підставою для майбутньої пропаганди необхідності анексії руських земель. Старання Владислава Локетка, підкорити собі *regnum Galiciae et Lodomeriae* не принесли очікуваного результату. Тільки в часи сина Локетка, Казимира Великого, вдалось включити Галицьку землю і частину Волині до складу Польського королівства.

У даній доповіді, крім наведення причин і обставин включення руських територій до Польщі, буде приділено увагу також аналізу активної польської пропаганди, що використовувалась для виправдання інкорпорації руських земель. Розглядатимуться також система уявлень про Галицько-Волинське князівство в Польщі, аргументи, що наводились при спробах отримати допомогу папи для поширення західного християнства на схід, а також – реакція папи. Окремо буде проаналізовано вплив інкорпорованих галицько-волинських земель на розвиток Польщі у XV і XVI ст., поняття *antemurale Christianitatis* і яким чином ототожнення Галицько-Волинського князівства зі щитом проти татарів привело до пізнішого алегоричного опису Польщі як стовпа християнства.

Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum –
Образ Галицько-Волинської Русі як християнського бастиона і його інкорпорація
Польським королівством в XIV в.

Польський король Владислав Локетек дав чіткий сигнал в документі, датированном началом XIV в., о росте значения галицко-волинских земель. 21 мая 1323 г. он написал письмо к папе Иоанну XXII, в котором сравнил Галицко-Волинское княжество со щитом, который защищает Польское королевство от татар, называя его *scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum*. Письмо было написано вскоре после смерти русского князя Андрея II Юрьевича и его брата, Льва II Юрьевича. Оно показывает не только значение русского княжества для Польского государства, которое переживало процесс объединения, но также свидетельствует о его роли в защите от татарских нападений. С другой стороны документ в некотором смысле отображает позицию папства по отношению к Галицко-Волинской Руси, будучи основанием для последующей позже пропаганды о необходимости аннексии русских земель. Старания Владислава Локетка в подчинении себе *regnum Galiciae et Lodomeriae* не принесли ожидаемого результата. Только во времена его сына, Казимира Великого, удалось включить Галицкую землю и часть Волыни в состав Польского королевства.

В настоящем докладе, кроме представления причин и обстоятельств включения большей части Галицко-Волинского княжества в состав Польского королевства, будет уделено внимание также анализу активной польской пропаганды, которая была использована для оправдания инкорпорации русских земель в состав *regnum Poloniae*. Также мы рассматриваем проблему представлений о Галицко-Волинском княжестве в Польше, аргументы, приводимые при попытках получить помощь папы для распространения западного христианства на восток, а также – реакцию самого понтифика. Отдельно будет проанализировано влияние инкорпорированных галицко-волинских земель на развитие Польше в XV и XVI веках, понятия *antemurale Christianitatis* и как представление Галицко-Волинского княжества в качестве щита против татар привело к позднему алегорическому описанию Польши как опоры христианства.

Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum –
The image of Galicia-Volhynia as a Christian bulwark and its incorporation into the kingdom
of Poland in the XIVth Century

The Polish king Władysław Łokietek gave clearest expression in the early fourteenth century to the increased significance of the adjacent lands of Galithia-Volhynia. On May 21st, 1323, he wrote to Pope John XXII about the important status of the Ruthenian principality and compared it to a shield which defends the Polish kingdom against the Tartars calling it *scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum*. The letter, written shortly after the death of the Ruthenian dux Andriy II Yuriyevych and his brother Lev II, not only shows the importance of Galithia-Volhynia for the reunified Polish kingdom as a defending wall against the Tartarian threat. It served as well as a blueprint for later propagandistic correspondence with the papacy explaining the need to annex the Ruthenian lands and requesting moral and material support against the Tartars. The papacy on the other hand had interest in defending and spreading Latin Christianity. Władysław Łokietek's efforts to conquer the *regnum Galiciae et Lodomeriae* had finally no lasting success. It was in particular under the reign of Władysław's son Casimir the Great that the endeavours to incorporate Galithia-Volhynia into the Polish kingdom reached their peak and these Ruthenian lands were eventually won for Poland.

Beside portraying the events that led to the incorporation of the Ruthenian lands of Galithia-Volhynia to the Polish kingdom, the presentation will focus on the brisk Polish propaganda that was used to justify the annexation and incorporation of Galithia-Volhynia into the *regnum Poloniae* under the reign of the last two Piast kings. What were the terms used to describe the important bulwark-like position of Galithia-Volhynia by the Polish side and how did the papacy respond? How was the propagandistic delineation of Poland as a realm in frontier position exploited by the Piasts to gain material support from the papacy for spreading Latin Christianity and defending its lands against the *infideles*? In addition to it this paper will analyze the role of the then-new won Ruthenian lands of Galithia-Volhynia for the development of Polish self-expression as *antemurale Christianitatis* in the fifteenth and sixteenth centuries, for the presentation of Galithia-Volhynia as a shield against the Tartars could be used as a blueprint for later allegorical periphrases to describe Poland as the wall of Christianity.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ

Адам Щупак (Краків, Польща)

УДК 264-931:94(438)

ББК 86(4Пол)

ЦЕРКВА ПОКРОВИ БОЖОЇ МАТЕРІ В СТАРИХ ОЛЕШИЦЯХ: ІСТОРІЯ І МИСТЕЦТВО

Стаття присвячена історії, архітектурі і мистецькому оформленню греко-католицької церкви Покрови Божої Матері у Старих Олешицях біля Любачова в південно-східній частині Польщі. Автор зосередився на описі внутрішнього інтер'єру і поліхромії, детально проаналізував усі зображення і їх символічне значення. Відтворюється внутрішня оздоба святині в 20-х роках ХХ ст., не збережений до наших днів.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, церковне мистецтво, українське мистецтво, архітектура, живопис, Старі Олешиці, південно-східна Польща.

Старі Олешиці – це село, яке розміщене в південно-східній Польщі, у Любачівському повіті, розташованому біля кордону з Україною. Тут знаходиться мурована церква Покрови Божої Матері, побудована в 1910 – 1913 рр. Метою статті є представлення історії цього храму, його архітектури, а також поліхромії, яка прикрашала його інтер'єр.

Церква в Старих Олешицях не дочекалась окремої монографії. Найчастіше її згадують у текстах, які стосуються церков у південно-східній Польщі, Д.Блажейовський¹, Е.Пенкалі², А.Саладяк³, М.Сковронський⁴, Й.Стирна і А.Мамонь⁵, О.Іванусів⁶. Єдиною роботою, яка повною мірою присвячена церкві в Старих Олешицях є популярна газетна стаття А.Щупака⁷. Дані про духовних осіб, а також про число вірних, що належали до неї, зібрані у Шематизмі греко-католицької єпархії в Перемишлі, який виходив друком в 1828 – 1939 рр.

Початки святині в Старих Олешицях можуть сягати навіть XV ст. Без сумніву, на початку XVI ст.⁸ на місці нинішньої церкви був побудований дерев'яний храм. Наприкінці

¹ Blazejowskyj D. Historical šematism of the Eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivščyna. – Lviv: Kamenyar, 1995. – S.354.

² Pękala E. Ziemia lubaczowska. Przewodnik. – Rzeszów: Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, 2009. – S.189.

³ Saładiak A. Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce. – Warszawa: Burchard Edition, 1993. – S.290.

⁴ Skowroński M. Cerkwie Nadsania. Przemyśl – Leżajsk. – Nowy Sącz: Wydawnictwo Fundacja, 2005. – S.22.

⁵ Styrna J., Mamon A. Zabytki ziemi lubaczowskiej. – Kraków: Fundacja św. Włodzimierza, 2004. – S.39.

⁶ Іванусів О. В. Церква в руїні. – St. Catherines: Shevchenko Scientific Society, 1987. – С.245.

⁷ Szczupak A. Murowana cerkiew pw. Opieki NMP w Starych Oleszycach // Teraz. – 2007. – №90. – S.14; 2008. – №91. – S.8.

⁸ Mazur J. Cerkwie drewniane w okolicach Lubaczowa. – T.2: katalog. – Cz.4: 35. Radruż – 43. Sucha Wola. – Lubaczów: Biblioteka Muzeum Kresów, 1997. – S.1.

XVII або в XVIII ст. сільська громада побудувала останню дерев'яну святиню, яка існувала до 1901 р.⁹. Це була добра споруда, до складу якої входили три частини: бабінець, нава і невеликий вівтар. Після 1785/1786 р. церква втратила звання парафіяльної святині, стала філією уніатської парафії в Олешницях¹⁰. У протоколах єпископських інспекцій, щоб відрізнити її від іншої церкви Покрови Божої Матері, яка також знаходиться в Старих Олешницях, в присілку Воля, її називають церквою, що розташована на «Олешницьких Передмістях»¹¹.

Парохами греко-католицької парафії в Олешницях упродовж 1828 – 1909 рр. були священники: Яков Черлунчакевич (до 1854 р.), Іван Черлунчакевич (1854 – 1855 рр.), Сильвестр Круліковський (адміністратор, 1855 – 1856 рр.), Антін Лісковацький (1856 – 1887 рр.), Антін Весоловський (адміністратор, 1887 – 1888 рр.), та Іван Кобринь (від 1888 р.)¹². У 1849 р., в день релігійно-національного свята з нагоди знесення підданства і панщини, яке влаштувала Головна Руська Рада у Львові, парафіяни із староолешницької філії склали 2 гульдени і 20 крейцерів¹³. Принаймні від 1906 року при церкві діяло Братерство Тверезості, що налічувало тоді 56 членів¹⁴.

Оскільки дерев'яна святиня згоріла 11 травня 1901 р. під час пожежі в селі, на її місці у 1910 році парох і декан з Олешниць священник Іван Кобринь розпочав будувати муровану церкву, а закінчив у 1913 році священник Антін Макар, новий парох греко-католицької парафії в Олешницях. Храм освятив священник Павлівський Костянтин, декан з Олешниць і парох в Сухій Волі, 14 жовтня 1913 року, в патрональне свято церкви¹⁵.

Церква надалі була філією парафії в Олешницях, що у міжвоєнний період належала до любачівського деканату Перемиської греко-католицької єпархії. Протягом будови і діяльності церкви парохами греко-католицької парафії в Олешницях були священники: Іван Кобринь (1910 р.), Антін Твердохліб (адміністратор, 1910 – 1912 рр.), Антін Макар (1912 – 1939 рр.), Юліян Горницький (1940 – 1944 рр.) і Григорій Мартинович (1944 – 1945 рр.)¹⁶. Число вірних, що належали до староолешницької філії в 1910 – 1938 рр., відображено у таблиці 1:

⁹ Ibid.

¹⁰ Kołbuk W. Granice i sieć parafialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej na przełomie XVIII i XIX w. // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – T.3. – Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1996. – S.109.

¹¹ Zdziarska R., Rewski Z. Cerkiew w Starych Oleszycach, powiat lubaczowski. – Przemysł – Stare Oleszyce – Warszawa: Archiwum Służby Ochrony Zabytków w Rzeszowie, 1971. – S.29.

¹² Blazejowskyj D. Historical šematism of the Eparchy of Peremyśl including the Apostolic Administration of Lemkivščyna. – Lviv: Kamenyar, 1995. – S.354.

¹³ За віру, нарід і права. Руські Ради Надсяння 1848 – 1850 рр. / За ред. Володимира Пилиповича – Перемишль: Перемиський відділ ОУП, 2005. – С.93.

¹⁴ Шематисмъ всего клира греко-кат. епархій соединеніхъ перемьскои, самборскои и сяноцкои на рокъ водъ рожд. Хр. 1907. – Жовква, 1906. – С.247.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Przemysłu – zespół Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego [далі: APP АВГК] – mikrofilm P-PL 792 – Oleszyce Stare, inwentarz cerkiewny.

¹⁶ Козій Н. Краєни в Олешичах. – Львів: Априорі, 2004. – С.180, 188; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соединеніхъ перемьскои, самборскои и сяноцкои на рокъ водъ рожд. Хр. 1910. – Перемишль, 1909. – С.282; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соединеніхъ перемьскои, самборскои и сяноцкои на рокъ водъ рожд. Хр. 1911. – Перемишль, 1911. – С.282; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соединеніхъ перемьскои, самборскои и сяноцкои на рокъ водъ рожд. Хр. 1912. – Перемишль, 1912. – С.282.

Таблиця №1.

Число вірних, що належали до церкви у Старих Олешицях в 1910 – 1938 рр.

Рік	Число вірних
1910	753
1911 – 1913	760
1914 – 1918	753
1926	756
1928 – 1930	761
1932	767
1934	770
1936	773
1937	779
1938	775

Джерело: Шематизми греко-католицької єпархії в Перемишлі у 1910 – 1938 рр.

У 20-х рр. ХХ ст. в інтер'єрі церкви знаходився один вівтар, але не було іконостасу. Внутрішнє обладнання святині складалося також із дерев'яного кивоту горіхового кольору, срібленої дарохранительниці, а також дерев'яного тетраподу, на якому знаходилася ікона патронки церкви – Покрови, разом з хрестом для цілування. Крім шістьох ікон на стінах, були тут також 2 хрести і 3 процесійні ікони, 6 ручних хрестів, плащаниця, а також 7 корогв, імовірно розташованих при лавках, яких було 15. Збірка літургійних книг налічувала 16 позицій, з яких 5 походило з ХVІІІ ст., 8 – з ХІХ ст. і 3 – з ХХ ст. Найстаріша з них вийшла друком в Почасві в 1746 р. Були там також видання *Триоду* зі Львова з 1753 р. і *Апостола* з 1772 р. Інші книги, що знаходились у місцевому зібранні, були видані головним чином у Перемишлі. Крім них, у святині використовували 38 пісенників. У церкві зберігали 5 богослужбових одягів різних літургійних кольорів, а також 32 скатертини¹⁷. Їх доля, подібно як доля іншого церковного обладнання, залишається невідомою, найімовірніше після війни їх розкрадено або знищено.

Згідно з *Хронікою латинської парафії в Олешицях*¹⁸, автором якої був священник Йосиф Мрочковський, останній парох місцевої греко-католицької парафії, о. Григорій Мартинович, виїхав з Олешиць 20 листопада 1945 р.¹⁹ Від цього моменту церкву в Старих Олешицях можна вважати покинутою. Такий стан триває аж донині.

Староолешицьку церкву побудували під час незвичайно динамічного розвитку церковного будівництва у Східній Галичині на зламі ХІХ – ХХ ст. Акція нищення старих дерев'яних церков та спорудження нових мурованих храмів була своєрідною національною демонстрацією галицьких українців, які через те, що руйнували дерев'яні, дуже скромні храми, затирали сліди минулого, бідної «Селянської церкви», натомість будуючи показні муровані церкви, підкреслювали свою емансипацію і зростання значення у національній та релігійній сферах. Будовані тоді святині східного обряду мали риси українського національного стилю, для якого характерними є поєднання неовізантійських та неороманських

¹⁷ APP ABGK. – Mikrofilm P-PL 792. – Oleszyce Stare, inwentarz cerkiewny.

¹⁸ Парохіяльний архів в Олешицях. – Liber memorabilium parochiae Oleszycensis Latinorum.

¹⁹ Mroczkowski J. Ks. Kronika parafii w Oleszycach // Karta. – 1997. – №22. – S.63.

ознак. Цей стиль деколи називали «нагірнянським», оскільки його гарячим прихильником і пропагандистом був архітектор Василь Нагірний²⁰.

Староолешницький храм представляє всі риси українського національного стилю і є типовою галицькою мурованою греко-католицькою церквою рубежу XIX – XX ст. Святиню побудували на плані грецького хреста. У місці перехрестя прямокутного нефа з трансептом є копула, підперта на високому восьмибічному підбаннику, який всередині кулястий. На копулі міститься ліхтар, накритий цибулястою меншою копулою. Обабіч закритого з трьох боків пресвітерію симетрично, на плані прямокутника, розташовані дві захристії. На осі фасаду є головний вхід до церкви, який прикрашений архітектонічним порталом з декоративними орнаментами обабіч. На порталі є напис: *Да с[вя]титися имя Твоє* (курсив наш. – А.Щ.). Елевація фасаду, нефа, трансепту, пресвітерію та підбанник копули прикрашені аркадним фризом завершеним профільованим карнизом.

Інтер'єру церкви властива багата фігурно-орнаментна поліхромія невідомого художника, що підписаний ініціалами ЛХ. У церковному інвентарі, який походить з 1928 – 1930 рр., є інформація, що «церкву малювали 1929 року в презбітерію та копулі на рахунок 2000 злотих»²¹. Натомість на склепінні у південній частині трансепту показана інша дата – 1930 р. Імовірно, декорування пресвітерія – найважливішої частини храму, і копули – як найпоказнішого елемента, розпочали в 1929 р., а закінчили в 1930 р. оздоблення трансепту. Друга дата, очевидно, означає дату закінчення всіх робіт.

Автором поліхромії є невідомий народний художник, імовірно українського походження. Про це свідчить не тільки проста форма живопису, але й реалістичні зображення характерних місцевих ландшафтів, таких як поля та ліси, а також краєвиду села чи інтер'єру селянської хати. Дуже часто серед орнаментів з'являються мотиви українських народних зразків. Слід зазначити факт, що в інскрипціях, які є на поліхроміях, автор використав архаїчні написання знаків «ѣ» і «ь», характерних для XIX та початку XX ст. і які вже не вживали в українській мові тоді, коли поставали ці образи. Якщо йдеться про стиль, то малюнки репрезентують західний мистецький напрям, незважаючи на те, що вони зображені у церкві східного обряду. Дивлячись на деякі поліхромії, можна ствердити, що взірцем для автора були: Рафаель Санті, Леон Вичулковський та Фердинанд Рушиц.

У поліхромії вирізняється декілька основних мотивів, при цьому деякі малюнки можна віднести до кількох мотивів:

- 1) опіка небес над людиною;
- 2) святі особи, важливі для українського народу;
- 3) зображення, характерні для церковного мистецтва.

Перший мотив зображує Покрову Божої Матері, Ісуса Христа Утішителя, Ісуса Доброго Пастира і поліхромії на склепінні трансепту; другий мотив представлений живописом на тему святого Володимира і святої Ольги, святого Йосафата, святих Кирила і Мефодія; натомість третій представляє: ангелів та херувимів, євангелістів, святих Петра і Павла, святих Кирила і Мефодія, святих Володимира і Ольгу, Преображення Господнє, Бога-Отця та Покрову Божої Матері.

Аналіз стилю і значення живопису вказує на те, що в поліхромії староолешницької церкви поєднуються елементи і зображення, характерні для східного мистецтва (третій мотив) із західним мистецтвом (стиль живопису, взяття за зразок відомих художників, що репрезентували західноєвропейський культурний напрям, частково перший мотив) з місцевою традицією, на яку вказує народний характер усього живопису. Акцентується увага на національному мотиві, зображеннях святих, що мають велике значення для українського

²⁰ Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596 – 1914. – Kraków: Universitas, 2003. – S.249-282.

²¹ APP ABGK. – Mikrofilm P-PL 792. – Oleszyce Stare, inwentarz cerkiewny.

народу. Крім того, він додатково підкреслений розміщенням українських національних символів на стінах нефа.

Склепіння нефа прикрашає оригінальна композиція, що представляє Ісуса Христа Утішителя та Бога-Отця. Ісус сидить на хмарі і його адорують: старий, каліка, в'язень, жінка, що плаче, дитина, коваль та селянин. Напроти композиції міститься зображення старо-заповітного Бога-Отця, який піднімається серед хмар і зірок, біля символів Старого і Нового Заповітів: місяця і сонця. Голови Христа і Бога-Отця спрямовані усередину композиції, на осі схід–захід. Всю композицію склепіння завершують зображення херувимів на вітрилах, яких автор намалював беручи за приклад херувими Рафаеля. На північній стіні нефа висить герб України – Тризуб, на південній – герб Галицької Русі – золотий лев на блакитному полі, що дереться на скелю. Ймовірно, ідею розміщення цих символів на стінах церкви подав священник Антін Макар, один із ініціаторів пробудження національної свідомості українців, відомий діяч українського національного руху в Олешичах²².

На стіні лівого боку трансепту розміщені зображення Святих Кирила і Мефодія та апостолів Петра і Павла. Живопис з правого боку трансепту представляє Преображення Господнє й Ісуса Доброго Пастиря, за яким ідуть вівці. Над цим образом міститься напис: «*Прійдѣте къ Мнѣ всѣ*» (курсив наш. – А.Щ.). Склепіння обох частин трансепту прикрашає дуже цікавий живопис народного характеру, який вказує на опіку небес над людиною в важких для неї ситуаціях. На склепінні північного боку трансепту зображено вмираючого селянина в хаті, серед родини. Він витягає руки до священника, який наближається зі святим Причастям, тому що бачить смерть з косою, що чекає за рогом. Друга картина відтворює пожежу в селі, яке, як і Старі Олешичі знаходиться вздовж дороги, серед полів і лісу. Частина людей гасить вогонь; селяни, що проживали в хаті з іншого боку дороги, виходять навпроти з іконами в руках. На склепінні південного боку трансепту намальований селянин, що оре поле за допомогою двох волів. На захмареному небі спалахує блискавка, а селянин знімає капелюх і побожно хреститься. Без сумніву, автор цієї композиції брав за приклад картини «Оранка в Україні» Леона Вичулковського, а також «Земля» Фердинанда Рушица. Інший живопис зображує Божу Матір із маленьким Ісусом, який витягає руки до людини, що гине серед хвиль. На фоні бачимо корабель, що тоне в збуреному морі.

Живопис у внутрішній частині копули, згідно з візантійською символікою, представляє небо²³. В центрі копули міститься символ Святої Трійці – трикутник із оком всередині, навколо нього – проміння. Його оточує густий прошарок хмар, серед яких є херувими з дитячими обличчями. Нижче на хмарах стоять ангели, поперемінно в білих і блакитних одягах. Композиція розташована на синьому тлі. Частина цих малюнків серйозно пошкоджена внаслідок атмосферних процесів після розбиття шибок у вікнах копули. На вітрилах підстави копули розташовані зображення євангелістів – Матвія, Марка, Луки та Івана разом з їх атрибутами. Їх портрети підписані українською мовою.

На центральній стіні пресвітерію є патрональна картина церкви. Вона представляє Божу Матір, яка тримає у своїх руках розпростертий омофор і покривало-мафорій (покрів) над людьми, що були в храмі, захищаючи їх. Серед них є Імператор Леон Мудрий, Роман Солодкоголосий, який тримає в руках сувій із текстом гімну, якого автором він є: «*Д[е]ва днесь предстоить въ ц[е]ркви исъ лики с[в]я[т]ихъ не видимо за ны молится Богу*» (курсив наш. – А.Щ.). Ця поліхромія представляє Об'явлення Божої Матері, яке за легендою відбулося у Влахернському соборі в Константинополі в X ст.²⁴. На північній стіні

²² Козій Н. Краєни в Олешичах. – Львів: Априорі, 2004. – С.188.

²³ Różycka-Bryzek A. Symbolika bizantyjskiej architektury sakralnej // Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. – Rzeszów: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 1997. – S.79.

²⁴ Gienza J. O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii. – Łańcut: Muzeum – Zamek w Łańcutcie, 2006. – S.32.

пресвітерію розміщені зображення хрестителів Русі – св. Володимира і Ольги, натомість на південній – патрона уніатів Йосафата Кунцевича. Поліхромія на склепінні пресвітерію є образом неба. На його блакиті всюди рівнобедрені зірки. Центр композиції – це шість херувимів, які оточують терновий вінець у золотому сьайві.

Загальний стан поліхромного живопису можна оцінити як середній. Частина малюнків збереглася дуже добре, але деякі серйозно пошкоджені або знищені внаслідок протікання даху, шкідливого впливу атмосферних процесів після розбиття шибок у вікнах святині. Крім поліхромії в інтер'єрі зберігся дерев'яний музичний хор, а також амвон, частково знищений вандалами. Доля іншого церковного обладнання залишається невідомою.

На північний захід від святині знаходиться мурована дзвіниця з брамним переходом, споруджена 1912 р.²⁵. Вона має три аркади для трьох дзвонів, а також меншу аркаду для сигнатурки у восьмибічній декорованій вежі. Вежу накриває круглий шолом в стилі бароко.

На півдні, заході і північному заході церкву оточує кладовище ХІХ ст. Воно займає поверхню 0,34 га. Тут збереглося декілька надгробків з ХІХ і ХХ ст., серед яких найстаріший із 1892 р.²⁶. Серед надмогильних плит є багато прикладів традиційного бруснівського каменяряства, яким масово займалися каменярські майстерні в Старому Бруснові біля Горинця. Нині цвинтар не діє та оброслий рослинністю.

Святиня в Старих Олешницях у даний час є в поганому стані. Розбито майже всі віконні шибки, що спричиняє нищення цінного поліхромного живопису дощем і снігом. Протікає також поржавілий дах споруди, який у деяких місцях вже поріс рослинністю. Коротке, щоправда, користування святинею як складом штучного добрива і будматеріалів довело до знищення нижніх частин штукатурки кожної стіни церкви. У деяких місцях поліхромний живопис, а також амвон, були знищені вандалами, які розмістили на них потворні написи. Церкву в Старих Олешницях ще можна врятувати від цілковитого знищення і повернути її давню розкіш.

*Переклад на українську мову: Катерина Роговська
(Katarzyna Rogowska)*

The article presents a history, architecture and art of greek catholic church of the Protection of The Mother Of God located in Stare Oleszyce near Lubaczów in South – East Poland. The main point of this article is a description of polychromy adorned interior of church, analyzing all the paintings in accurate way and explaining its symbolic language. Author also described liturgical furnishing of church in 1920s, which does not exist today.

Key words: *Greek Catholic Church, art of Eastern Church, ukrainian art, architecture, painting, Stare Oleszyce, South – East Poland.*

²⁵ APP ABGK – mikrofilm P-PL 792 – Oleszyce Stare, inwentarz cerkiewny.

²⁶ Saładiak A. Pamiątki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce. – Warszawa: Burchard Edition, 1993. – S.290.

УДК 94(477.72) «19» +316.346.23-053.2» 19»
ББК 63.3(4Укр)

ПОДОЛАННЯ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-х РОКІВ ХХ ст. НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХЕРСОНЩИНИ)

У статті досліджуються та аналізуються причини виникнення та перші спроби подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у першій половині 20-х років ХХ століття на Півдні України. Охарактеризовано основні напрями боротьби з означеним соціальним явищем. Вперше до наукового обігу введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області, що висвітлюють діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 20-х рр. ХХ ст. на Херсонщині.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитбудинок, громадські організації, УСРР.

Проблематика дитячої безпритульності й бездоглядності є важливою складовою глибокого вивчення державної політики в умовах становлення тоталітарного режиму й згортання ліберальних традицій, ролі громадянського суспільства у царині захисту соціальних прав, співпраці правоохоронних структур з громадськими організаціями. Важливо вивчити і дослідити шлях розвитку методів боротьби з безпритульністю та соціальною занедбаністю серед неповнолітніх. Звернення до історії подолання, а саме аналіз досягнень і помилок подолання безпритульності в 20-ті роки ХХ ст., може допомогти уникнути прорахунків при вирішенні цієї проблеми тепер.

Основні заходи, проведені державними органами та громадськими організаціями для рятування молодого покоління від згубних наслідків Першої світової війни та революції, неодноразово привертала увагу істориків, соціологів, педагогів та юристів. Проблематика історії боротьби з безпритульністю в Радянській державі вельми різноманітна. Одним із активних дослідників досвіду подолання масової дитячої безпритульності в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. стала А.Г. Зінченко. Також даною проблемою займалися О.І. Анатольєва, В.Є. Виноградова-Бондаренко, Л.В. Олянич, О.С. Паращевіна. У їхніх дослідженнях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності досліджуваного періоду. Регіональний матеріал у цих роботах представлений вибірково, що не дає змогу говорити про специфіку окремих регіонів.

Мета статті – дослідження перших спроб подолання таких соціальних явищ, як дитяча безпритульність та бездоглядність, що супроводжували процес формування радянсько-більшовицького тоталітарного режиму.

Наукова новизна роботи полягає у спробі автора узагальнити результати різноманітних досліджень і висвітлити безпритульність та бездоглядність як єдиний комплекс соціальних проблем у ході будівництва радянської тоталітарної системи. Вперше до наукового обігу було введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області (ДАХО), що висвітлюють діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 20-х рр. ХХ ст. на Херсонщині.

Історична обстановка, що склалася у 20-ті роки в Україні, виявилася досить складною. Внаслідок Першої світової та громадянської війн у країні склалася політико-економічна ситуація, яка призвела до появи таких соціальних явищ, як безпритульність і духовна безпорадність, що, поза всяким сумнівом, було соціально-психологічним явищем. До основних причин дитячої безпритульності в Україні можна віднести низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, яке було найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для

певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні.

Кількість безпритульних дітей і підлітків, які здійснювали правопорушення в Україні в 20-ті роки, зростала значно швидше, ніж кількість дитячого населення. Дітей-злочинців було набагато більше, ніж дорослих правопорушників, тому перед країною постало серйозне і дуже складне питання – врятувати дітей, вирвати їх із рук вулиці та виховати гідними людьми¹. У цих умовах державні органи влади, а саме органи народної освіти, головну увагу спрямовували на те, щоб хоч якось забезпечити утримання круглих сиріт, безпритульних дітей, зберегти шкільну систему і якомога більше дітей охопити навчанням.

Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів та відділів стала створена в 1919 р. Рада захисту дітей (далі – РЗД). З її ініціативи були проведені «Тижні захисту дітей», «Дні голодних дітей», які стали найбільш поширеною формою допомоги дітям. Такі форми надання допомоги служили доповненням до основної – вилучення безпритульних дітей з вулиці та влаштування їх до дитячих будинків, мережа яких у перші післяреволюційні роки постійно збільшувалася².

У першій половині 20-х років головну увагу країна звертала на необхідність утворення максимальної кількості дитячих установ для розміщення в них безпритульних і надання їм матеріальної допомоги. Була сформована система навчально-виховних закладів: дитячі будинки, інтернати, трудові школи, дитячі садки, денні дитячі будинки; заклади для неповнолітніх правопорушників та безпритульних, основний та допоміжний будинок для правопорушників, трудовий будинок для дівчат; заклади для дітей з фізичними вадами; заклади з дослідження та розподілу дітей (приймальники, колектори, розподільники). Також до роботи залучалися громадські організації та комсомол³.

На Херсонщині велику роль у подоланні безпритульності дітей відігравали добротні організації, котрі відновлювали свою роботу, адже їхня діяльність під час революції та громадянської війни була майже призупиненою, що негативно позначалося на незахищених верствах населення. За наказом Херсонського повітового ревкому від 07 лютого 1920 р. було створено повітовий відділ (колегію) соціального забезпечення. Це був самостійний відділ, спочатку Херсонського повітового ревкому, потім – повітового виконкому. Складався відділ соцзабезу з підвідділів. З метою покращення роботи структуру відділу (колегії) у липні 1920 р. було змінено шляхом запровадження підвідділів. У серпні додатково було створено підвідділ опіки та піклування. До підвідділу охорони материнства та дитинства безпосередньо перейшли дитячі притулки⁴. На підвідділ покладалось піклування про вагітних, безпритульних, сиріт.

Паралельно проводився перепис дітей, котрі перебували в дитбудинках. За наказом Херсонського виконкому по Відділу управління народної освіти від 27 жовтня 1922 року всім будинкомам наказувалось протягом двох днів надати точні відомості про кількість безпритульних⁵.

¹ Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-ті роки ХХ ст.) // Рідна школа. – 1999. – №10. – С.77.

² Вакулєнко В.М. Досвід подолання дитячої безпритульності в Радянській Україні // Соціальна педагогіка: теорія та практика: Методичний журнал. – 2010. – № 2. – С.94-95.

³ Виноградова В. Вказ. праця. – С.78.

⁴ Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині // Бібліотека архіву. – Херсон, 2000. – Вип. 1. – С.13.

⁵ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. – 413. Відділ народної освіти Херсонського повітового виконкому. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 16.

Ситуація ускладнювалася голодом, перші ознаки якого почали з'являтися у серпні 1921 р. Голод 1921 – 1922 рр. призвів до різкого збільшення кількості безпритульних дітей. РЗД усі зусилля спрямувала на надання допомоги голодуючим дітям, а саме: проводила евакуацію великих груп голодуючих дітей у регіони, які не постраждали від голоду; створювала пункти харчування та ночівлі для голодуючих та безпритульних дітей; у зв'язку з обмеженою кількістю державних інтернатних установ розпочала впровадження системи патронату⁶.

РНК УСРР восени 1921 р. офіційно визнала голодуючими 5 губерній: Запорізьку, Катеринославську, Донецьку, Миколаївську, Одеську, але й інші губернії не були забезпечені запасами харчування достатньою мірою⁷. В означений період Херсонський повіт адміністративно входив до складу Миколаївської губернії⁸. На квітень 1922 року в Миколаївській губернії було 589 325 дітей до 15 років, з них голодувало 440 000 дітей⁹.

Під час голоду в Херсоні створювали дитячі будинки та дитячі містечка з метою порятунку від голодної смерті дітей, особливо тих, які залишилися без батьків. Із січня до травня 1922 року в місті діяло 18 дитячих будинків, а з червня до серпня – 17¹⁰. Там, де була можливість, комісії та комітети створювали лікарсько-харчувальні пункти або загоны. В цей час проводяться різні заходи за допомогою населення. В Дніпровському повіті у червні-грудні 1921 р. проводиться збір пожертв дитячим будинкам, безпритульним, голодуючим дітям¹¹.

У 1921 р. РНК УСРР видала постанови та інструкції, що регламентували порядок розташування та утримання голодуючих дітей: «Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення» (15 жовтня 1921 р.), «Інструкції нарвідділам, здороввідділам і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно-виробничих колективів» (15 жовтня 1921 р.), «Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій» (15 жовтня 1921 р.)¹². Ці заходи значно полегшили порятунок дітей.

На заклик червоного Хреста та інтелігенції надати допомогу голодуючим відгукнулись деякі добродійні організації та громадські діячі. Так, норвезький вчений, лауреат Нобелівської премії Фритьоф Нансен взяв на себе місію організації допомоги постраждалим. Установи допомоги, створені ним, так і називали – «місія доктора Нансена». Також розпочала гуманітарну місію Американська адміністрація допомоги (АРА)¹³.

Під час своєї діяльності АРА надсилала запити в дитячі будинки: «Контора АРА просит прислати список находящихся в г.Херсоне и уезде детских домов, указав количество в них детей...»¹⁴. Це свідчить про адресність допомоги й розуміння необхідності контролю за розподілом та рівномірністю надходження коштів з метою охоплення допомогою не окремих дитячих будинків, а їх мережі.

Також на Херсонщині почало діяти відділення Всеукраїнського Єврейського громадського комітету з уповноваженими по повітах¹⁵. Велику роль у подоланні голоду

⁶ Голод и дети на Украине / Сост. В.А. Арнаутов. – Х.: Изд-во НКП, 1922. – С.6.

⁷ Паращевіна О.С. Діти і голод 1921 – 1922 рр. в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Інститут історії НАН України, 2005. – Вип. 14. – С.138.

⁸ ДАХО. – Ф.Р. – 81. Херсонська окружна комісія незаможних селян. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк.39.

⁹ Голод и дети на Украине. – С.44.

¹⁰ Коротецький А.А. Летопись Херсона. – Херсон: ЧМП «Штрих», 2004. – С.179-186.

¹¹ Орлова З., Шинкаренко О. Вказ. праця. – С.17.

¹² Паращевіна О.С. Вказ. праця. – С.139.

¹³ Орлова З., Шинкаренко О. Вказ. праця. – С.17-18.

¹⁴ ДАХО. – Ф. Р. – 413. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.64.

¹⁵ Орлова З., Шинкаренко О. Вказ. праця. – С.17-18.

зіграло, створене у листопаді 1921р. Українське товариство Червоного Хреста. З 1922 р. почало діяти його Херсонське відділення, яке провадило заходи з метою порятунку дітей у місті.

Наслідки голоду були жахливі для демографічної ситуації в Україні. Голод 1921 – 1922 рр. приніс жахливі втрати серед дитячого населення республіки. Загальна кількість дітей скоротилася утричі, а число дітей-сиріт сягнуло 1,5 млн. чоловік, що значно збільшило дитячу безпритульність¹⁶.

На кінець 1922 – початок 1923 рр. голод вважався ліквідованим, тому комітети та комісії допомоги голодуючим були реорганізовані, на підставі постанови ВУЦВК від 18 жовтня 1922 р., у повітові комісії по боротьбі з наслідками голоду (далі – Окрнаслідгол)¹⁷. У газеті «Херсонський комунар» за 21 грудня 1922 р. зазначалося, що, за даними Окрнаслідгол, на 15 грудня в Херсоні голодувало 15 тис. дітей, у повіті – 48 913 дітей¹⁸.

Окрнаслідгол у серпні 1923 р. припинив свою діяльність, а на його зміну прийшов уповноважений Центральної комісії допомоги дітям. Окружна комісія допомоги дітям (далі – окркомдопдіт) керувала діяльністю районних комісій та організацією громадських форм допомоги дітям. У компетенції комісії на початку 1924 р. було 12 дитячих будинків в Херсоні, та 15 – в окрузі. З метою концентрації коштів та поліпшення умов утримання сиріт було проведено злиття дитбудинків: у Херсоні – до одного, в окрузі – до 7. Окркомдопдіт виділяв кошти на утримання дитбудинків, на проведення оздоровлення дітей, на купівлю одягу і та ін.¹⁹. Але часто даних коштів не вистачало на повне забезпечення дітей.

Комісії у своїй діяльності опиралися на товариство «Друзі дітей», осередки якого створювались, як правило, в установах, організаціях, що прикріплювались безпосередньо до дитячого закладу для надання конкретної допомоги. Це робилось тому, що становище дітей в дитбудинках залишалось важким²⁰. Взагалі в Херсоні на лютий 1924 р. нараховувалось 44 осередки товариства «Друзі дітей», чисельністю 3716 чоловік, з членськими внесками 4098 крб. В окрузі – 94 осередки, з кількістю членів – 5223 особи, членські внески яких склали 4528 крб.²¹. Для порівняння у сусідньому Миколаєві станом на червень 1924 р. діяло менше осередків – 42, але загальна кількість членів була вищою – 4000 чоловік²².

Окрім дитбудинків загального профілю, діяли спеціалізовані. Так, у Херсоні функціонував дитячий будинок для глухонімих дітей. У 1922 р. в ньому було 13 осіб. Також існував дитячий будинок для дітей з хворобами шкіри, в якому в 1922 р. налічувалося 49 дітей²³. Діяльність спеціалізованих дитячих будинків давала змогу невідривно від лікування дітей проводити їхнє виховання та навчання.

Незважаючи на всі заходи, дитячі будинки знаходились у тяжкому становищі. Не вистачало педагогів, продовольства, палива, одягу, підручників, літератури для викладачів. У 1923 р. майже всі дитячі будинки переводилися у дитячі містечка. Найбільше з них –

¹⁶ Паращевіна О.С. Вказ. праця. – С.144.

¹⁷ Орлова З., Шинкаренко О. Вказ. праця. – С.18.

¹⁸ Последствия голода // Херсонский комунар. – 1922. – 21 декабря.

¹⁹ Орлова З., Шинкаренко О. Вказ. праця. – С.19.

²⁰ Олянич Л.В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924 – 1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: Автореферат дис... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Харківський національний університет. – Х., 2008. – С.4.

²¹ ДАХО. – Ф.Р. – 440. Херсонський окружний фінансовий відділ. Оп.2. – Спр.7. – Арк. 226.

²² Стремечка В.О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2003. – Т.27. – Вип.14. – Історичні науки. – С.104.

²³ ДАХО. – Ф. Р. – 413. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.79.

містечко ім. Петровського на 700 дітей, в якому мешкало у 1924 р. 400 дітей до 15 років та 100 підлітків. Воно розташовувалося під Херсоном недалеко від с. Білозерки в колишньому монастирі. При дитячому містечку створювались майстерні (взуттєві, швейні та ін.), котрі обслуговували місто та дитячі заклади²⁴.

Окрім того у листопаді 1923 р. було засновано комунальний заклад дитячий будинок компенсуючого типу «Теремок». Дитячий будинок «Колокольчик» (від нього згодом відокремився «Теремок») відзначався як найблагополучніший. Він ніколи не пустував. З різних причин потрапляли сюди малюки. В 1941 р. заклад евакуювали на схід держави²⁵.

Таким чином, з початку 20-х рр. ХХ ст. влада, прагнучи подолати жахливі наслідки війни й голоду, активізувала роботу щодо організації спеціальних структур для врятування дітей із залученням до цієї справи громадських організацій. Також до порятунку дітей від наслідків голоду долучалися міжнародні благодійні організації.

Перша половина 20-х років продемонструвала можливість не просто системного підходу до вирішення проблеми, але й демократичність формату її вирішення, що, безумовно, позитивно вплинуло на темпи та якість при ліквідації як бездоглядності, так і безпритульності. Хоча найбільші успіхи у подоланні цього кризового явища припадають на 1926 – 1928 роки.

The article deals with the reasons of origin and the first attempts of overcoming of children homelessness. It has been analyzed the first half of the XX century of South Ukraine. Also basic directions of struggle against the social phenomenon are described here. It is stressed on the work of social defense and children rehabilitation organizations in 20th years of the XX century. The materials are taken from State Archive of Kherson region.

Key words: children homelessness, children's home, public organizations, USSR.

Юлія Галицька (Краків, Польща)

УДК 94(477:37.018.5)
ББК 74.560.21

ДІЯЛЬНІСТЬ VIII КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ШКОЛИ В 1923/1924 НАВЧАЛЬНОМУ РОЦІ

У статті розглянуто організаційну структуру та навчальний процес у VIII Кам'янець-Подільській польській трудовій школі в 1923/1924 навчальному році. Значна увага приділена вчительським кадрам, які відзначалися високою як на ті часи кваліфікацією. У статті зазначено, що важливу роль у житті школи відіграло «Руководство по соціальному вихованню», де були описані радянські методи навчання та представлена обов'язкова шкільна програма 1-3-х молодших класів. Учні 4-7-х класів вивчали 5 мов: польську, українську, російську, німецьку та французьку.

Ключові слова: школа, шкільна програма, коренізація, Кам'янець-Подільський район, польська національна меншина.

²⁴ Коротецкий А.А. Вказ. праця. – С.214-217.

²⁵ Херсонський дитячий будинок «Теремок» – 85 років: [добрірка статей] // Джерела. – 2008. – 30 грудня.

Школа завжди виконувала освітню і виховну функцію; її діяльність була скерована на те, щоб за допомогою педагогічних заходів сформувати світогляд учнів, передати їм знання, потрібні для подальшого життя в суспільстві. Якщо говорити про села й інші невеликі населені пункти, то в 20-х рр. ХХ ст. школа взагалі була чи не єдиним науково-освітнім осередком. У зв'язку з цим цілком обґрунтованими видаються дії радянського керівництва у сфері культурно-освітньої політики, яка передбачала виконання планів коренізації¹, тобто відродження культури прашурів.

Згідно з дослідженнями Т.Мартіна, на теренах новоутвореної радянської України основну увагу приділяли поверненню мов національних меншин до політично-соціальної сфери, а також надання їм головного статусу на неросійських землях (лінгвістична коренізація). Крім того, ця політика мала на меті створення нової політичної еліти країни із їхнього середовища².

У своїй статті на прикладі діяльності в 1923/1924 шкільному році VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи автор, за допомогою в першу чергу архівних матеріалів, має на меті охарактеризувати шкільну освіту польської меншини, рівень підготовки вчительських кадрів, програму навчання та проблеми, з якими стикалися тоді освітяни у процесі своєї роботи. Актуальність вказаної теми визначається недостатньою кількістю наукових праць з даної тематики. Окрім того українська освіта на сучасному етапі і в майбутньому могла враховувати досвід і традиції, сформовані в обраний нами хронологічний проміжок часу.

Цінним джерелом інформації про життя польської меншини на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст. являються наукові праці українського дослідника Л.Місінкевича³. Серед інших науковців, які вивчали дану проблему, потрібно відзначити Ю.Блажевича⁴, П.Григорчука⁵, Я.Грицака⁶, В.Нестеренко⁷, Н.Ставицьку⁸, Г.Стронського⁹, Б.Чирка¹⁰,

---

¹ Коренізацію було започатковано на XII зїзді ВКП(б) у квітні 1923 р. Упродовж 1926 – 1927 рр. було створено спеціальну комісію у справах коренізації на чолі з прихильником цього політичного курсу А.А. Андреевим. Однак у 1929 – 1930 рр. почалося поступове згорання цієї політики.

² Martin T. The affirmation Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – N.-Y.: Ithaca, Cornell University Press, 2001. – P.78.

³ Місінкевич Л.Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-і рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 1999. – С.94-128; Його ж. Коренізація і національні меншини Поділля у 20-30-х рр. ХХ століття. – К.: Рідний край, 1999. – С.5-32; Його ж. Організація культурно-просвітницької роботи серед польського населення України в 20-х рр. ХХ ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – № 9. – С.350-355; Його ж. Національні сільські ради на Поділлі в 20-30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С.33-38.

⁴ Блажевич Ю.І. Етнічний склад населення Хмельниччини: історія і сучасність // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2004. – С.366-375.

⁵ Григорчук П.С. Польське населення на Поділлі в 20-і роки ХХ ст. // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1995. – С.331-334.

⁶ Hrycak J. Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu. – Warszawa: IESW – Wydawnictwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S.171-180.

⁷ Нестеренко В.А. Часописи УНР як джерело вивчення етнонаціональних процесів на Поділлі в кам'янецьку добу Директорії УНР // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2004. – С.292-299.

⁸ Ставицька Н.П. Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1996. – С.241-251.

⁹ Стронський Г.Й. Польські національні сільради на Україні у 20-30-і роки ХХ ст. // Проблеми слов'янознавства, 1992. – №44. – С.46-55.

¹⁰ Чирко Б.В. Національні меншості на Україні у 20-х на початку 30-х рр. ХХ ст. (Огляд документів ЦДАЖР УРСР) // Архіви України. – 1990. – №1. – С.51-64.

Л.Якубову¹¹ та ін. Серед польських істориків питання, пов'язані з розвитком української національної меншини на території Польщі в міжвоєнний період досліджували М.Іваницький¹² і С.Мауерсберг¹³. Окремі аспекти досліджуваного питання розглянув у своїй узагальнюючій праці з історії України В.Серчик¹⁴. Важливе значення для нашої роботи має також праця американського автора Т.Мартіна¹⁵.

VIII Кам'янець-Подільська польська трудова школа була єдиною тогочасною школою 2-го концентру¹⁶ (тобто 7-річною) в цілому Кам'янець-Подільському районі. Всі інші школи цього району зараховувались до 1 концентру, тобто в них було 2 або 3 класи. Але, попри цей факт на початку 1923 р. планувалося зменшити кількість класів у Кам'янець-Подільській школі з 7-го до 4-го, тобто віднести її до шкіл 1-го концентру і таким чином зрівняти її рівень з іншими школами району¹⁷. Проте незабаром, з огляду на те, що дана школа була єдиною 7-річною на весь Кам'янець-Подільський район, дану ідею було відхилено і польський осередок продовжував свою діяльність на таких самих принципах, як і раніше.

Персонал VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи складався з 16-ти чоловік, а саме – з директора і його заступника, вчителів, 2-х інструкторів, лікаря і 2-х осіб з обслуговуючого персоналу. Серед цих 16-ти працівників було 6 чоловіків і 10 жінок, з яких 6 осіб мали вищу освіту, 7 – середню, 2 – початкову і тільки 1 людина не закінчила жодної школи чи вчительських курсів, проте вміла читати і писати¹⁸. Загалом, як на тодішні післявоєнні та пореволюційні реалії, рівень освіти вчителів був високий та ґрунтовний. Навіть три роки пізніше в 1926 р. інспектор Польського освітнього бюро Кам'янець-Подільського району після об'їзду по всіх школах району зробив невтішний висновок, що, на превеликий жаль, 90% учителів польських шкіл як педагоги були низького кваліфікаційного рівня, тому що не мали навіть закінченої середньої освіти¹⁹.

Крім 16-ти осіб, у школі працював викладач політграмоти, якого призначало Польське Освітнє Бюро. До його вчительських обов'язків належало виключно проведення занять з цього єдиного предмету, який ввели до шкільної програми на початку 1923 р.²⁰ Крім учителювання, до компетенції цього державного працівника, якого краще назвати радянським службовцем, належало спостереження за політичними поглядами польського вчительства. Таку думку може підтверджувати той факт, що, згідно з архівними матеріалами,

¹¹ Якубова Л.Л. Національно-культурне життя національних меншостей України (20-30-і роки): коренізація і денационалізація // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – №1. – С.41-55.

¹² Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918 – 1990. – Siedlce: Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach, 1993. – S.17-54.

¹³ Mauersberg S. Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej. Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. – S.15-45; Ibid. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918 – 1939. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – S.76-83.

¹⁴ Serczyk W. A. Historia Ukrainy. – Wrocław: Ossolineum, 2000. – S.294-297.

¹⁵ Martin T. The affirmation Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939. – N.-Y.: Ithaca, Cornell University Press, 2001. – S.75-124.

¹⁶ Концентр – назва ступеня школи. В 20-х рр. XX ст. існували школи першого ступеня (концентру), навчання в яких тривало два-три, а іноді чотири роки. Школи такого ступеня в основному знаходились у невеликих населених пунктах. До шкіл другого ступеня (концентру) належали виключно семирічки, які працювали в більших районних та губерніальних містах.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм об). – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1023. – Арк. 37.

¹⁸ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1023. – Арк. 18.

¹⁹ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1025. – Арк. 10.

²⁰ Там само. – Спр.1023. – Арк. 18.

заняття з політграмоти відбувалися нечасто і керівництво школи не відзначило помітних успіхів з цього предмету.

Одним із головних документів, у якому описана діяльність VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи, є звіт за зимовий і за весняно-літній триместр 1923 р. З нього можна дізнатися про організаційну структуру школи, про предмети та план навчання в класах, а також перші зміни в шкільній освітній системі польської меншини і поступовому повороті до соціалістичних цінностей. Згідно з політичними змінами, які відбулися за останні роки, педагогічна рада вирішила поступово, а передусім – в міру своїх можливостей пристосуватися до нових радянських принципів. Головні постулати нового, так званого робітничого методу виховання, були викладені в «Руководстві по соціальному вихованню» (далі – *Руководство*)²¹. Цей метод мав на меті виховати нову радянську молодь.

Головною перешкодою на шляху втілення робітничого методу до тогочасної шкільної програми був внутрішній бар'єр, бо всім учителям не вистачало досвіду, мериторичної підготовки і обізнаності з його головними основами. Цей внутрішній чинник переплітався з більш серйозною перешкодою фінансового характеру. Нестача матеріальних засобів не дозволяла відкрити майстерню і нові класи, закупити нові дидактичні матеріали та інструменти, без яких нова робітнича програма залишилася би більш абстрактним методом. Навіть перед введенням в шкільну програму цього методу, фінансові труднощі становили головну перешкоду для створення гідних умов навчання, тому що передусім не вистачало коштів на обігрів класних приміщень, що особливо відчувалося на заняттях з праці, оскільки в учнів часто мерзли руки. Важка фінансова ситуація панувала також в родинях учнів, бо діти були погано вдягнуті і ще гірші взуті, тому в морозну і дощову погоду часто залишалися вдома. Таке відвідування занять залежне від погодних умов, також негативно впливало на успіхи школи не тільки у виконанні шкільної програми, але також при впровадженні нового методу.

Із 7-ми класів у школі перші 3 були початковими, тобто в них реалізувалась програма 1-го концентру. До 6-го класу всі групи мали таку саму програму, натомість існували два 7-мі класи, які відрізнялися між собою складністю реалізованого матеріалу²².

На увагу також заслуговує спосіб викладання предметів, оскільки в 3-х початкових класах усі предмети з прикладного мистецтва проводив той самий педагог, який одночасно був і класним керівником. Якщо говорити про інші предмети, то в 1-му класі проводилися заняття з польської мови (передусім учні робили переклади та розмовляли), арифметики з початками геометрії, природознавства, культурознавства, а також основи знань про країну, у ході яких учнів вивчали географічне розташування СРСР²³.

У 2-му класі вчителі продовжували викладати польську мову, звертаючи увагу на орфографію та етимологію слів. З арифметики оперували числами до 1000, з природознавства проводились лекції на тему користі домашніх та диких тварин для аграрного господарства, а також про виробництво тканин і пошиття одягу. З культурознавства вчителі розповідали своїм учням про розвиток людини і її культури, в тому числі про культуру пращурів до XIV ст., якій надавався характер класової боротьби і початкових революційних рухів. У 1923 р. в цьому класі спостерігалися високі результати навчання, тому що 80% учнів мало добрі оцінки і тільки 20% задовільні²⁴.

У 3-му класі далі проводилось навчання польської мови, зверталася увага на граматику і перекази текстів. З культурознавства вчителі продовжували програму з 2-го класу, поширюючи її на тематику, присвячену взаємовідносинам українського та польського

²¹ Там само. – Спр.1023. – Арк. 18.

²² ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1025. – Арк. 19.

²³ Там само. – Спр.1025. – Арк. 20.

²⁴ Там само.

народів до XVIII ст. З основи знань про країну було введено поняття сторін світу, також учні почали використовувати карти, плани та дані фізичної географії²⁵.

У 4-му класі, окрім подальшого навчання усної польської мови та вдосконалювання її письмової форми, вчителі вважали, що читання, писання і усна розповідь про щоденні ситуації являлися найкращими методами, які покращували мовленнєвий розвиток учнів. Звичайно, ці методи навчання поглиблювались у старших класах, де особливий акцент вчителі покладали на практичні вправи. Таким чином, у 5-му класі учні писали твори і ще більше переказів, у 6-му – вивчали стилістику польської мови на основі літературних творів. Суттєво відрізнялася програма в 7-му «а» класі і в більш поглибленому 7-му «б», оскільки в 7-му «а» було передбачено опрацювання польської літератури до епохи романтизму, а в 7-му «б» романтизм включався до обов'язкової програми.

У двох останніх класах основна увага була приділена літературним творам, які описували суспільний розвиток польського народу та характер розвитку міжкласових взаємин. Звичайно, на таку ж саму тематику учні писали свої твори. Найкращими результатами з вивчення рідної польської мови міг похвалитися 7-й «б» клас, бо 76% учнів вчилася дуже добре, а решта отримала задовільні оцінки²⁶.

В *Руководстве* не було жодних вказівок для вчителів щодо того, як проводити заняття з польської мови і тому педагоги використовували методи, які були передбачені для викладання української мови в українських школах. У лютому 1923 р. до шкільної програми було введено також другу державну мову – російську²⁷. Хоча, як було зазначено у звіті, таке нововведення негативно вплинуло на якість викладання української та польської мов, тому що учні, маючи одночасно заняття з трьох схожих до себе слов'янських мов, часто мали труднощі з переходом з однієї мови на іншу.

Потрібно відзначити, що російську і українську мову вчителі викладали починаючи з 4-го класу, при чому українську учні вивчали від початку створення польської школи, а російську – з лютого 1923 р. У зв'язку з тим, у 1923 р. російську мову не вводили в останніх 7-х класах, оскільки такий крок не приніс би вже жодних результатів. Одночасно з введенням до шкільної програми російської мови, від 1 лютого 1923 р. з'явився новий обов'язковий шкільний предмет – політграмота²⁸, і, як було зазначено вище, вчитель з цього предмету був скерований Польським освітнім бюро Кам'янець-Подільського району.

Безумовно, доброму засвоєнню польськими учнями української мови сприяв той факт, що вони відмінно володіли місцевою говіркою української мови, так званою гварою. На уроках у 4-му і 5-му класах шкільна молодь читала оповідання, написані українськими радянськими письменниками, декламувала вірші та ставила сценки на основі драматургічних творів. У 6-му класі шкільна програма передбачала заняття з фольклору, а також роботу з творами тих письменників, які черпали натхнення якраз у цьому виді народної творчості. В найстарших 7-х класах учні опрацьовували творчість авторів, які були вказані в *Руководстве*, включно з загальною характеристикою літературної спадщини кожного письменника та суспільно-політичним значенням його творів²⁹. Саме такі елементи літературної критики мали на меті виробити в учнів здатність самостійно аналізувати прочитане і висловлювати свою думку під час усних обговорень та письмових відповідей. Як відзначив учитель української мови, в середньому в класах 77-100% молоді осягнули матеріал на

---

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1025. – Арк. 21.

²⁸ Там само. – Спр.1025. – Арк. 21.

²⁹ Там само. – Спр.1025. – Арк. 20.

задовільний рівень, при чому в кожному класі 2-3 учні завжди проявляли непересічну зацікавленість цим предметом³⁰.

Варто також зазначити, що в VIII Кам'янець-Подільській польській школі велось навчання французької і німецької мови в 4-7-х класах, хоча обов'язковим для шкільної молоді було вивчення тільки однієї мови на вибір. Учителі іноземних мов старалися проводити заняття так, щоб вони не обмежувалися сухим вивченням французьких чи німецьких слів, але щоб матеріал, засвоєний на уроках, знадобився в щоденному житті.

На заняттях з німецької мови всі класи користувалися підручником, автором якого був Лоренц (*Lorenz*), тільки в 5-му класі учні вчилися за підручником написаним Гайчаком (*Gajczak*). Найбільшу перешкоду у вивченні німецької мови становив брак підручників, проте, навіть незважаючи на це, найбільша кількість учнів, яка не змогла опанувати німецьку мову становила лише 20%³¹.

Що стосується французької мови, то 4-й клас у другому триместрі розпочинав писати короткі твори і диктанти з використанням знайомої лексики, а також приступав до вивчення граматичних часів. У 5-му класі головним завданням учнів було написання коротких описів предметів, які їх оточують, або – намальованих на картинках. Програма 6-го класу відрізнялась від попереднього молодшого класу тільки тим, що там молодь перекладала, писала і переказувала складніші оповідання. В 7-му «а» класі на заняттях займалися читанням і перекладами ще складніших текстів, натомість у 7-му «б» додатково вивчали коротку історію французької літератури³².

Отже, підводячи підсумки діяльності VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи в 1923/1924 рр., насамперед потрібно відзначити високий, як на тодішні часи, рівень даного освітнього осередку, що, по-перше, проявлявся в освіченості вчительських кадрів, і, по-друге, у значній кількості предметів (особливо вивчення іноземних мов). Матеріальне забезпечення школи було посереднім, мало відрізнялося від аналогічних українських шкіл. Реалії 20-х рр. ХХ ст. створювали неоднозначну ситуацію в освітній галузі, яка, зокрема, проявлялась у вимушеній тримовності, оскільки одночасне введення польської мови (яке було результатом коренізації) та українізація ускладнювалось синхронною русифікацією. Нові методи навчання відкидали спадщину світової культури та науки, обмежуючись тільки свіжими досягненнями новопосталої радянської країни. Всі вище згадані характеристики можна прослідкувати на прикладі роботи VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи. Загалом створення мережі шкіл подібного типу було лише тимчасовою тактичною поступкою для польської меншини.

The paper considers educational system and studying in the VIII Polish working school of Kamenets-Podolsk in the 1923/1924. Besides that the great attention is devoted to the high skilled teacher's staff. Also in this paper is outlined the key role of The Main Act of the social education which was describing the soviet methods of education and the compulsory school program. Then the is analyzed the school program of the 1-3 classes and speaking about the 4-7 classes the author considers about studying such languages as Polish, Ukrainian, Russian, German and French.

Key words: school, school program, korenization, Kamenets-Podolsk district, Polish national minorit.

³⁰ ДАХм об. – Ф.Р.-5. – Оп. 1. – Спр.1025. – Арк. 22.

³¹ Там само. – Спр.1025. – Арк. 23.

³² Там само.

Studia mediaevalia et byzantinica

Ганна Кандиба (Львів, Україна)

УДК 271.2-528-276.63-9

ББК Э372.21-34-56

СИМВОЛІКА ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ЛІТУРГІЇ В «МІСТАГОГІЇ» МАКСИМА СПОВІДНИКА

Статтю присвячено характеристиці семантики основних елементів візантійської літургії в інтерпретації ранньовізантійського богослова Максима Сповідника (580 – 662 рр.). Аналіз охоплює три ключові аспекти – храм, літургійні чини, словесний супровід (спів, молитви, виголосу).

Ключові слова: літургія, візантійська церква, Причастя, Максим Сповідник, богослов'я.

Літургія – найважливіше богослужіння візантійської церкви, під час якого здійснюється святе таїнство Причастя (Свята Євхаристія). Визначний дослідник візантійського богослов'я І.Меєндорф, оцінюючи значення літургії як феномену візантійської церкви зокрема зазначав, що впродовж цілої її історії літургійна традиція залишалась «головним виявом її життя, свідком її постійності і цілісності» (курсив наш. – Г.К.)¹.

Історіографія вивчення літургії значна. Своє висвітлення знайшли різноманітні питання, пов'язані з літургійною практикою та генезою тих чи інших аспектів богослужіння. Серед основних робіт, що присвячені темі візантійської літургії, варто виокремити праці Х.Матеоса², І.Меєндорфа³, Ф.Тафта⁴, Х.Уайбру⁵, Н.Успенського⁶, Г.Шульца⁷.

У дослідженні маємо на меті з'ясувати інтерпретацію символіки Візантійської літургії у ранню епоху християнства. Для аналізу обрано твір видатного візантійського

¹ Меєндорф І. Візантійське насліддя в православній Церкві / І. Меєндорф; [пер. с англ. Ю.А. Вестеля]. – К.: Центр православної книги, 2007. – С.156-157.

² Матеос Х. Розвиток візантійської літургії / Х. Матеос; [пер. з англ. В. Рудейко]. – Львів: Свічадо, 2008. – 60 с.

³ Меєндорф І. Візантійське богослов'я: Історическіє напрямленія и вероученіє / І.Меєндорф; [пер. с англ. Ю. Лопатин]. – М.: Когелет, 2000. – 432 с.

⁴ Тафт Ф.Р. Візантійський церковний обряд / Ф.Р. Тафт. – Санкт-Петербург: Алетейа, 2000. – 160 с.

⁵ Уайбру Х. Православна літургія. Розвиток євхаристического богослуженія візантійського обряду / Х. Уайбру. – М.: Біблейско-Богословський інститут св. апостола Андрія, 2000. – 212 с.

⁶ Успенський Н.Д. Візантійська літургія: історико-літургіческе дослідженія / Н.Д. Успенський. – М.: Издательський совет русскої православної церкви, 2006. – 592 с.

⁷ Шульц Г.Й. Візантійська літургія. Свідчення віри та значення символів / Г.Й. Шульц; [пер. з нім. С.Матіяш]. – Львів: Свічадо, 2002. – 240 с.

богослова Максима Сповідника «Містагогія»⁸. Максимове трактування літургії важливе для нас тим, що це перше і найстаріше пояснення візантійської літургії. Ця праця заслуговує окремої уваги, тому що вона стосується важливого етапу розвитку візантійської літургії – т.зв. «імператорської фази» (VI – VII ст.), коли спостерігається поглиблення богословського змісту обрядовості церкви⁹.

Максим Сповідник назвав своє пояснення «Містагогією» – введенням у таємницю. Як і його вчитель Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Максим Сповідник шукав у християнських обрядах глибинний, містичний сенс¹⁰.

«Містагогія» складається з трьох частин:

- пояснення взаємодії Церкви, Бога, всесвіту, людини і людської душі¹¹;
- пояснення літургії¹²;
- резюме, в якому особливу увагу звернено на дію літургії на душі вірних і необхідність для християн бути в храмі¹³.

Аналізуючи Максимову інтерпретацію літургії, ми зосереджуємо увагу на трьох ключових аспектах літургії: місці, де вона відбувається (храм), її перебігу (літургійні чини), та словесному супроводі (спів, молитви, виголоси).

Уже з перших рядків свого твору Максим Сповідник пояснює, що храм є одним із елементів літургії, він збирає і об'єднує людей. Автор проводить аналогію між поділом вірних за статтю, віком, походженням та поділом простору церкви за функціями його частин. Там і там він вбачає єдність, яка досягається на вищому структурному рівні, перетворюючи окремих людей на громаду вірних, а окремі частини храму – в єдину споруду (Дім Божий)¹⁴.

Дві основні структурні складові храму – нава (місце мирян) і святилище. Згідно з Максимовим поясненням, значення Церкви, нави є символом нижчих сфер світу. Інтерпретуючи його слова, Г. Шульц схиляється до того, щоб у подальшому поясненні літургії вхід єпископа у храм вірних вважати символом приходу Спасителя у світ, «*тим часом як вхід єпископа у святилище до сідалища в апсиді символізує вознесіння Господа на небо*» (курсив наш. – Г.К.)¹⁵.

Одним із найголовніших чинів у літургії за Максимом є читання святого Євангелія. Воно відсторонює помисли від земних турбот, навчає і символізує «*кінець світу*» (курсив наш. – Г.К.)¹⁶. Це є найурочистіший і найторжественніший момент першої частини служби (літургії оглашених). Закриття врат Церкви, що відбувається після читання Євангелія, «*показує перехідність і вступ достойних в духовний світ [...] Закриття воріт показує також цілковите відторгнення брехні*» (курсив наш. – Г.К.)¹⁷. Що ж до внесення Святих дарів, то тут преподобний Максим покликається на Псевдо-Діонісія, стверджуючи, що це символ початку нового життя на небі і об'явлення Божого спасіння¹⁸. Після внесення Святих дарів відбувається божественне цілування, воно звернене до всіх і служить прообразом і

⁸ Ми послуговувались перекладом цієї праці за виданням: Преподобный Максим Исповедник. Мистагогія // Творения преподобного Максима Исповедника. Книга 1: Богословские и аскетические трактаты. – Мартис, 1993. – С.154-184. Далі в покликах вказуємо лише міжнародну скорочену назву джерела: *Mystagogy*. Після двокрапки вказується номер розділу твору.

⁹ Роберт Тафт Ф. Византийский церковный обряд... – С.21.

¹⁰ Мейендорф И. Византийское богословие... – С.354.

¹¹ *Mystagogy*: I – VII.

¹² *Mystagogy*: VIII – XXIII.

¹³ *Mystagogy*: XXIV.

¹⁴ *Mystagogy*: IV.

¹⁵ Шульц Г.И. Византийська літургія... – С.111-112.

¹⁶ *Mystagogy*: XIV.

¹⁷ *Mystagogy*: XV.

¹⁸ *Mystagogy*: XVI.

прикладом майбутнього однодумства, однодушності і розумної радості по вірі і любові всіх між собою: «*Бо губи є символом розуму*» (курсив наш. – Г.К.)¹⁹.

Теми Причастя Максим Сповідник торкається лише частково в розділі XXIII. Він пояснює, що Причастя показує спільність і тотожність з Богом, більше того – через Причастя людина удостоюється уподібнитись Богу.

Максим Сповідник також приділяє значну увагу вербальному супроводу літургії – співам, молитвам і виголосам. Він стверджує, що духовна насолода божественних пісень виражає радість божественних благ, яка возносить душу до Бога і надає досить сильну відразу до гріха²⁰. Після поцілунку миру та сповідання віри, яке передбачає небесну подяку за шляхи Божої дбайливості, «Свят, свят, свят» в інтерпретації Максима Сповідника свідчить про «*нашу єдність і рівночасність із безплотними силами, яка буде явлена в майбутньому*» (курсив наш. – Г.К.),²¹ а молитва «Отче наш» усиновляє нас у Бога: «*Слово приводить їх, усиновлених Духом через молитву, за допомогою якої вони удостоїлись називати Бога Батьком своїм*» (курсив наш. – Г.К.)²².

Для Максима Сповідника молитви і літургійні виголоси є тайним спілкуванням людини з Богом, що наближає її до небесної містерії і допомагає відірватись від земних турбот і суєти.

Отже, аналіз тексту «Містагогії» дозволяє виокремити такі тлумачення основних аспектів літургії: храм – символ іпостасей Бога; вхід єпископа в наву – символ приходу Спасителя у світ; Причастя – богоуподібнення людини; божественний піснеспів – вознесіння душі до Бога; виголошення Символу Віри – складання подяки Богу за спасіння; виголошення «Отче наш» – божественне усиовлення людини.

Кожний літургійний рух, жест, слово, сам храм наповнені символічним значенням. Ця семантика була необхідною для мирян, вона наближала їх до небесного, дозволяла відчутти присутність Бога. В літургійному коментарі Максима Сповідника відображається загальна символіка літургії ранньовізантійської епохи. Цей виклад не є об'ємним і містить найголовніші моменти літургії, які символізують і спілкування з Богом, і усиовлення Йому, і принесення свого покаяння, а подекуди й певні сцени з Євангелія. Наступні коментатори візантійської літургії значною мірою опирались на досвід Максима Сповідника.

In this article the semantic analysis of the main elements of the Byzantine liturgy in the interpretation of Early Byzantine theologian Maximus the Confessor (580 – 662) is presented. The analysis covers three key aspects – Church, liturgical acts and verbal support (singing, prayers, invocations).

Keywords: *Liturgy, Byzantine church, Communion, Maximus the Confessor, theology.*

Марія Боднарчук (Львів, Україна)

УДК 94(100)» 0395/1453»: 396

ББК ТЗ(0)442- 297

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ У ВІЗАНТІЇ ЗА ДАНИМИ «ЕКЛОГИ»

У статті з'ясовується правовий статус жінки у Візантії на основі аналізу «Еклоги» – пам'ятки візантійської юриспруденції VIII ст. Розглядаються аспекти прав

¹⁹ Mystagogy: XVII.

²⁰ Mystagogy: XI.

²¹ Mystagogy: XXIII.

²² Mystagogy: XIII.

жінки у шлюбі та в успадкуванні майна; особливості покарань, які застосовувалися до жінок у разі правопорушення, зокрема подружньої зради; злочини проти жінок. Автор приходить до висновку, що візантійська жінка користувалась широкими правами і впливала на управління господарством, фінансами, зберігала за собою майнову автономію.

Ключові слова: Візантійське право, «Еклога», жінка, шлюб, спадщина, покарання.

У 2011 р. на зустрічі зі студентами Львівського національного університету імені Івана Франка президент Міжнародного конгресу візантиністів професор Петер Шрайнер (Німеччина) звернув увагу, що до актуальних напрямів візантиністики належать гендерні студії, особливо дослідження суспільного становища жінки. Це знаходить своє відображення і в історіографії, де «жіноче питання» вивчається в різноманітних аспектах. Достатньо згадати роботи А.Лаіу¹, О.Каждана², А.Телбот³ та ін. Спеціально дослідженню правового статусу візантійських жінок присвячено роботи Ж.Буклер⁴ та Дж.Баукампа⁵.

На веб-сайті міжнародного центру візантиністичних досліджень Дамбартон Оакс (США) створено спеціальну електронну базу даних «Bibliography on Women in Byzantium» (Бібліографія про жінок у Візантії)⁶. Ця база включає сотні позицій, проте спеціально дослідженню правового статусу жінки в «Еклогі» присвячено лише одну – тези Г.Кассіматіса на Четвертому конгресі візантиністів (1935), у яких мова йде тільки про інститут шлюбу⁷. У нашому дослідженні аналізуємо усі згадки, що стосуються статусу жінки в «Еклогі» з метою реконструкції правового статусу жінки, поданого в цьому документі.

«Еклога» стала першою офіційною законодавчою збіркою, виданою після публікації кодексу Юстиніана⁸. Більшість дослідників вважає, що «Еклогу» видав Лев III, хоча точне датування надалі залишається дискусійним. «Еклога» містить спеціально відібрані найважливіші закони з кримінального та цивільного кодексів, причому особливо наголошується на сімейному та спадковому праві, тоді як право на власність відходить на другий план. Значна частина законоположень «Еклоги» торкається сімейного права. Також багато уваги приділено цивільному праву. Перші три титули «Еклоги» говорять про заручини, шлюб і посаг. Наступні три – про спадщину, дарування. Саме вони найповніше висвітлюють права жінок та їх становище у Візантійській імперії.

Найбільш яскраво розкрито становище жінки в трьох аспектах: шлюб, власність і покарання.

Шлюб. У роботі, присвяченій повсякденному життю візантійців, Г.Літаврін стверджує, що у Візантії шлюби в основному укладалися за розрахунками і лише інколи – по любові⁹. Як свідчить «Еклога», це було обумовлено юридично, адже коли розпочиналась підготовка до одруження, наречений та наречена були ще підлітками (юнакам – з 15 років, а

¹ Laiou A.E. The Role of Women in Byzantine Society / Angeliki E.Laiou // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1981.– Bd. 31/1. – P.233-260.

² Kazhdan A. Women at Home / Alexander Kazhdan // Dumbarton Oaks Papers. – 1998. – Vol.52. – P.1-17.

³ Talbot A.M. Holy women of Byzantium / Alice-Mary Talbot. – Washington, 1996.

⁴ Buckler G. Women in Byzantine Law / Georgina Buckler // Byzantium. –1936. – Vol.11. – P.391-416.

⁵ Beaucamp J. "La situation juridique de la femme à Byzance"/ Joelle Beaucamp // Cahiers de civilisation médiévale – 1977. – Vol.20. – P.145-176.

⁶ http://www.doaks.org/research/byzantine/women_in_byzantium.html [Електронний ресурс].

⁷ Cassimatis G. La notion du mariage dan l'Eclogue des Isauriens / Georg Cassimatis // Actes de IVe congres international des etudes Bizantines – Sofia, 1935. – P.36-45.

⁸ У нашому дослідженні ми користувались перекладом джерела за виданням: Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Под ред. Е.Э. Липшиц. – М., 1965. Далі поклики здійснюються відповідно до назви джерела, прийнятої у публікаціях з візантиністики: Ecloga. Після двокрапки вказуємо номер параграфу документа.

⁹ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы / Г. Литаврин. – М., 1974. – С.128-129.

дівчатам – з 14).¹⁰ У джерелах зустрічаються дані про порушення вікових обмежень, які були більше характерні для заможних верств населення. В основному це шлюби дорослих чоловіків або старців з юними дівчатами.

В «Еклозі» також чітко визначено, що забороняються шлюби між чоловіком і жінкою, які зв'язані вузами хрещення і тим хто вважається родичами за другим шлюбом – вітчиму з патчіркою, свекру з невісткою; також батькові та синові з матір'ю та дочкою.¹¹

Шлюб візантійці укладали в письмовій формі за наявності письмового договору про придане і в присутності трьох свідків. Що стосується приданого жінки, то тут вона мала часткову недоторканість, оскільки чоловік зі своєї сторони підтверджував згоду на отримання всього приданого та збереження того приросту приданого, який відбудеться при ньому. Також при складанні цього договору чоловік мав передбачити власні прибутки і виділити одну четверту на випадок бездітності.¹²

Припускався варіант шлюбу бідняків, які не мали змоги скласти письмовий договір. Вони могли укласти шлюбний контракт в усній формі при взаємній згоді наречених та їх батьків і «з благословення церкви, або шляхом засвідчення шлюбу друзями» (курсив. – М.Б.)¹³.

Зі сторінок «Еклоги» ми також дізнаємось не лише про форми укладання шлюбу (письмову та усну), але й про їхнє соціальне розмаїття. Так у пункті десятому другого титулу згадується про можливість шлюбу із бідною жінкою, яка після смерті чоловіка знову ж таки отримає четверту частину його майна, але у випадку їх бездітності¹⁴.

Що стосується другого шлюбу, то жінка, яка мала намір вступити другий раз у шлюбні зв'язки, мала почекати дванадцять місяців після смерті свого першого чоловіка. Якщо вона швидше укладе шлюбний контракт, то «нехай буде позбавлена честі» і ні в якому разі не отримає нічого від першого чоловіка. Якщо ж вона дотримається вказаного строку, то отримає своє придане та матеріальний приріст приданого, який відбувся у шлюбі з першим чоловіком.¹⁵ Також до вступу в другий шлюб жінка має знайти для своїх дітей опікуна. Якщо ж не знайде, то буде нести за них відповідальність усім своїм майном та майном свого другого чоловіка¹⁶. Це робилося з метою належного забезпечення нащадків, впевненості у тому, що діти не стануть злидарями.

Говорячи про шлюб у Візантії, слід згадати і про розлучення, яке в «Еклозі» відноситься до другого титулу «Про укладання шлюбів між християнами» (курсив наш. – М.Б.). Розлученню присвячені три останні пункти згаданого титулу. Отже, жінка може звільнитись від свого чоловіка, якщо він протягом трьох років не доведе свої можливості співжиття у шлюбі; якщо він замислював щось погане проти своєї дружини чи йому було відомо, що хтось намагається це зробити і він нічого не зробив для відвернення цього замислу; якщо він прокажений¹⁷.

Власність. Які права на власність, окрім свого приданого, мали ще візантійські жінки? Найперше слід сказати про стовідсоткове жіноче право успадкування без заповіту, про яке йдеться в однойменному четвертому титулі. Там сказано: «якщо в померлого нема родичів, але є дружина, то вона успадковує частину всього його майна» (курсив наш. – М.Б.)¹⁸. У тому ж титулі ми можемо дізнатись як жінка могла бути виключена зі списку

¹⁰ Ecloga: II, 1.

¹¹ Ecloga: II, 2-3.

¹² Ecloga: II, 4-7.

¹³ Ecloga: II, 9.

¹⁴ Ecloga: II, 10.

¹⁵ Ecloga: II, 11.

¹⁶ Ecloga: II, 12.

¹⁷ Ecloga: II, 15.

¹⁸ Ecloga: VI, 6.

спадкоємців: «якщо дочка не вступає в законний шлюб, згідно волі батьків, але вибирає ганебний спосіб життя» (курсив наш. – М.Б.)¹⁹.

Що стосується проблеми про придане, то її частково було висвітлено при шлюбному контракті, але в «Еклозі» третій титул «Про записане та не передане придане...» дає ще деякі уточнення саме про непередане придане. «Якщо жінка принесла придане своєму чоловікові і якщо [чоловік] зазнав витрат чи опинився в боргу [...] то у випадку смерті чоловіка не має права ні фіска, ні інший кредитор ввійти в дім його і взяти що не-будь звідти доти поки дружина його не поповнить своє придане. Після того [...] все що залишиться підлягає поділу серед кредиторів» (курсив наш. – М.Б.)²⁰. Тут маємо чітку юридичну норму, що гарантує збереження майна жінки після смерті чоловіка, незалежно від його боргів.

Про соціальну функцію жінки, а саме про обмеження відповідальності дружини за майнові зобов'язання чоловіка дізнаємось із титулу «Про позику...»²¹ «Еклога» описує також умови передачі жіночого приданого – якщо жінка помре швидше від чоловіка і не залишить йому спадкоємців, то її придане має бути передане тим, кому вона вирішила прижиттєво або кого вказано в заповіті; і чоловік може забрати собі лише ту одну четверту частину²².

Покарання. Сімнадцятий титул «Про покарання за злочини» є найбільший за обсягом у цілій «Еклозі». Проте тут найвужче написано про жінку, тож в основному суспільну функцію жінки будемо розглядати через призму висвітлення чоловічих та спільних злочинів у даному титулі.

Найперше з даних пунктів ми можемо помітити шанобливе ставлення до питання подружньої вірності жінкам. Чоловік, який зрадив дружину має отримати 12 ударів і неважливо – багатий він чи бідний²³, а у випадку зради чоловіка з рабинею рабиню продають, а чоловік повертається в сім'ю²⁴.

Найчастіше покарання – відрізання носа. Жінкам виносили таке покарання якщо: монахиня вступила в тілесний зв'язок з чоловіком; якщо дівчина погодилась укласти шлюб зі своїм хресним батьком або мала зносини з ним до весілля; коли чоловік і його хресниця мали тілесний зв'язок, але вона вже є одружена; матір та дочка мають одного коханця²⁵.

Досить цікавим є двадцять сьомий пункт, який говорить: «якщо хтось вступає в зв'язок із заміжньою жінкою, то і йому і їй буде відрізано ніс [...] та яка зробила прелюбодіяння візьме свої речі, які вона принесла чоловікові, [і нічого більше]. Той хто зробив перелюбство не розлучається зі своєю жінкою, хоча в нього і відрізаний ніс [...]» (курсив наш. – М.Б.)²⁶.

Тут ми бачимо дві сторони соціального статусу жінки: перше – це жінка, яка вчинила перелюб і яку карають, вона спокусниця і розпусниця; друге – жінка-жертва, яка постраждала через перелюб і на захист якої виступає закон, це господиня дому, яка вірна своєму чоловікові.

Тридцять п'ятий пункт говорить нам про двоєжонство. За цим пунктом чоловіка, який мав двох жінок, наказували бичуванням, а другу жінку разом із дітьми виганяли²⁷ У даному титулі є також пункт, який стосується абортів: «якщо жінка вступила в зносини з

¹⁹ Там само.

²⁰ Ecloga: III, 2.

²¹ Ecloga: X, 4.

²² Ecloga: II, 5.

²³ Ecloga: XVII, 19.

²⁴ Ecloga: XVII, 21.

²⁵ Ecloga: XVII, 23-34.

²⁶ Ecloga: XVII, 27.

²⁷ Ecloga: XVII, 35.

чоловіком і завагітніла, і вживає заходів проти своєї вагітності, [...] хай буде вона висічена і вигнана» (курсив наш. – М.Б.)²⁸. Побожність візантійців говорить сама за себе.

Висновки. Отже, в питанні укладення шлюбу в «Еклозі» головна увага зосереджена довкола приданого, яке було гарантією матеріального добробуту жінки. Жінка мала також за собою права успадкування половини чоловікового майна, якщо в них не було дітей крім того чоловік, хоча і зберігав придане дружини, мав докладати до нього свій внесок. За непослух і розпусту візантійську жінку батьки могли позбавити приданого ще до одруження. Суворі покарання визначались для жінок, які вступили у шлюб, але порушили подружню вірність. Фактично це основне, що вимагало суспільство від одруженої жінки – вірність чоловікові. На основі аналізу «Еклоги» можна стверджувати, що візантійська жінка після одруження мала високий соціальний статус і достатні гарантії збереження цього статусу після смерті чоловіка. Усе це, однак, вона могла безповоротно втратити, якщо переступала закон.

In this article the legal status of women in Byzantium is studied through the analysis of the «Ecloga» – compilation of Byzantine law issued in the eighth century. The aspects of women's rights in marriage and inheritance of property, the penalties applied to women in the case of the crimes (especially adultery) and crimes against women are discussed. The author concludes that Byzantine women enjoyed extensive rights, influenced the management of household economy and finances, preserved the property autonomy.

Key words: Byzantine law, «Ecloga», woman, marriage, inheritance, punishment.

---

²⁸ Ecloga: XVII, 36.

РЕЛІГІЙНО-ОБРЯДОВІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ШЛЮБІВ СКАНДИНАВАМИ У ІХ – ХІ ст.

У статті розглянуто проблематику скандинавської обрядовості в перехідний період між язичництвом і християнством та вплив релігійних уявлень на сімейний устрій скандинавів. Авторка зосереджує увагу на умовах та етапах укладення шлюбів, серед яких виділяє сватання, викуп нареченої, обмін «мундом», заручини, весілля, «весільний ель» (застілля), «медовий місяць» та розглядає умови розлучення. Спираючись на джерельний матеріал, авторка розкриває зміст цих етапів та їхнє значення для звичаєвості язичників.

Ключові слова: звичай, жертвопринесення, весілля, сага, Скандинавія, сватання, розлучення, язичництво.

Обрядовість завжди була основною частиною язичницьких вірувань, адже наявність широкого пантеону божеств вимагала проведення конкретних ритуалів для їх вшанування. Поклоніння вищим силам ставало невід'ємною частиною життя язичників, адже вони вважали себе залежними від волі богів, яких самі собі і вигадували. Скандинавське язичницьке суспільство ІХ – ХІ ст. не стало винятком у цьому сенсі, швидше – яскравим прикладом сліпої віри у несвідоме. Тому дослідження особливостей обрядовості є важливим для розуміння культури Скандинавського півострова в період, коли скандинави вже вступали в контакти з християнським світом і навіть самі приймали християнство, особливо після набігів на Англію та Францію. Але прийняття нової релігії переслідувало політичні чи військові цілі. Наприклад, першим правителем Данії, котрий прийняв християнство у 826 р., був Харальд Клак (812 – 827 рр.). Взамін за це він отримав допомогу франкського імператора Людовика Благочестивого (814 – 840 рр.) при захопленні м. Хедебю¹. Часто вікінги поверталися до релігії своїх предків.

При розгляді проблематики язичницької звичаєвості особливу цікавість викликає сам пантеон божеств, які, на думку древніх скандинавів, мали людську природу. Але сама обрядовість є менш дослідженою сьогодні, адже найбагатші джерела – саги – дуже скупо повідомляють про деталі проведення ритуалів. Особливо це стосується обрядів, що супроводжували середньовічну людину на трьох найважливіших етапах її життя: народженні, одруженні та смерті. Варто врахувати той аспект, що вікінги – войовничий народ, пам'ять про який зберігається найперше в описах подвигів та військових досягнень окремих конунгів та славних воїнів, адже без доброї посмертної слави, життя скандинава вважалося марно прожитим².

Проблематика скандинавської обрядовості, зокрема, та шлюбних ритуалів зовсім не досліджена в українській історіографії. Тому тематика статті є актуальною. Її метою є визначити роль шлюбного ритуалу на фоні сімейної обрядовості скандинавів-язичників та простежити вплив вірувань на уклад тогочасного суспільства.

Відповідно до мети, завданнями статті є: по-перше, простежити етапи укладення шлюбу у контексті язичницької релігії, яка зазнала бурхливого розвитку, оскільки Європою

¹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб., 2005. – С.475.

² Буайе Р. Средневековая Исландия. – М., 2009. – С.119.

вже поширювалося християнство; по-друге, визначити учасників проведення обряду та їхні функції; по-третє, з'ясувати вплив релігійних уявлень на повсякденну історію Скандинавії.

Джерельна база з історії релігійної обрядовості скандинавів (та шлюбних ритуалів зокрема) є досить багатою і містить три характерні комплекси: міфи, відомості саг та повідомлення середньовічних авторів-мандрівників. До першої групи слід віднести, для прикладу, одне з найновіших видань – «Міфи Древньої Скандинавії»³, до другої входить комплекс джерельного матеріалу саг «Ісландські саги»⁴, збірки розповідей про богів та героїв «Скандинавські саги. Сказання про богів і героїв»⁵ та «Старша Едда, древньоісландські пісні про богів та героїв»⁶. До другої групи належать повідомлення авторів, які самі були свідками проведення ритуалів, зокрема такі як Адам Бременський («Діяння архієпископів Гамбурзької Церкви»⁷), Сноррі Стурлуссон («Коло Земне»⁸), учень та наступник св. Ангарія Бременського Рімберт («Життя Святого Ангарія»⁹).

Вивченням скандинавського світогляду займаються, насамперед, західноєвропейські дослідники. Норвезький історик Е.Роедаль описав основні культури в Скандинавії, дослідив період переходу від язичництва до християнства та особливості його впровадження у Швеції, Норвегії та Ісландії, пояснив вплив релігійних вірувань на життєві правила суспільства¹⁰. Англійська дослідниця Ж.Сімпсон описує обряди, що супроводжували вікінгів на всіх етапах повсякденного життя¹¹. Роль магії у житті вікінгів добре описано у працях М.Віндрю¹² та Н.Пенніка¹³. Допоміжними при написанні статті стали праці з історії країн Скандинавського півострова: Р.Даніельсона¹⁴, Р.Буайє¹⁵ та Т.Деррі¹⁶.

Серед російських дослідників скандинавських звичаїв слід назвати Г.Лебедева, котрий у праці «Епоха вікінгів у Північній Європі та на Русі»¹⁷ описав релігію вікінгів та вплив її традицій на культуру середньовічної Європи. Ця праця базується на відомостях археологічних джерел, які наочно демонструють предмети проведення релігійних обрядів. Також варто згадати А.Гуревича, котрому належить цілий цикл робіт з вказаної проблематики. На особливу увагу заслуговує двотомник його праць «Вибрані праці»¹⁸ та «Проблеми середньовічної народної культури»¹⁹, де докладно описано побут скандинавів, суспільний устрій, матеріальну і духовну культуру шлюбно-обрядову тематику. М. Стеблін-Каменський досліджував поетику саг і давньоскандинавський епос в цілому. Найцікавішими його

³ Мифы Древней Скандинавии / Под ред. В. Петрухина. – М., 2003. – 210 с.

⁴ Исландские саги: в 2-х т. / Под общ. ред. О.Смирницкой. – СПб., 1999. – Т.1. – 326 с.

⁵ Скандинавские саги. Сказание о богах и героях // доступно з інтернет сторінки <http://smallbay.ru>

⁶ Старшая Эдда, древнеисландские песни о богах и героях / Перевод А. Корсуна, под ред. Стеблин-Каменского. – М., 1963. – 223 с.

⁷ Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской Церкви // доступно з інтернет сторінки http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm

⁸ Снорри Стурлуссон. Круг Земной. – М., 1980. – 256 с.

⁹ Римберт. Житие Святого Ангария. // доступно з інтернет сторінки <http://krotov.info/acts/09/2/ansgary.htm>

¹⁰ Роедаль Е. Мир викингов. – СПб., 2001. – 213 с.

¹¹ Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура / Пер. с англ. Н.Ю. Чехонадской. – М., 2005. – 239 с.

¹² Windrow M. The Vikings. – London, 1985. – 67 p.

¹³ Pennick N. Practical Magic in the Northern Tradition. – Wellingborough, 1989. – 187 p.

¹⁴ Даниельсон Р., Дюрвик С., Гренли Т., Хелле К., Ховланн Э. История Норвегии. От викингов до наших дней. – М., 2003. – 528 с.

¹⁵ Буайе Р. Средневековая Исландия. – М., 2009. – 347 с.

¹⁶ Derry T. K. History of Scandinavia. – London, 2001. – 447 p.

¹⁷ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. – СПб., 2005. – 605 с.

¹⁸ Гуревич А. Я. Избранные труды. Крестьянство средневековой Норвегии. – СПб., 2006. – 368 с.

¹⁹ Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. – 210 с.

працями є «Міф»²⁰ та «Культура Ісландії»²¹. Становище жінки у шлюбі демонструє праця Н.Пушкарьової, де авторка порівнює сімейні порядки вікінгів із тими, що були на Русі²².

Особливістю скандинавського суспільства було те, що родинні зв'язки для вікінгів були надзвичайно важливі. Люди пишалися своїми предками, пам'ятали родоводи за багато поколінь, мали високе почуття обов'язку стосовно рідних. Сім'я була згуртованою групою, її члени трималися один одного у всіх складних ситуаціях і мстили за завдані родичам образи. Як пише Ж. Сімпсон, у вікінгів було сильне загальне почуття честі: образа одного з них ставала образою всього роду, і навпаки, ганьба, яку накликав на себе боягуз, зрадник, той, хто вчинив ганебний злочин, також стосувалася всього роду²³. Так, і в відносинах жінки та чоловіка були фіксовані родом правила, тому шлюб починався з угоди, яка до романтики не мала жодного відношення. Аналог такої угоди зберігається і сьогодні на наших теренах – це продаж нареченої. У IX – XI ст. участь у продажі брали обидві сім'ї, щоб об'єднати два господарства згідно з принципами паритету, і, що цікаво, згода молодого подружжя не була обов'язковою. Дівчина приносила майбутньому чоловікові придане, розмір якого обговорювався при викупі. В Ісландії ж існувало правило: у відповідь на придане наречений приносив у сім'ю дружини так званий мунд, який залишався особистою власністю дружини і після весілля. Цей звичай згадує Сноррі Стурлусон, коли описує сватання руського князя Ярослава Мудрого (978 – 1054 рр.) до шведської принцеси Інгігерди, котрій Ярослав віддав Альдейгьуборг (тобто Стару Ладугу) як мунд.²⁴ На думку Г. Лебедева, в Норвегії разом з мундом чоловік дарував жінці ще один подарунок – «весільний дар», він мав дорівнювати вартості приданого, яке виділялося сім'єю нареченої²⁵. Як дар виступала худоба (переважно бики), бойовий кінь, щит з фрамесю та мечем. Такий перелік зовсім не дивний, адже зброєю скандинави розглядали, як священні таїнства та символи найміцніших сімейних узів. Подальша доля весільного дару залежала від ряду умов. Якщо чоловік помирав раніше дружини, то за відсутності спадкоємців весільний дар переходив у власність жінки. Якщо дружина помирала раніше за свого чоловіка, то в цьому випадку дар отримували спадкоємці, якщо вони були, а в разі бездітного шлюбу придане поверталось в сім'ю дружини. Ці умови фіксувалися звичаями суспільства, адже єдиного кодексу законів на той час не існувало.

Так, разом зі шлюбом поєднувалися два роди, їхні традиції та найголовніше – репутація, яка, за свідченнями «Промов Високого» із «Старшої Едди», вважалася безсмертною²⁶.

Рунічні пам'ятки не містять згадок, що стосуються весільних дарів, хоча, згідно з дослідженнями Н.Пушкарьової, наочно демонструють залежне становище скандинавської жінки. Протягом усього життя вона перебувала під заступництвом чоловіка-батька або опікуна до заміжжя, а після заміжжя – дружина управляла і розпоряджалася майном тільки номінально. Існували лише дві ситуації, коли жінка реально ставала власницею свого майна: по-перше, коли у повнолітньої жінки, незаміжньої, не було ніяких родичів-чоловіків, і по-друге, у разі вдовства жінки при відсутності родичів-чоловіків, які могли б взяти на себе управління і розпорядження її власністю²⁷. Та, незважаючи на це, до жінок завжди дослухалися, вважаючи, що будь-яка жінка має дар провидіння. Доречним тут є приклад, наведений М. Віндров, про спорудження чоловіком пам'ятника померлій дружині із

²⁰ Стеблин-Каменский М. И. Миф / АН СССР. Серия: Из истории мировой культуры. – Л., 1976. – 103 с.

²¹ Стеблин-Каменский М. И. Культура Исландии. – Л., 1967. – 183 с.

²² Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – 159 с.

²³ Симпсон Ж. Викинги. Быт, религия, культура. – С.163.

²⁴ Снорри Стурлуссон. Круг Земной. – С.214.

²⁵ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе... – С.215.

²⁶ Старшая Эдда, древнеисландские песни о богах и героях. – С.62.

²⁷ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – С.128.

написом: «Ніколи не прийде в Хасмюру найкраща дружина, щоб турбуватися про господарство»²⁸.

Любовна лірика – рідкість для скандинавських саг вказаного періоду, та це не означає цілковиту її відсутність. Е.Гуревич пропонує називати любовну поезію «мансенгом»²⁹. Мансенг пов'язаний з ім'ям сестри – двійника бога плодovitості та кохання Фрейра – Фрейї та покровительки шлюбу і сімейного вогнища – дружини Одіна – Фрігг, ім'я якої означає «кохана». Загалом на території Скандинавії знайдено багато амулетів, наскельних зображень, що уособлювали фалічний культ. Це підтверджує опис Адамом Бременським фалічної статуї Фрейра, яка розташовувалася в центрі зали, поряд із статуями Тора та Одіна в Упсальському храмі: «Фріккон дарує смертним насолоди, якщо має відбутися весілля жерці приносять йому в жертву коней та собак, тіла яких розвішують у гаю, який оточує храм»³⁰.

Після викупу слідував наступний етап укладення шлюбу-заручини, під час яких фіксувався обсяг приданого та умови укладення шлюбу. При цьому могла враховуватися фізична краса нареченої, яка в еддичній поезії ідеалізувалася. Скальдичний мансенг поєднав опис зовнішньої краси та деталізації привабливості жінки у піснях «Едди»³¹.

Церемонія весілля відбувалася в домі нареченого, при цьому обряд вінчання виконував глава сім'ї в присутності свідків. В Ісландії, як зазначив Р.Буайє, першою справою був обмін приданим і мундом перед свідками³². Церемонія відбувалася переважно на дворі, наприклад, у священному гаю або Vé, що вважалося священним місцем. Його для проведення церемонії готував головний жрець – годі, який слідкував за дотриманням всіх канонів обряду. В християнську епоху годі ставали першими священиками і самі вінчали молодят. Відкриті місцевості сприяли, на думку скандинавів, кращій можливості обряду виклику божеств родючості та шлюбу. Наречену, прикрашену квітами і весільною короною, супроводжував до вівтаря молодий родич; він ніс в руках вже згаданий меч предків, що мав стати весільним подарунком дружини майбутньому чоловікові. Вівтар будували з каміння та пучків ялинкових гілок, які змочували у воді, щоб потім скропити ними молоду пару. Викликаючи увагу богів, здійснювали жертвопринесення: перерізавши горло тварини, кров виливали у чашу, яку ставили на вівтар, а м'ясо пізніше використовувалося на весільному бенкеті. Після жертвопринесення наречений представляв свою дружину рідні та передавав їй меч, який вона мала зберігати для їхніх нащадків. Такий звичай існував ще з давніх-давен. Давньоримський історик Публій Корнелій Тацит у своєму трактаті «Про походження германців і місцезнаходження Германії»³³ (написаний ним у 98 р.) зауважував, що меч символізував те, що сім'я шанує традиції і звичаї та готова до продовження роду, а влада батька нареченої переходить до її нового чоловіка. Після обміну мечами, молодята обмінювалися обручками, які могли оздоблюватися символічними фігурками молота Тора (ознака сили чоловіка) чи змійками (символ жіночої краси).

Важливим етапом весілля було застілля, яке М.Стеблін-Каменський називає «весільним елем», що тривав декілька днів³⁴. Перш, ніж бенкетувати, наречений оголошував тост на честь Одіна і передавав свій кубок нареченій, яка говорила тост на честь Фрейї. Подружжя робило декілька ковтків з кубка, таким чином символічно підтверджуючи свою спорідненість. Н.Пеннік зазначає, що для підтвердження цієї спорідненості дві краплі крові

²⁸ Martin Windrow. The Vikings. – P. 45.

²⁹ Гуревич Е.А., Матюшина И.Г. Поэзия скальдов. – М., 2000. – С.498.

³⁰ Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской Церкви // доступно з інтернет сторінки http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm.

³¹ Старшая Эдда, древнеисландские песни о богах и героях. – С.196.

³² Буайе Р. Средневековая Исландия. – С.124.

³³ Корнелий Тацит. О происхождении германцев и местонахождении Германии // доступно з інтернет сторінки <http://bookz.ru/authors/kornelii-tacit.html>.

³⁴ Стеблін-Каменський М. И. Культура Исландии. – С.165.

тварини, яку приносили в жертву перед весіллям, вранці змішували з медом³⁵. Пара мала пити мед разом чотири тижні, оскільки мед символізував родючість у язичницькій Скандинавії.

Приклад весільного торжества знаходимо у «Сказанні про героїв», де описується весілля короля Готланда та дочки короля франків Тони, яка вперше побачила свого чоловіка саме на весіллі, але не могла суперечити волі батька, адже шлюб був домовленістю між родами³⁶.

Під час застілля гості виголошували тости за здоров'я, згадували славних предків з обох родів. Потім вони відводили чоловіка до кімнати дружини. Таке поняття як «медовий місяць» було відоме скандинавам, але весільні подорожі здійснювались дуже рідко. Важливим, на нашу думку, було те, що після весілля дружина не поривала зв'язків зі своїми родичами і зберігала своє ім'я. Як зазначає «апостол півночі» – місіонер Ангарій, вікінги були єдиними з варварів, чиї шлюби були міцними, чоловіки задовольнялися однією дружиною, а наложниці могли бути лише у чоловіків вищих станів суспільства³⁷. Про таке явище сповіщає і «Сага про Хальфреда»³⁸. Крім того, в сазі описується що чоловіки часто могли відвідувати жінку без наміру одружитися з нею, це було соромом для її родини і знижувало її ціну при укладенні угоди про викуп нареченої перед її одруженням з іншим чоловіком.

Дружина завжди мала право вибору; якщо між її родичами і чоловіком розгорявся конфлікт, то, судячи з усього, вона могла встати на будь-яку сторону, залежно від того, на чієму боці була правда. Двох героїнь у циклі легенд про Вольсунгів навіть вихваляють за те, що вони особисто взяли на себе кровну помсту своїм чоловікам загиблих братів³⁹.

Залишається ще один аспект – розлучення, яке було неважкою процедурою і не залишало ніякого сорому на тому, хто виступив його ініціатором. Усе, що було потрібно, – це оголосити перед свідками причину свого невдоволення партнером і повідомити про бажання розлучитися. В сагах фігурують такі причини розлучень, як імпотенція, носіння дружиною штанив, а чоловіком – сорочки, що була подібна на жіночу і дружелюбність чоловіка до людини, яка убила брата дружини. Але бувало й таке, що розлучення сприймалося як образа для цілого роду.

За свідченням Сноррі Стурлуссона, чоловік міг сам покарати зрадливу дружину: обрізавши їй волосся та роздягнувши догола, чоловік в присутності родичів, бив жінку батою і гнав її через усе село⁴⁰. Така жінка, незважаючи на свою красу, молодість чи багатство, залишалася самотньою до кінця життя.

Отже, середньовічні скандинави-язичники жили у світі, який був напівреальним, оскільки їхні вірування були пов'язані з містикою та фантастикою. Легенди, які оспівують саги, здавалися їм дійсністю, яку вони намагалися перенести на своє буденне життя. Стереотипи, вироблені досвідом саг, входили в побут язичників та відбивалися на проведенні головних обрядів. Церемонія шлюбу, сімейне життя та можливі конфлікти проводилися та тісно пов'язувалися з допомогою містичних сил та релігійних правил, порушуючи які людина втрачала гідність. Таким чином, видно, що скандинавським

³⁵ Pennick N. Practical Magic in the Northern Tradition. – P.154.

³⁶ Скандинавские саги. Сказание о богах и героях // доступно з інтернет сторінки <http://smallbay.ru>

³⁷ Римберт. Житие Святого Ангария. // доступно з інтернет сторінки <http://krotov.info/acts/09/2/ansgary.htm>

³⁸ Исландские саги в 2-х т. – Т.1. – С.134.

³⁹ Там же. – С.152.

⁴⁰ Снорри Стурлуссон. Круг Земной. – С.234.

суспільством у IX – XI ст. правила звичаї, а не закони, а зв'язки родів, добра пам'ять та вірність у подружжі були запорукою зразкового життя.

The article deals with issues of Scandinavian rites during the transitional period between paganism and Christianity and the influence of religious beliefs on the family structure of Scandinavians. The author concentrates attention on the conditions and stages of marriage, among which distinguishes marriage, bride price, exchange «Mundo», engagements, weddings, «wedding ale» (feast), «honeymoon» and considers the conditions for divorce. Based on source material, the author reveals the content of these phases and their importance to ordinances pagans.

Key words: custom, sacrifices, weddings, saga, Scandinavia, marriage, divorce, paganism.

Юлія Шукрута (Львів, Україна)

УДК 929.731: 27-763

ББК ТЗ(0) 442-6-8

ПОЛІТИКА ВІЗАНТІЙСЬКОГО ІМПЕРАТОРА АЛЕКСІЯ І КОМНІНА ПІД ЧАС ПЕРШОГО ХРЕСТОВОГО ПОХОДУ ЗА ДАНИМИ «АЛЕКСІАДИ» АННИ КОМНІНОЇ

У статті висвітлюється відображення політики візантійського імператора Алексія І Комніна під час Першого хрестового походу в «Алексіади» Анни Комніної. Особлива увага приділена ходу основних військових дій та дипломатичним заходам імператора. Аналізуються засоби і методи політичної гри. Також обговорюється питання оцінки, що її подає Анна Комніна своєму батькові Алексію І як дипломату, військовому стратегу та політичному лідеру Візантії.

Ключові слова: Алексій І Комнін, Анна Комніна, «Алексіада», Перший хрестовий похід, зовнішня політика.

Алексій І Комнін вважається одним з кращих правителів у історії Візантії. Він стабілізував становище імперії після кризи XI ст., повернув втрачені території у Малій Азії та відновив її міжнародний авторитет. Ось як характеризує цього історичного діяча автор одного з найвідоміших підручників з історії Візантії Г. Острогорський: «Після безперервної боротьби, що тривала майже чотири десятиріччя, Алексієві Комніну вдалося значно відновити могутність Візантійської імперії. Кожен етап цієї боротьби – це доказ обдарованості Комніна як державного діяча та незрівнянного дипломата» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹.

Під час Першого хрестового походу імператор проявив себе як мудрий і далекоглядний політик. Цей епізод мав важливе значення в історії Візантії і є ключовим для розуміння проблем європейської геополітики межі XI – XII ст. Жодна загальна історія Візантії та хрестових походів не оминає увагою політичну діяльність імператора в цей час.

---

¹ Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорський: [Пер з нім. А.Онишка]. – Львів: Літопис, 2002. – С.340.

Серед важливіших згадаємо праці Ф.Шаландона², М.Заборова³, Дж.Райлі-Сміта⁴, А.Васильєва⁵, С.Морисона⁶.

Наше дослідження має на меті виявити засоби і методи політичної діяльності Алексія Комніна в часі Першого хрестового походу на основі аналізу окремо взятого джерела – «Алексіади», що її написала дочка імператора Анна⁷. Нас передовсім цікавить як дочка бачила образ батька в цих складних політичних подіях. Можна було б очікувати, що джерело наскрізь тенденційне, проте рівень освіти й особисті якості Анни дозволили їй створити багатогранний твір і не випадково в історіографії це джерело цінується дуже високо. Як відзначив відомий візантиніст Ш.Діль, «Алексіада» – це водночас «і панегірик і памфлетом»⁸. Першому хрестовому походу присвячено X і XI книги «Алексіади». Із цих частин джерела ми відібрали для аналізу дві групи фрагментів тексту, які розкривають дипломатичний та військовий аспект політики Алексія I Комніна, розуміючи, що мова йде про дві сторони однієї медалі, адже, за відомим висловом Карла Філіппа Готтліба фон Клаузевиці, війна – це продовження дипломатії.

Дипломатія. Анна Комніна негативно ставилась до хрестоносців і про це чітко писала в «Алексіаді», вважаючи, що головною ціллю їхнього приходу було завоювання Константинополя, адже, на переконання авторки, вони «...давно бажали заволодіти Ромейською імперією» (курсив наш. – Ю.Ш.)⁹. Завдання свого батька – Алексія I вона розуміла натомість у використанні сил хрестоносців в інтересах Візантії – і впершу чергу для відвоювання втрачених територій імперії: «Алексій I вирішив переконати їх принести йому васальну присягу за всі ті землі, які будуть завойовані хрестоносцями і які Візантія раніше втратила в результаті успіхів сельджуків: Малу Азію, Сирію і Палестину» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹⁰. У хід було пущено все мистецтво візантійської дипломатії. Так, імператор вислав назустріч військам хрестоносцям своїх чиновників, розпорядившись дружньо зустріти тих, хто вже переправився, та забезпечити їх усім необхідним. Разом з тим Алексій I контролював їхнє пересування по території Візантії, тримаючи напоготові війська. Для цього він заручився підтримкою печенізьких загонів. Ситуація була складною, оскільки, як зазначає Р.Перну, «більшість хрестоносців по прибутті були настроєні проти імператора Алексія, оскільки всі вони мали зіткнення з його чиновниками та патрулями» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹¹. І все ж, Алексію вдалось схилити лідерів хрестоносців на свій бік. Коли у 1096 р. до

² Chalandon F. Essai sur le règne d'Alexis I-er Comnène (1081 – 1118). – Paris: Libraires de la Societe de l'Ecole des Chartes et des Archives Nationales, 1900. – 344 p.; Chalandon F. Histoire de la premiere croisade / F. Chalandon. – Paris, 1925. – 380 p.

³ Заборов М. А. Крестовые походы / М. А. Заборов. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 279 с.; Заборов М. А. Крестоносцы на Востоке / М. А. Заборов. – М.: Наука, 1980. – 320 с.

⁴ Райли-Смит Дж. История крестовых походов / Дж. Райли-Смит: [пер. с англ. Е. Дорман]. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1998. – 495 с.

⁵ Васильев А. А. История Византии. Византия и крестоносцы. Эпоха Комнинов (1081 – 1185) и Ангелов (1185 – 1204) / А.А. Васильев. – Пг., 1923. – 120с.

⁶ Морисон С. Крестоносцы / С. Морисон: [Пер. с фр.]. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 176 с.

⁷ Анна Комнина. Алексіада / Вступ. стат., пер., комент. Я.Н.Любарського. – СПб., 1996. – 703 с. Далі покликаємось на джерело відповідно до його скороченої назви, прийнятої у дослідженнях з візантиністики: Alexiad, вказуючи після двокрапки номер глави.

⁸ Диль Ш. Византийские портреты / Ш. Диль. – М.: Искусство, 1994. – С.256.

⁹ Alexiad: X, 6.

¹⁰ Alexiad: X, 7.

¹¹ Перну Р. Крестоносцы / Р. Перну: [Пер. с фр. Ю.П. Малинин, А.Ю. Карачинский]. – СПб.: «Евразия», 2002. – С. 53.

Константинополя прибув Гуго Вермандуа¹², то Алексій I, як розповідає Анна, «[...] прийняв його з повагою, всіляко виражав йому свою прихильність, дав багато грошей і тут же переконав стати його васалом і принести звичайну у латинян клятву» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹³. Таким чином, імператор використав західні звичаї, щоб заручитися підтримкою хрестоносців¹⁴. Інші графи погоджувались на пропозицію василевса з меншим ентузіазмом: «Імператор, бажаючи переконати графів принести клятву [...] почав запрошувати їх до себе окремо...Але вони, чекаючи прибуття Боемунда, не піддавались вмовлянням [...]. Імператор все ж, пустивши в хід різні засоби переконань, змусив їх принести клятву» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹⁵.

Усе це характеризує Алексія I як розумного і хитрого політика. Йому вдалося переконати хрестоносців принести клятву на вірність завдяки обіцянкам про майбутні дари, котрі б вони отримали після походу, а також силовим методам. Слід зазначити, що він проводив таку політику лише для того, щоб отримати допомогу західних рицарів у боротьбі з турками та відвоюванні візантійських територій, захоплених османами, тобто ним керували державні інтереси Візантії¹⁶.

Наведені цитати переконують нас у правильності характеристики дипломатичної діяльності Алексія I Комніна, яку ще на початку XX ст. подав А. Васильєв: «Імператор проявив себе державним діячем, котрий розумів, яку небезпеку несуть з собою для існування Візантійської імперії хрестоносці, саме тому головною його метою було якнайшвидше переправити їх в Малу Азію, де вони повинні були займатися тією справою для якої прийшли на Схід, тобто вести боротьбу з турками. Ось чому між прибулими латинянами і греками відразу створилась атмосфера взаємної недовіри та недоброзичливості» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹⁷.

Власне, так приблизно можна охарактеризувати дипломатичні відносини Алексія I з прибулими хрестоносцями. Проявивши притаманну йому хитрість та витримку, а за необхідності – і суворість, він переправив на анатолійський берег хрестоносне військо, заручившись присягою майже всіх його вождів – Готфріда Бульйонського, Роберта Фландрського і, навіть, Боемунда Тарентського. Лише скупий граф Раймонд Тулузький не піддався на вмовляння василевса¹⁸. Слід зазначити, що імператор проводив політичну гру, яка була вигідна йому. Вона спрямовувалась не лише на відвоювання візантійських земель, захоплених турками, а й на посилення колишнього впливу Візантії на Балканському півострові.

Війна. Як зазначає Анна Комніна, Алексій I обіцяв найширшу підтримку, в тому числі й військову, хрестоносцям «[...] обіцяв підтримати хрестоносців провіантом та воєнним спорядженням і висловив сподівання, що долучиться до походу й разом із усім своїм військом стане на чолі хрестоносного війська» (курсив наш. – Ю.Ш.)¹⁹. Фактично Алексій I висловив бажання не лише взяти участь у поході, але й очолити його.

Анна Комніна повідомляє, що василевс зайняв очікувальну позицію, зазначаючи, що він «[...] хотів виступити разом з кельтами проти варварів, але боявся їх незліченної

¹² Oldenbourg Z. The Crusades / Z. Oldenbourg: [Translat. From the French by A. Carter]. – London: Pholnix Press, 1966. – P.62.

¹³ Alexiad: X, 7.

¹⁴ Куглер Б. История крестовых походов / Б.Куглер. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1998. – С.32.

¹⁵ Alexiad: X, 10.

¹⁶ Brandt C. M., Grierson Ph., Cutler A. Alexios I Komnenos / C.M. Brandt, Ph. Grierson. A.Cutler // Oxford Dictionary of Byzantium. – N-Y., 1991. – P.63.

¹⁷ Васильєв А. А. История Византии. Византия и крестоносцы ... – С.48.

¹⁸ Дашков С.Б. Император Византии / С.Б. Дашков. – М.: Изд-во «Красная площадь», «АПС»-Книги, 1997. – С.244.

¹⁹ Острогорський Г. Історія Візантії ... – С. 338.

кількості. Тому вирішив відправитись у Пелікан, щоб знаходитись поблизу Нікеї, знати як йдуть справи у кельтів, і разом з тим слідкувати за турками і за положенням у самій Нікеї» (курсив наш. – Ю.Ш.)²⁰. У даному фрагменті «Алексиади» ми можемо побачити те, що авторка хотіла показати імператора як вправного стратега, який усвідомлює небезпеку і не поспішає їй назустріч.

Хоча більшість західних хроністів звинувачують імператора та греків у віроломстві та обмані стосовно хрестоносців²¹, Анна Комніна дає прямо протилежну оцінку подій: «...підлі латиняни порушили клятви і самі накликали біди на себе і на Візантію» (курсив наш. – Ю.Ш.)²². Таку характеристику спровокували ті грабунки, розбої та пожежі, які чинили хрестоносці на території Візантії під час походу. Лише співставивши дані Анни Комніної та західних хроністів, можна побачити реальну картину взаємовідносин Алексія I і хрестоносців, зрозуміти, як обидві сторони старались перехитрити одна одну і забезпечити собі найбільші вигоди.

Першим вагомим успіхом хрестового походу було здобуття Нікеї. Анна Комніна описує цей момент з особливим піднесенням, детально розповідаючи про хід основних подій: «...кельти з жаром кинулись на приступ на суші, діставившись до передстінного укріплення, встановили там скіпетр і прапори і привітали василевса звуками горнів і труб. Так все ромейське військо вступило в Нікею» (курсив наш. – Ю.Ш.)²³. За умовами договору місто було передано візантійському імператору й зайняте його гарнізоном. Загони Алексія I невдовзі розпочали відвоювання візантійських територій західного та північно-західного узбережжя Малої Азії²⁴. Таким чином, імператору вдалося відновити візантійське панування на цих територіях.

Наступна перемога хрестоносців при Дорілії застала турків відступити. Болдуїн Фландрський заволодів у Верхній Месопотамії містом Едессою і утворив з його області своє князівство, що стало першим латинським володінням на Сході²⁵. У жовтні 1097 р. хрестоносці підійшли до Антіохії, де провели цілий рік²⁶. Грабунки, відсутність дисципліни і взаємна ворожість значно послаблювали бойовий дух, крім того давалися взнаки нестача провіанту та спорядження. Цими обставинами Анна виправдовує невтручання Алексія, який хоч і хотів «прийти на допомогу кельтам, але його стримували грабунок і повне розорення» (курсив наш. – Ю.Ш.)²⁷.

У цей же час султан, дізнавшись про наміри Алексія I, «[...] вислав проти нього свого сина, на ім'я Ізмаїл» (курсив наш. – Ю.Ш.)²⁸. Василевс, не маючи достатньої кількості війська для боротьби з такою кількістю ворогів, вирішив не просуватись далі, щоб не втратити і самого Константинополя. В такій ситуації він вибрав хитру військову тактику: «[...] вирішив повсюди оголосити про нашестя агарян» (курсив наш. – Ю.Ш.)²⁹. Таким чином, майже все населення пішло за імператором до Константинополя.

---

²⁰ Alexiad: X, 11.

²¹ Заборов М. А. Историография крестовых походов. (XV – XIX вв.) / М.А. Заборов. – М.: Наука, 1971. – С.103.

²² Анна Комнина. Алексиада / Вступ. стаття... – С.10.

²³ Alexiad: XI, 2.

²⁴ Заборов М.А. Крестоносцы на Востоке ... – С.42.

²⁵ Васильев А.А. История Византии. Византия ... – С.50.

²⁶ Успенский Ф.И. История Византийской империи: В 5 т., Т.4. Отдел VII. Расчленения империи / Ф.И. Успенский. – М.: Астрель: ТСТ, 2005. – С.166-174.

²⁷ Alexiad: XI, 5.

²⁸ Alexiad: XI, 6.

²⁹ Alexiad: XI, 6.

Після довгої та виснажливої облоги головне місто Сирії – добре укріплена Антіохія – у червні 1098 р. здалась хрестоносцям, після чого дорога до Єрусалиму була вільна³⁰. Однак через неї розгорілась гостра боротьба між вождями, яка закінчилась тим, що Боемунд Тарентський, наслідуючи приклад Болдуїна, став антіохійським князем³¹. Такі дії керівників рицарських армій досить негативно вплинули на сам хід хрестоносного походу. Загалом цей період походу характеризується чварами між латинянами та візантійським імператором, оскільки обидві сторони не дотримувалися умов укладених раніше договорів.

Після цього Боемунд залишився в Антіохії, а решта хрестоносних можновладців, не чекаючи на прибуття Алексія I, вирушила на Єрусалим, хоч імператор через гінців сповістив, що він, як обіцяв, братиме участь у продовженні хрестового походу за умови передачі йому Антіохії³².

Ось як Анна Комніна описує захоплення Єрусалиму хрестоносцями: *«Оточивши його стіни і приступивши до облоги, вони після місяця безперервних штурмів взяли місто і вбили багато жителів [...] вони вручили всю владу Готфрїду і назвали його королем»* (курсив наш. – Ю.Ш.)³³. Перший хрестовий похід закінчився утворенням Єрусалимського королівства і деяких окремих латинських князівств на Сході, що обумовлювало досить складну політичну обстановку.

Загалом, із багаточисельних описів походів і битв, які подає нам Анна у «Алексіаді», можна зробити наступний висновок про військові дії і тактику Алексія I. Він рідко вступав у відкриту боротьбу, надаючи перевагу обхідним маневрам, заманюванню в пастку. В боротьбі з важкоозброєними західними рицарями найчастіше використовувалися лучники, проти легкоозброєної сельджуцької кінноти застосовувались заковані в лати катафракти. У великих битвах Алексій I Комнін, як правило, обирав комбіновані маневри із залученням різного роду військ. Саме ця тактика імператора під час походу, дозволила послабити турів у Малій Азії та повернути Візантійській імперії значну частину її втрачених територій, посилити тут свій вплив. Але разом з тим поява нових хрестоносних князівств у Антіохії, Едессі, Тріполі почала представляти значну загрозу для Візантії.

Висновки. Як впливає з аналізу «Алексіади» Анни Комніної, політика імператора Алексія I Комніна під час Першого хрестового походу спрямовувалась на отримання підтримки хрестоносців у поверненні втрачених територій Візантії у Малій Азії. Для цього він використовував свої здібності вправного дипломата і полководця. Алексій Комнін проявив особливу обережність після прибуття перших хрестоносців, зокрема намагався захистити візантійські володіння, через які проходили рицарі, від грабунку. Разом з тим василевсу вдалося переконати лідерів походу принести клятву вірності, за якою усі здобуті території, що раніше належали Візантії, повертались назад в лоно імперії. Цей підхід значною мірою вплинув на характер і обсяг втручання Алексія у військові дії. Імператор не поспішав назустріч небезпеці і намагався діяти з мінімальними втратами уникаючи втручання там, де це було йому не вигідно. Алексій I Комнін постає в «Алексіаді» як дипломат і полководець, що понад усе дбає про інтереси Візантії. Правдиву картину взаємовідносин Алексія I і хрестоносців можна побачити лише співставивши дані Анни Комніної із свідченнями західних хроністів. Можна сказати, що обидві сторони намагались перехитрити одна одну і забезпечити собі якнайбільшу вигоду.

³⁰ Морисон С. Хрестоносцы ... – С.86.

³¹ Chalandon F. Histoire de la première croisade... – P.177-249.

³² Острогорський Г. Історія Візантії ... – С.338-339.

³³ Alexiad: XI, 6.

This article is about the the policy of the Byzantine Emperor Alexius I Comnenus during the First Crusade reflected in the «Alexiad» by Anna Comnena. Special attention is paid to the major military actions and diplomatic activities of the emperor, the means and the methods of his political intrigues. The evaluation given to Alexius I by his daughter Anna as to the diplomat, military strategists and political leader of Byzantium is also discussed.

Key words: Alexius I Comnenus, Anna Comnena, «Alexiad», First Crusade, foreign policy.

Марія Гаврилишин (Львів, Україна)

**УДК 94:929.7(411)» 1286/1292»
ББК ТЗ(4ВЕЛЗ)43**

ДИНАСТИЧНА КРИЗА У ШОТЛАНДСЬКОМУ КОРОЛІВСТВІ (1286 – 1292 рр.)

У статті розглядається династична криза в Шотландському королівстві як основна передумова початку Війни за незалежність Шотландії. Зроблено спробу проаналізувати вплив англійського королівства на процес визначення нового шотландського короля. Розглянуто хід Великої Справи – судового процесу щодо визначення нового короля. Висвітлено внутрішньополітичну боротьбу між шотландськими кланами в період першого міжкоролів'я (1290 – 1292 рр.).

Ключові слова: Шотландія, Олександр III, Хранителі Шотландії, Велика Справа, Едуард I.

Однією із характерних особливостей середньовічної історії Великобританії є протистояння між Шотландією та Англією, яке було викликане намаганням англійських королів установити контроль над усією територією Британських островів. Перші протистояння між двома державами розпочалися ще у XI ст. і мали політичний характер. Перехід до військового конфлікту між сусідніми країнами відбувся наприкінці XIII ст. і був спричинений династичною кризою у Шотландському королівстві, яку англійський король Едуард I Довгоногий (1272 – 1307 рр.) використав для встановлення політичного контролю над сусідньою державою.

Обрана для дослідження проблематика є добре розробленою у шотландській історіографії, де вона розглядається через призму англо-шотландського конфлікту 1296 – 1314 рр. як одна із передумов війни. Дослідженням даної тематики займаються М.Браун¹, А.Баррелл², Дж.Барроу³, Р.Блеклі⁴, А.Грант⁵, А.Марісон⁶, К.МакНемі⁷, Г.Максвелл⁸. Історії

¹ Brown M. The Wars of Scotland 1241 – 1371. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. – 379 p.

² Barrell An. Medieval Scotland. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 296 p.

³ Barrow G.W.S. Robert Bruce and the community of the realm of Scotland. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005. – 560 p.

⁴ Blakely R. M. The Brus family in England and Scotland. 1100 – 1295. – London: Boydell Press, 2005. – 286 p.

⁵ Grant A. Independence and nationalhood of Scotland 1306 – 1469. – London, 1984. – 248 p.

⁶ Murison A. Guardian of Scotland William Wallece. – Courier Dover Publications, 2003. – 159 p.

⁷ McNamee C. The Wars of the Bruces: Scotland, England and Ireland, 1306 – 1328. – Tuckwell Press, 1997. – 288 p.

⁸ Maxwell H. Robert the Bruce and the struggle for Scottish independence. – London, 1909. – 390 p.

Шотландії присвячена монографія Г.Звереві «Історія Шотландії»⁹, де історія цієї країни розглядається хронологічно від найдавніших часів до початку ХХ ст. Питання історії Шотландського королівства доби середньовіччя не викликає зацікавлення у вітчизняних дослідників, котрі здебільшого зосереджують свою увагу на питаннях української медієвістики. У 2003 р. видано навчальний посібник з історії давньої Шотландії українського дослідника К.Галушка, який охоплює період від найдавніших часів до XV ст.¹⁰

Основним джерелом до написання статті стала Ланеркостська Хроніка¹¹, яка охоплює період 1272 – 1346 рр. Написана вона була в часи правління англійського короля Едуарда III (1327 – 1377 рр.) невідомим францисканським ченцем у Ланеркостському пріораті, який розташований в англійській області Камбрії, що межує із Шотландією. Хроніка висвітлює процес розвитку англо-шотландських відносин та містить цінну інформацію про внутрішні справи Шотландського королівства. Залучено також Сент-Ендрюську декларацію, яка є маніфестом шотландського парламенту, скликаного шотландським королем Робертом Брюсом I (1309 – 1329 рр.) у 1309 р. Декларація відображає погляд шотландських кланів на війну за незалежність¹².

Об'єктом обраного дослідження є династична криза у Шотландському королівстві наприкінці XIII ст. Предметом є процес визначення нового короля після згасання династії МакАльпінів. Метою статті є висвітлити внутрішньодержавну конфронтацію у Шотландському королівстві, яка була викликана династичною кризою, та визначити вплив на цей процес англійського короля Едуарда I.

Із 1057 р. в Шотландії правила пряма династія МакАльпінів, останнім представником якої був Олександр III (1249 – 1286 рр.). Період правління цього короля був часом процвітання держави. У короля було два сини, які померли в дорослому віці із різницею у два роки. Щоб продовжити династію, король одружився вдруге, але незадовго після весілля у 1286 р. помер, впадши із коня¹³. Певний час існувала надія, що вдова короля Йоланда де Дрьо чекає дитину. Коли ж ці сподівання не виправдалися, її було усунуто зі списку можливих претендентів на трон¹⁴. Вдова короля не могла успадкувати трон за кельтською системою спадкування титулів і земель, тому що не народила королю дитини. Пряма лінія династії МакАльпінів перервалася, що спричинило династичну кризу. В цей період значної політичної сили набувають два близьких родичі Олександра III, котрі могли претендувати на престол – Роберт Брюс, V Лорд Анандейл (1230 – 1295 рр.) та Джон Баліоль, майбутній король Шотландії (1292 – 1296 рр.).

З метою збереження стабільної мирної ситуації в країні, у квітні 1286 р. було створено своєрідний орган управління – «Хранителі Шотландії», який повинен був контролювати процес визначення майбутнього короля, під час першого міжкоролів'я (1290 – 1292 рр.) де-факто здійснював керівництво державою. До складу «хранителів» входили:

1. два єпископи – Вільям Фрезер із Сент-Ендрю та Роберт Вімарт із Глазго;
2. два графи – Олександр Комін з Вахана і Дункан із Файфа;
3. два барони – Джон Комін і Джеймс Стюарт¹⁵.

Варто зауважити, що розподіл було здійснено таким чином, що посади були віддані порівну прихильникам Брюса і Баліоля, оскільки лише такий склад нового державного

⁹ Зверева Г.И. История Шотландии. – М.: Высшая школа, 1987. – 207 с.

¹⁰ Галушко К.Ю. Давня Шотландія: Навчальний посібник. – К., 2003. – 180 с.

¹¹ The Chronicle of Lanercost 1272 – 1346 / Translated by H. Maxwell. – Glasgow, 1913. – 358 p.

¹² Детальніше про це див.: Гаврилишин М. Клан Брюсів у англо-шотландських стосунках (1286 – 1306 рр.) / Студентські історичні зошити (далі – СІЗ). – Івано-Франківськ, 2010. – №1. – С.90-97.

¹³ Barrell An. D. M. Medieval Scotland... – P.93.

¹⁴ Brown M. The Wars of Scotland 1241 – 1371. – P.158.

¹⁵ Barrow G.W.S. Robert Bruce and the community of the realm of Scotland. – P.15.

органу встановлював хиткий баланс між прихильниками двох претендентів на престол і був фактично єдиним способом вберегти країну від громадянської війни¹⁶.

Було визначено, що трон повинна успадкувати Маргарет Норвезька, донька короля Норвегії Еріка II (1280 – 1299 рр.) і доньки Олександра III, якій станом на 1286 р. виповнилося чотири роки. Оскільки Маргарет була малолітньою, поставало питання про регентство. 20 вересня 1286 р. Роберт Брюс V, його син та лорд Каррік і ще декілька дворян зустрілися у замку Тарнберрі, в Айрширі, де уклали таємний документ, у якому зазначили свою лояльність до Едуарда I, котрий був сюзереном багатьох із них, та поклялися відстоювати права справді гідних претендентів на престол¹⁷. Це вперше у боротьбі за трон після 1286 р. було згадано англійського короля як можливого арбітра у вирішенні конфлікту, що назрівав. Такими діями Роберт Брюс V прагнув отримати підтримку англійського короля у своїй боротьбі. В майбутнє втручання англійського правителя стало серйозною загрозою існуванню Шотландії як суверенної держави¹⁸.

Союз хранителів вирішив справу про одруження майбутньої королеви. Чоловіком Маргарет мав стати Едуард, син Едуарда I Довгоногого. Варто зауважити, що саме лояльні до клану Брюсів представники Хранителів декларували угоду про шлюб Маргарет Норвезької із сином Едуарда I. У договорі про шлюб було прописано, що Шотландія збереже свою незалежність після укладення шлюбу. По дорозі до свого королівства 26 вересня 1290 р. Маргарет Норвезька Дівича померла від лихоманки. Ситуація в країні стала вкрай нестабільною, оскільки розпочалася боротьба за верховну владу між кланами. Кельтська система спадкування була доволі заплутаною, тому визначення майбутнього короля передбачало великі часові затрати. Було визначено претендентів на престол:

1. Джон Баліюль, внук старшої доньки Давида Хантінгтонського, внука короля Шотландії Давида I (1124 – 1153 рр.);
2. Роберт Брюс V, лорд Анандейл, дід майбутнього короля Шотландії із династії Брюсів. Пред'являв права на престол, оскільки був сином другої доньки Давида Хантінгтонського. Вважався основним претендентом на трон ще за життя Олександра III, коли стало зрозуміло, що в нього не буде спадкоємців¹⁹;
3. Джон Гастінгс, лорд Абергавен, який був нащадком наймолодшої доньки Давида Хантінгтонського²⁰;
4. Флоран, граф Голландський, потомок рідної сестри Давида Хантінгтонського;
5. Ерік II, король Норвегії, батько Маргарет, зять короля Олександра III²¹.

Із чотирьох найдостойнішими було визнано двох претендентів – Роберта Брюса і Джона Баліюля обоє були баронами і володіли землями, як у Шотландії, так і в Англії. Коли Хранителям довелося обирати, хто ж повинен стати королем, всередині союзу розпочалися конфлікти. Рід Комінів підтримував Джона Баліюля, сестра якого була одружена із Джоном Коміном. Впливовий рід графів із Файфа підтримав Роберта Брюса, оскільки давно ворогували із Комінами, які були дуже багатим і впливовим родом та підтримка якого давала серйозну перевагу в боротьбі за престол²².

Складність визначення нового короля полягала у тому, що Джон Баліюль був нащадком старшої династичної лінії, але був лише онуком доньки Давида Хантінгтонського,

---

¹⁶ Ibidem. – P.15-16.

¹⁷ Barrell An. D. M. Medieval Scotland... – P.94.

¹⁸ Ibidem. – P.92.

¹⁹ The Chronicle of Lanercost 1272 – 1346... – P.84.

²⁰ Браунт А. Эпоха рыцарства в истории Англии. – СПб., 2001. – С.135.

²¹ Murison A. Guardian of Scotland William Wallece. – P.12.

²² Barrell An. D. M. Medieval Scotland. – P.94.

тоді як Роберт Брюс належав до середньої лінії, але був сином доньки Давида²³. Хранителі ініціювали судовий процес – «Велику справу», яка розглядалася впродовж 1291 – 1291 рр. Участь у процесі взяли королі Норвегії та Англії, одинадцять найбільших шотландських і англійських баронів, граф Голландський. Діяла спільна комісія англійських та шотландських правників і герольдів. Верховним арбітром виступав Едуард I. Підставою для його головування стало те, що з часів Вільгельма Завойовника (1066 – 1087 рр.) і до періоду правління Ричарда I Левине Серце (1189 – 1199 рр.) шотландські королі складали васальну присягу англійському королю. Збираючись у Третій хрестовий похід (1189 – 1192 рр.), Ричард I звільнив за певну суму грошей Королів Шотландії від васальної присяги²⁴.

Однією з перших була внесена пропозиція про розподіл Шотландії на три рівні частини між тими претендентами на трон, які походили від доньок Давида Хантінгтонського. Її автор – учасник боротьби за трон Джон Гастінгс. Погодився із пропозицією Роберт Брюс V, котрий знав, що за англійською системою спадкування мав менше прав на трон. Однак відкинув таке рішення верховний арбітр. Для визначення майбутнього короля було застосовано англійську схему спадкування титулів, земель та майна, за якою більше прав мав Джон Баліоль²⁵, оскільки він був нащадком старшої гілки королівського дому, а в англійському законодавстві було зафіксовано, що доки не перерветься старша династична лінія, молодші не мають права претендувати на корону. Згідно з Ланеркостською хронікою, для того, щоб отримати підтримку Едуарда I, 10 липня 1291 в м. Бервік Джон Баліоль склав оммаж англійському королю²⁶.

Едуард I затвердив рішення комісії 17 листопада 1292 р. 30 листопада Джона Баліоля було короновано у Сконському абатстві, а 26 грудня новий король Шотландії прибув у Ньюкасл, де повторно склав васальну присягу Едуарду I²⁷. Отже, англійський король мав визначальний вплив на вирішення питання наслідування шотландського престолу. Складання Баліолем васальної присяги Едуарду I поставило Шотландське королівство у політичну залежність від могутнього сусіда.

Цим рішенням Едуард I сподівався отримати контроль над сусідньою державою. Суспільна думка вбачала у Джоні Баліолі ставленика Едуарда I. У Сент-Ендрюській декларації (1309 р.) наголошується на тому, що «король Джон був цілковито залежним від англійського короля»²⁸. Цей документ добре ілюструє ставлення глави клану Брюсів до Баліоля, якого тут називають зрадником, що «прирік Шотландію та її народ на муки поневолення і загибель». Роберт Брюс V відмовився визнати нового короля і офіційно передав право претендувати у майбутньому на трон своєму синові. Фактично шотландське дворянство розділилося на два табори. В країні сформувалася могутня опозиція, яка офіційно оформилася під час зборів парламенту і Стірлінгу, до складу якої входили чотири єпископи стільки ж графів і баронів²⁹. Власне, такий суспільний конфлікт дозволяє сучасним дослідникам вважати один із періодів Шотландських війн за незалежність громадянською війною між претендентами на шотландський престол, які або приймали допомогу Англійського королівства, або відмовлялися від неї.

²³ Грин Дж. Р. История Англии и английского народа. – М.: Гиперборея, 2007. – С.195.

²⁴ Barrow G. W. S. Scotland and its neighbours in the Middle Ages. – London, 1992. – P.72.

²⁵ Brown M. The Wars of Scotland 1241 – 1371. – P.176.

²⁶ The Chronicle of Lanercost 1272 – 1346... – P.81.

²⁷ Ibidem. – P.88-87.

²⁸ Сент-Ендрюська декларація.[Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Schottland/XIV/1300-1320/Manifest1309/framepred.htm>.

²⁹ Grant A. Independence and nationalhood of Scotland. 1306 – 1469. – London, 1984. – P.13.

Важливим є той факт, що впродовж 1292 – 1294 рр. як шотландський король, так і опозиційні до нього кола у своєму протистоянні апелювали до англійського короля як сюзерена. Це протистояння пізніше переросло у громадянську війну між прихильниками Брюса і Баліоля, у якій також взяв участь король Англії³⁰.

Отже, у 1292 р. було вирішено проблему успадкування шотландського трону після згасання династії МакАльпінів. Внаслідок залучення до вирішення цієї проблеми англійського суверена шотландські королі знову де-юре стали васалами англійської корони. Окрім того, династична криза розкрила внутрішні протиріччя королівства і спричинила боротьбу між двома найбільшими кланами Брюсів та Комінів, що підтримували короля Джона Баліоля.

The article considered the succession crisis in the Kingdom of Scotland as a background of the First War of Independence. The article makes an attempt to analyze the influence of English King on the election process for the Scottish throne. The article contains presentation of Great Cause, process of deciding between various competitors for the Scottish throne.

Key words: Scotland, Alexander III, Guardians of Scotland, Great Cause, Edward I.

Марта Гладка (Львів, Україна)

УДК 929.624.2(410) «1455/1485»

ББК Т215 (4ВЕЛ)

ЧЕРВОНА ТА БІЛА ТРОЯНДИ: ІСТОРИЗМ КОРОЛІВСЬКОЇ СИМВОЛІКИ

У статті висвітлюються проблеми походження, використання та історичної долі королівської символіки періоду війни Троянд (1455 – 1485 рр.) в Англії. Назва цієї спорадичної війни походить від символів двох ворогуючих родів королівської династії Плантагенетів – Ланкастерів і Йорків. За історичною традицією, роду Ланкастерів присвоюють червону троянду, а Йоркам – білу.

Мета статті: крізь призму вивчення королівської символіки періоду війни 1455 – 1485 рр. спростувати деякі міфи та історичні неточності назви «Війна Червоної та Білої Троянд», а також простежити подальше використання символів троянд в історії Англії та її домініонів.

Ключові слова: королівська символіка, геральдична троянда, персональна емблема, Йоркшир, Ланкашир.

---

³⁰ Barrell A.D.M. Medieval Scotland. – P.92.

Війна Троянд – це важливий етап у середньовічній історії Англії, що ототожнюється із закінчення Середньовіччя у Англії. Це пов'язано, насамперед, з тим, що у короткотривалих сутичках між прихильниками Ланкастерів і Йорків загинула велика кількість англійської знаті, яка репрезентувала ту епоху. Після перемоги Едуарда Марча і його воцаріння як короля Едуарда IV (1461 – 1483 рр.) до влади в Англії прийшла молода аристократія, що мала нове бачення на формування держави.

Предметом дослідження у статті є емблематика ворогуючих сторін під час війни, що пізніше і дала назву цьому періоду в історії Англії. Одним із важливих завдань є аналіз поширення та вживання цих емблем у Англії: з метою пропаганди – з одного боку, й як декоративного орнаменту – з іншого.

Зарубіжна історіографія, зокрема англійська, приділяє вказаній проблемі значну увагу. Здебільшого дане питання розглядається коротко у дослідженнях, присвячених самій війні Троянд, і поглибленіше у геральдичних, археологічних чи мистецтвознавчих працях. Серед дослідників війни Троянд слід виділити таких: Дж.Вагнер¹, Т.Вайс², але найповніший опис можна знайти у працях В.Річ³, М.Естон⁴, Е.Ейліс⁵, Т.Холман⁶, Дж.Планхе⁷. Проте дана тема ще не була об'єктом окремого дослідження в українській історіографії.

Джерелами для дослідження є геральдичні емблеми роду Ланкастерів і роду Йорків, їхнє походження і трансформація, співіснування з іншими геральдичними емблемами того часу. У роботі використовувались і літературні твори як першоджерела утворення легенд, що стали історичною дійсністю.

«Війна Троянд» – це сучасний термін, що використовується для опису переривчастих конфліктів, які відбувалися у XV ст. на території Англії між домами Ланкастерів і Йорків. Можливо, саме формулювання й помилкове і при бажанні можна спростувати його, але воно підсумовує цілісний період історії Англії. «Війна Троянд», так само як і «Ренесанс», – терміни, що добре прижилися в історіографії, але стосуються більше самої історіографії, ніж історії. Так само, як і «Ренесанс», термін «війна Троянд» не був прийнятий істориками до XIX ст., хоча й мав своє давнє походження⁸. Найчастіше авторство назви приписують Вальтеру Скотту, котрий у 1829 р. опублікував новелу «Анна Геєрштейнська»⁹, де була згадана «війна Троянд». Але скоріш за все письменник був просто популяризатором терміну, що формувався ще ранніми Тюдорами. Раніше за Вальтера Скотта якимось назвати період династичних війн пробував мемуарист XVII ст. Джон Огландер, котрий 1646 р. опублікував памфлет під назвою «Суперечка войовничих Троянд». Також історик ренесансної доби Девід Г'юм написав у своїй праці «Історія Англії» (1762 р.) про «війну двох троянд». Зрозуміло, назва «війна Троянд» була не відомою для сучасників, але ідея символізувати конфлікт між двома конкуруючими емблемами троянд з'явилася уже наприкінці XV ст.¹⁰ (точніше, одразу по завершенні, у 1486 р.). Ідея репрезентувати троянди як дві опозиційні сторони прослідковується у Кроулендських хроніках¹¹.

¹ Wagner J.A. Encyclopedia of the Wars of the Roses. – California, 2001. – 326 p.

² Wise T. The wars of the Roses. – Oxford, 2004. – 48 p.

³ Rich V. A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – Winnipeg, 1998. – 209 p.

⁴ Aston M. Lollards and reformers: images and literacy in late Medieval Religion. – London, 1984. – 355 p.

⁵ Ailes A. Heraldry in Medieval England: Symbols of Politics and Propaganda // Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England/ Ed. Peter Cross and Maurice Keen. – N.-Y., 2003. – 278 p.

⁶ Holman T. A Lancashire Miscellany. – London, 2010. – 192 p.

⁷ Planche J. R. On the Badges of the House of York // Journal of the British Archeological Association. – Vol. 20. – Bury St. Edmunds, 1864. – 430 p.

⁸ Aston M. Lollards and reformers: images and literacy in late medieval religion. – P.277.

⁹ Scott W. Anne of Geierstein. – Paris, 1846. – 382 p.

¹⁰ Wagner J.A. Encyclopedia of the Wars of the Roses. – P.294.

¹¹ Rich V. A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.173.

Деякі дослідники шукають коріння цієї назви у творі італійського історика Полідора Вергілія – «Історія Англії»¹². А от художньо цю ідею втілював на папері Вільям Шекспір, котрий, слідуючи ранньотюдорівському міфу (Генріх Тюдор, ставши королем Англії, об'єднав у своїй емблемі білу і червону троянди, що означало символічне завершення війни), написав пам'ятну і цілком вигадану сцену, з якої пізніше витворився термін «Війна Троянд». У другому акті першої частини п'єси «Генріх VI»¹³ Шекспір описує зустріч героїв-противників – Сомерсета і Йорка в храмовому саду, де вони обирають червону і білу троянди як символи відданості своїм принципам.

Троянда вперше з'являється як королівський символ в Англії у період правління Генріха III (1216 – 1272 рр.). У 1236 р. Генріх одружився з Елеонорою Прованською, чиєю персональною емблемою була біла троянда. Генріх і Елеонора мали двох синів – Едуарда і Едмунда. Едуард, який пізніше правив як Едуард I (1272 – 1307 рр.), зробив білу троянду матері своїм персональним символом. Його молодший брат, що став першим графом Ланкастерським, обрав червону троянду Дамаска. Едмундова троянда була новою, тому що її принесли до Франції з Дамаска під час Хрестових походів¹⁴.

Біла і червона троянди репрезентували дві опозиційні сторони однієї сім'ї у війні 1455 – 1485 рр. Під час бойових дій більшість учасників носили ліврейнні символи, що асоціювалися з їхніми безпосередніми лордами чи патронами. Біла троянда Йорків була упізнаваним символом цього дому в XV ст., на відміну від Ланкастерів, для яких використання червоної троянди було рідкістю. Так зване «відкриття» червоної троянди, вважають деякі дослідники, було плодом діяльності Тюдорів, які самі використовували червону троянду в Уельсі задовго до битви при Босворті (1485 р.): прагнули таким чином намалювати лінію зв'язку з династією Ланкастерів для створення так званого «тюдорівського міфу»¹⁵.

Своєю перемогою 2 лютого 1461 р. у битві при Мортімер Кросс майбутній король Едуард IV з династії Йорків завершив формування емблеми свого роду. Він закінчив так званий цикл «сходження» білої троянди. Таким чином, змінив символ Йорків на *троянду на сонці* (*rose en soleil*) [див. додаток №1], яка отримала продовження у подальшій історії роду і графства Йоркшир¹⁶. Велику кількість зображень троянд на сонці чітко видно на вітражі часів Генріха VII в Кентерберійській церкві¹⁷. Проте триумф білої троянди був недовгим. У 1483 р. Едуард IV помер, а трон узурпував його брат – Річард III (1483 – 1485 рр.). Ланкастерська сторона знову вирішила піднятися на боротьбу, яку очолив Генріх Тюдор¹⁸. Він був нащадком Ланкастерів по материній лінії: батько походив з дому Річмонд, а мати – Маргарита Бофорд – з дому Ланкастерів. Поряд з трояндовими емблемами, у ході війни прослідковується використання й інших символів. Наприклад, на прапорі війська Генріха Тюдора у Босвортській битві на білому та зеленому тлі був зображений червоний дракон¹⁹, а армія Йорків використовувала персональну емблему Річарда III – білого вепра. Протягом правління Тюдорівської династії червоний дракон використовувався на гербі як один з двох тримачів англійської корони поруч з традиційним англійським левом²⁰. Щодо білого вепра,

¹² Aston M. Lollards and reformers: images and literacy in late medieval religion. – P.277.

¹³ Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т.1. – К., 1984. – С.72-73.

¹⁴ Rich V. A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.173.

¹⁵ Aston M. Lollards and reformers: images and literacy in late medieval religion. – P.276.

¹⁶ Rich V.A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.173.

¹⁷ Hayton R. The White Rose of Yorkshire or Which way up is the right way up? [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.yorkshirehistory.com/yorkshirerose.htm>.

¹⁸ Rich V.A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.173-174.

¹⁹ Wise T. The wars of the Roses. – Oxford, 2004. – P.39.

²⁰ Neitz J. Origins and development of Armory and the Office of Herald. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://elizabethan.org/heraldry/heralds.html>.

то існують дві версії його походження. За однією з них, вепр був емблемою королівського володіння Віндзор, звідки його і взяв Річард III.

Інша версія полягає в тому, що вепр (*boar*) – це гра слів: *ebor*, що походить від *Eboracum* – латинська назва Йорків. Більшість емблем Річарда III були знищені після приходу до влади династії Тюдорів. До наших часів дійшло небагато зображень білого вепра. Серед вартих уваги – білий алебастровий вепр – знаходиться на поховальній плиті 1483 р. одного з поплічників Річарда у Йоркширі, а також є екземпляр срібнопозолоченого вепра, знайденого у 2009 р. на місці Босвортської битви, де Річард і загинув. Враховуючи коштовність знахідки, можна припускати, що вона належала самому королю²¹.

Здобувши перемогу у Босвортській битві, король Генріх VII (1485 – 1509 рр.) дав початок новій династії, а також мав на меті покласти край династичній ворожнечі. Щоб вилікувати «політичні рани», Генріх одружується з Єлизаветою Йоркською, племінницею Річарда III. І таким чином, об'єднавши дві троянди, створив геральдичну *тюдорівську троянду* [див. додаток №2]. Ця комбінація червоної та білої троянд була символом миру, який Генріх VII прагнув принести Англії.

Тюдорівська троянда (деколи можна зустріти термін «союзна троянда») є окремим символом з білими внутрішніми пелюстками, які оточені великими червоними пелюстками і зрозуміло, що вона не представляє собою справжньої троянди, а є суто геральдичною²².

Концепція об'єднання «ворогуючих троянд» прийшла як традиція тюдорівської пропаганди²³. Наприклад, під час коронації Генріха VIII (1509 – 1547 рр.) у 1509 р. поет Джон Скелтон вітав його такими словами: «Біла і червона троянди нехай тепер виростуть в одну»²⁴. Протягом правління Генріха VIII тюдорівська троянда здебільшого зображувалась цілісною і мала центральне розташування. Проте був варіант, коли вона обрізалась наполовину і об'єднувалася з іншою емблемою. При одруженні Генріха з Катериною Арагонською тюдорівська троянда була з'єднана з особистою емблемою Катерини – гранатом²⁵ [див. додаток №3].

Червона, біла і тюдорівська троянди зберегли свою значимість та використовуються і сьогодні. Червона троянда слугує символом місцевості Ланкашир, біла троянда на темно-синьому тлі – прапор Йоркширу. «Розкол» червоно-білої троянди є символом Річмонду, тому що Генріх Тюдор був графом Річмонда перед тим, як стати королем Англії – Генріхом VII.

Червона троянда на золотому полі є офіційним прапором місцевості Ланкашир, та це є дискусійним питанням, оскільки, скоріш за все, перше використання символу відбулося за Едмунда, графа Ланкастерського, ще в XIII ст.

Rosa gallica officilanis була однією з перших окультивованих троянд, що використовувались греками і римлянами у медицині і парфумерії. Ймовірно, вперше привезена до Англії Едмундом, коли він повернувся з Франції. Насправді королівський дім Ланкастерів був мало пов'язаний з місцевістю Ланкашир, яка ніколи не була оплотом королівської династії²⁶.

Ланкастерська троянда також використовувалась як військова відзнака. Нею користувався Південний Ланкаширський полк як своєю емблемою під час II Світової війни, маючи також відповідний девіз «Нехай виграють чи помруть ті, хто носить троянду

²¹ Planche J.R. On the Badges of the House of York // Journal of the British Archeological Association. – Vol.20. – P.29-30.

²² Rich V.A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.174.

²³ Ailes A. Heraldry in Medieval England: Symbols of Politics and Propaganda // Heraldry, Pageantry and Social Display in Medieval England / Ed. Peter Cross and Maurice Keen. – P.102.

²⁴ Wagner J.A. Encyclopedia of the Wars of the Roses. – P.294-295.

²⁵ Boutell Ch. The Handbook to English Heraldry. – London, 1914. – P.229.

²⁶ Holman T.A Lancashire Miscellany. – P.8-9.

Ланкастеру»²⁷. Канадське місто Монреаль у правому верхньому кутку свого прапора теж має ланкастерську троянду, що репрезентує історичний зв'язок міста з Англією²⁸ [див. додаток №4].

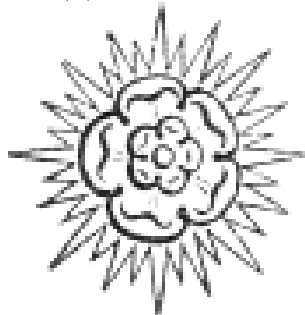
Тюдорівська троянда використовувалась як емблема не тільки тюдорівськими монархами, але і їхніми дружинами. Це видно на емблемах трьох дружин Генріха VIII – Катерини Арагонської, Джейн Сеймур і Катерини Парр, що приєднали до своїх емблем тюдорівську троянду²⁹. У часи Єлизавети I (1558 – 1603 рр.) тюдорівська троянда, «загублена» у розмаїтті флористичних символів, була повернена *білою трояндою* як емблема Стюартів. Джеймс I (1603 – 1625 рр.) використовував білу троянду, тому що його мати Мері, королева Шотландії і Франції, мала право носити білу троянду (по материнській лінії була з роду Тюдорів) і передавати її своєму синові. Під час революції 1688 р. Джеймс II втік до Франції, де біла троянда стала символом його прихильників³⁰. Тюдорівська троянда використовується англійською вартою, а також була елементом дизайну 20-пенсової монети з 1982 – 2008 рр.³¹ [див. додаток №5].

Приклади геральдичної троянди зустрічаються в багатьох місцях, які репрезентують як XV ст. (портрети, хроніки, вітражі), так і сучасність (прапори, монети, декорації).

У даному дослідженні було прослідковано виникнення, роль і поширення геральдичної троянди в історії королівства Англії, а також доведена історична некоректність використання терміну «війна Троянд», що склався у часи, «коли символи говорили більше, ніж слова».

Додатки

Додаток № 1

Троянда на сонці
(Rose en Soleil)

(Boutell Ch. The Handbook to English Heraldry. – P.149)

²⁷ «They win or die who wear the rose of Lancaster».

²⁸ Rich V.A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P.174.

²⁹ Boutell Ch. The Handbook to English Heraldry. – London, 1914. – P.229.

³⁰ Rich V.A. Cursing the Basil and other Folklore of the Garden. – P. 174-176.

³¹ United Kingdom 20 p Coin [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.royalmint.com>.

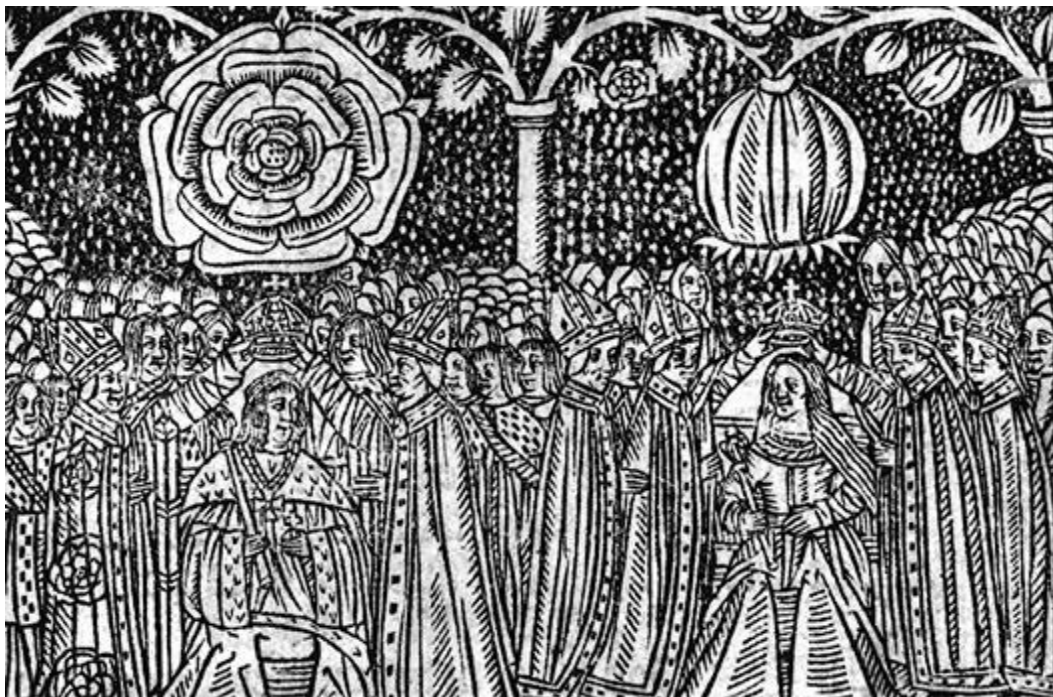
Додаток № 2

Тюдорівська троянда

(Hayton R. The White Rose of Yorkshire or Which way up is the right way up? // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.yorkshirehistory.com/yorkshirerose.htm>)

Додаток № 3

Гравюра по дереву XVI ст. із зображенням одруження Генріха VIII з Катериною Арагонською і їхніх особистих емблем.

([Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.ngfl.ac.uk/tudorhistory/gallery2.html>)

Додаток №4

Прапор міста Монреаль (Квебек, Канада)
([Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.fotw.net/flags/index.html>)

Додаток №5

20-пенсові монети з 1982 – 2008 рр. з тюдорівською трояндою
(United Kingdom 20p Coin. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.royalmint.com>)

This article is about the kings symboly in mediaval England. The author means, that the roses were as a symbols not only in the Roses war during 1455 – 1485, but also in the XXth in the Second World war.

Key words: *the kings symbols, the heraldic rose, the personal emblem, Yorkshir, Lankashir.*

Miscellanea

Дмитро Лісін (Львів, Україна)

УДК 398.22:2-137(415=15)
ББК ТЗ(О)324.42+Э25

РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ КЕЛЬТІВ

У статті розглянуто проблему культів як засіб впливу друїдів на життя кельтських народів. Автор зосереджує увагу на найбільш поширених культурах, серед яких виділяє культу каменю, води, тварин, рослин. На основі джерел визначено зміст кожного зі згаданих культів. Також у статті розглядається місце культів у житті кельтського суспільства.

Ключові слова: кельти, друїди, міф, культ, Стоунхендж, Гай Юлій Цезар.

У середині II тис. до н. е. – першій половині I тис. н. е. в Європі мала місце кельтська цивілізація, що охоплювала території від сучасної північної Іспанії до Закарпаття в Україні та від Британських островів до Італійських Альп, а язичництво залишалося в ній панівною релігійною системою впродовж всього її існування. Будь-яка галузь суспільного життя зазнавала впливу з боку релігії, а кельтські жерці, друїди, посідали провідне місце в суспільній ієрархії.

Складаючи вагому конкуренцію королівській владі, друїди використовували всі можливі засоби впливу на суспільство. До таких можна віднести як власну творчість жерців (у першу чергу – це комплекс міфів, а також сатира, що була своєрідним засобом критики існуючої влади), так і сферу освіти, оскільки вони залишали за собою монопольне право на цю галузь.

Проте друїди, перш за все, залишалися жерцями, діячами релігійного життя, тому ця сфера і була визначальною у впливі на суспільство. Ця тема неодноразово висвітлювалася в працях західноєвропейських дослідників¹, проте вона залишається невивченою в українській історіографії. Метою статті є простежити місце культів у релігійному житті кельтського суспільства. Але оскільки науці відома велика кількість культів в язичницькій релігії кельтів, охопити їх всі в межах однієї статті є неможливо. З огляду на це, автор поставив за мету простежити ті культу, які були поширені на всій території розселення кельтських племен. Відповідно до мети, завданням статті є зробити огляд таких культів: каменю, води, рослин і тварин, оскільки саме ці культу були загальними для всіх кельтських племен, хоча й мали низку місцевих особливостей.

Джерельна база цього питання є широкою і представлена в першу чергу міфологією кельтів і відомостями античних авторів. Вона неодноразово ставала об'єктом дослідження

---

¹ Гюйонварх К. – Ж., Леру Ф. Кельтская цивилизация. – М., 2001. – 271 с.; Диллон М., Чедвик Н. Кельтские королевства. – СПб., 2002. – 521 с.; Леру Ф. Друиды. – СПб., 2000. – 287 с.; МакКензи А. Рождение Шотландии. – СПб., 2003. – 322 с.; Рис А., Рис Б. Наследие кельтов. Давняя традиция в Ирландии и Уэльсе. – М., 1999. – 466 с.; Филлип Я. Кельтская цивилизация и её наследие. – Прага, 1961. – 256 с.; Herm G. The Celts. – N-Y., 2000. – 445 p.

науковців. Одними з найновіших публікацій кельтських міфів є видання, що увійшли до серій «Bibliotheca mythologica»² та «Наследие кельтов»³. Перша містить комплекси валлійської та ірландської міфології, а друга зосереджена на сагах Ульстерського циклу, який датується VIII – IX ст. і був написаний в північній провінції Ірландії – Ульстері. Згадки про релігійні культу кельтів містяться і в працях античних авторів, зокрема Гая Юлія Цезаря (100 – 44 рр. до н. е.)⁴, яка датується I ст. до н. е.

Сучасні дослідники, що вивчають релігійну систему кельтів, звертаються і до проблеми культів. Англійська історіографія представлена працями таких дослідників, як: С.Піготт, який у своєму дослідженні, присвяченому інституту друїдизму⁵, згадував також і про участь жерців у культурах, Е.Росс⁶, яка дослідила побут та релігійні вірування кельтів, Н.Чедвік, яка у своїй праці⁷ зосередила увагу на походженні та витоках деяких кельтських релігійних культів. Шотландський історик Дж. Маккалох у своїй ґрунтовній праці, присвяченій релігії кельтів⁸, не обходить систему культів. Він зосереджує на ній велику увагу, вважаючи, що культу є чи не основним проявом релігійного життя кельтів у матеріальній сфері. Дану проблематику зачіпають також представники ірландської історіографії, зокрема Т.Роллестон, який у своїй праці⁹ зосереджує увагу на змісті міфології кельтів, а також М.О'Браян, яка є авторкою комплексного дослідження з історії Ірландії¹⁰, що містить аналіз культу каменю.

Питання релігійних культів було досліджено не лише західноєвропейськими, але й російськими дослідниками. Так, Г.Бондаренко¹¹, торкаючись різних аспектів повсякденного життя, таких як сім'я, війна, влада, характеризує місце релігійних культів у житті суспільства. Важливий внесок в дослідженні релігійної системи кельтських племен зробила Н.Широкова. Вона є автором численних праць¹², у яких представлений широкий аналіз релігійної системи кельтів, зроблений на основі міфів, а також археологічних джерел, що дає змогу більш докладно прослідкувати наявність релігійних культів у кельтському суспільстві.

Друїди протягом усього свого існування були однією з найвпливовіших верств населення кельтського суспільства. Вони закріпили за собою монопольне право як на сферу освіти, так і на релігійне життя кельтських народів. Такий контроль над всім «священним» призвів до появи великої кількості культів у релігійній структурі, які фактично стали допоміжними засобами друїдів у їх управлінні цією структурою. Все це підкріплювалося також і самим язичництвом, що давало міцний ґрунт для появи все більшої кількості культів, що поступово охоплювали кожен ланку суспільного життя. Культів, яким поклонялися

² Кельтские мифы: валлийские сказания; ирландские сказания / Сост. В. Харитонов. – Екатеринбург, 2006. – 496 с.

³ Саги об уладах / Сост. Т. А. Михайлова. – М., 2004. – 640 с.

⁴ Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. / Под ред. В. Куллэ. – М., 1991. – 192 с.

⁵ Пиготт С. Друиды: поэты, учёные, прорицатели. – М., 2005. – 224 с.

⁶ Росс Э. Кельты – язычники. Быт, религия, культура, – М., 2005. – 255 с.

⁷ Chadwick. N. The Celts. – London, 1997. – 320 p.

⁸ Маккалох Дж. А. Религия древних кельтов. – М., 2004. – 334 с.

⁹ Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов // доступно з інтернет сторінки http://lib.aldebaran.ru/author/rolleston_tomas/rolleston_tomas_mify_legendy_i_predaniya_keltov/rolleston_tomas_mify_legendy_i_predaniya_keltov_0.html

¹⁰ O'Brien M. A. Concise History of Ireland. – London, 1972. – 192 p.

¹¹ Бондаренко Г. В. Повседневная жизнь кельтов. – М., 2007. – 416 с.

¹² Широкова Н.С. Культура кельтов и нордическая традиция античности. – СПб., 2000. – 352 с.; Широкова Н.С. Мифы кельтских народов. – М., 2005. – 431 с.

кельти, були настільки сильними, що деякі з них продовжували існувати і в період християнізації цих племен¹³.

Одним з культів, який був поширений на всій території проживання кельтів, є культ каменю. Такому широкому розповсюдженню даного культу сприяв той факт, що кельти проживали на територіях, які до цього були заселені представниками так званої «культури мегалітів», для якої характерні великі споруди з кам'яних блоків, мегаліти¹⁴, або, більш поширені на території Європи, дольмени – кам'яні склепи, в яких ховали померлих родичів¹⁵.

Іншим видом кам'яних споруд є менгіри – камені заввишки 4-5 м., що поставлені вертикально. Такі камені часто утворювали цілі комплекси. Так, одним з найбільших є комплекс поблизу Карнака (Морбіган, Бретань), що нараховує близько 3 тис. менгірів. У науці залишається дискусійним питання щодо функціонального призначення таких споруд. Одні вчені стверджують, що це пам'ятники – стели на честь померлих предків, інші – що це примітивні ідоли¹⁶.

Менгіри, що утворюють кола, мають назву кромлехів. Найбільш відомим серед таких видів кам'яних споруд є Стоунхендж (Солсбері, Англія). Суперечки щодо походження точилися ще з XVIII ст. У 1717 р. У.Стюклі, британський антиквар, ознайомився із рукописами Обрі і через двадцять років видав книгу про Стоунхендж. Однак теорія про те, що ця споруда була створена друїдами, виникла ще раніше – у 1136 р., коли Гальфрід Монмутський (бл. 1100 – 1154 рр.) записав легенду про те, що цю пам'ятку переніс з Ірландії магічним способом Мерлін, щоб вшанувати пам'ять загиблих у боротьбі з германцями кельтських воїнів¹⁷.

Поряд із цією версією побутувала думка про те, що Стоунхендж – виключно римська пам'ятка. Цю ідею висловлював І.Джонс, англійський архітектор XVII ст. У своїй праці він розглядав теорію про друїдів як будівників Стоунхенджа, проте відкинув її, спираючись на відсутність у класичних джерелах відомостей про такого роду споруди.

Ще одну версію висловив У.Чарлтон, особистий лікар англійського короля Карла II (1630 – 1685 рр.). Він стверджував, що будівничими Стоунхенджа є данці. Проте якщо врахувати, що на момент створення Стоунхенджа вони ще не розпочали свою експансію, ця теорія виглядає недостовірною¹⁸.

Дискусійним залишається і питання щодо призначення Стоунхенджа. Однією з версій є те, що це була обсерваторія. Свідчення про знання друїдів у галузі астрономії знаходимо в «Записках про Галльську війну» Юлія Цезаря: «вони [друїди. – Д.Л.] багато говорять своїм молодим учням про світила та їх рух, про розмір світу і землі, про природу і могутність і владу безсмертних богів»¹⁹.

Дослідниця Н.Широкова схиляється до думки про те, що головне призначення Стоунхенджа було сакральним. Вона пов'язує його з культом Сонця. Свою гіпотезу дослідниця аргументує згадкою античних авторів про сферичний храм Сонця у кельтів Океану²⁰.

---

¹³ Маккалох Дж. А. Религия древних кельтов... – С.148.

¹⁴ O'Brien M. A Concise History of Ireland. – P.8.

¹⁵ Роллестон Т. Мифы, легенды и предания кельтов // доступно з інтернет сторінки http://lib.aldebaran.ru/author/rolleston_tomas/rolleston_tomas_mify_legendy_i_predaniya_keltov/rolleston_tomas_mify_legendy_i_predaniya_keltov_0.html.

¹⁶ Широкова Н. С. Мифы кельтских народов... – С.99.

¹⁷ Пиготт С. Друиды: поэты, учёные, прорицатели... – С.143.

¹⁸ Там же. – С.144.

¹⁹ Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне... – С.112.

²⁰ Широкова Н.С. Мифы кельтских народов... – С.101.

Так чи інакше, такі кам'яні споруди не були побудовані кельтами, друїди лише використовували їх у своїй релігійній практиці. Каміні мали велике символічне значення в житті кельтських племен. Так в Ірландії великого поширення набув Омфал – камінь, що означав центральну точку (переважно області). Нерідко такі каміні отримували символ «Центру Світу» . Одним з них був Ліа Фал, до якого сходилися всі важливі дороги Ірландії. Він був символом влади Верховного короля. Якщо на камінь сідала людина, достойна стати королем, то камінь, за віруваннями кельтів, починав співати. Коли на камінь сідала людина, яку незаконно звинуватили в злочині, камінь білів²¹.

У релігійній традиції кельтів мегаліти виступали домами богів. Такі мегаліти прикрашалися різноманітним орнаментом чи схематичним зображенням богів, у першу чергу Богині Матері. Нерідко вони виступали також і своєрідними проходами в потойбічний світ.

Релігія кельтів, як і будь-яка язичницька релігія, передбачала появу великої кількості культів, пов'язаних із природним середовищем, що оточувало їх. Цей факт знаходить численні підтвердження в самій міфології. Кельти звеличували ті явища природи, від яких були залежні. Не є винятком і вода. Культ води, як і культ каменю, був поширений на всій території розселення кельтів і не був однорідним. Це могло бути викликано тим, що кельтське поклоніння воді прийшло від до кельтських аборигенів, а самі вони легко приймали місцеві культу всіюди, куди вони приходили²².

У своїй практиці лікування друїди використовували воду як цілющу силу, про що яскраво свідчить ірландський міф «Битва при Маг Туїред»: «...На захід від Маг Туїред і на схід від Лох – Арбах чаклували над джерелом Дайансехт і його син Октруїл [друїди. – Д.Л.] і його дочка Айрмед. Всіх, кого поранили вдень, приносили сюди і опускали в воду як мертвих, а з води вони виходили самі на своїх ногах, та й сил в них ставало більше...»²³.

Разом із тим вода може і нашкодити як людям, так і богам. Про це свідчить відомий міф про появу ірландської ріки Шеннон. За легендою дівчина з потойбічного світу, *Sinnen*, вирушила до колодязя, що знаходився під морем, з метою отримати давні знання, але вода з колодязя вилілася і втопила дівчину і утворила ріку Шеннон²⁴. Така небезпека, яку несла з собою вода при повенях і разом із тим необхідність води, породжували особливе ставлення і формування культу води в кельтів. Воду вшановували різноманітними способами. В священне озеро поблизу Тулузи кидали скарби, щоб припинити лиха. Каепіон, який виловив скарби, пізніше помер під час битви, що стало карою за такий вчинок, а вираз «*augur Tolosanum*» став означати незаконно отримані товари²⁵.

Вода в уявленнях кельтів була живою істотою, а її значення в житті та культ призводили до обожнення джерел та рік. Їх називали іменами богів або такі ріки отримували власного бога-покровителя. Проте найбільш поширеними були не боги джерел, а німфи²⁶. Ім'я бога також могло надаватися місцевому культу чи місту, яке було побудоване поблизу річки. Так, багато міст (наприклад Дівонн чи Дюнн) мають назви, які утворилися від поширеної кельтської назви ріки Деуона («божественний»). Така назва у різних її варіантах зустрічалась у всьому ареалі розселення кельтів. Це може свідчити про те, що річки називали на честь одного і того самого бога²⁷.

Джерела як символ плодючості відігравали велике значення в релігійних та сезонних святах. Саме біля них влаштовували жертвоприношення з метою забезпечити врожай на

---

²¹ Там же. – С.107.

²² Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.157.

²³ Кельтские мифы: валлийские сказания; ирландские сказания... – С.254.

²⁴ Бондаренко Г.В. Повседневная жизнь кельтов... – С.42.

²⁵ Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.157.

²⁶ Там же. – С.158.

²⁷ Там же.

наступний сезон. У випадку, якщо в людини була хвора якась частина тіла, то в джерело клали її бронзову чи дерев'яну модель, вірячи, що це допоможе зцілити справжню²⁸.

Якщо повернутися до образу води як руйнівної сили, то варто звернути увагу на озера Ірландії, які були тісно пов'язані з чудовиськами, що в них мешкали. Водний бестіарій кельтської міфології представлений головним чином зміями чи змієподібними істотами. До таких істот варто віднести водяного змія Піаста, що мешкав у озері Лох-Рі²⁹, однак сам топонім «Loch na riast» (Озеро Чудовиська) є поширеним на всій території Ірландії. Такі істоти зустрічаються й за межами самої Ірландії. Відомим чудовиськом є Местер Стурворм, міфічний змії, що мешкав поблизу Оркнейських островів (Шотландія) і руйнував кораблі, які пропливали повз острови³⁰. Такі істоти збільшували страх перед озерами і річками і є невід'ємною складовою культури води.

Таким чином вода, яка відіграла важливу роль у житті кельтів, отримала власний культ і стала складовою релігійної системи.

Не менш важливе місце в релігії кельтів посідали культури, пов'язані з рослинним та тваринним світом. Деревина є важливою складовою друїдизму. Варто згадати огам^{*}, у якому літери отримали назву дерев. Рослини використовувалися як компоненти у різних магічних діях. Використана в тому чи іншому обряді рослина ставала певним символом. Римський вчений Пліній Старший (23 – 79 рр.) зазначає, що друїди обирають діброви як священні місця і що жоден обряд не може бути здійснений без дубових гілок. Археологічні знахідки підтверджують, що в Європі в античні часи дубові ліси займали значну територію, а люди вживали жолуді³¹. Це може пояснити таке ставлення до дуба як головного дерева в релігійних культурах.

Важливе місце посідало в релігійних віруваннях кельтів дерево, що виростало на могилі. Воно втілювало в собі душу померлого. Таке дерево заборонено зрубувати³².

Інші дерева теж мали магічні здібності. Терен в Ірландії вважається місцем проживання фей, давніх богів та духів дерев. Зображення дерев часто зустрічаються на монетах, вівтарях та вотивних предметах^{**33}.

Тварини теж часто ставали елементами релігійних культів. Одним з найпоширеніших був культ бика. Він відіграє велику роль у міфології Ірландії. Відомим є міф «Викрадення бика з Куальнге». Цей бик був останньою метаморфозою бога Фріуха³⁴. В ірландській міфології сюжет про викрадення биків є досить поширеним. Цікавим є те, що навіть боги мають власні стада, які виступають причиною конфліктів між ними. Так батько одного з богів, Луга, Кіан, володів чарівною коровою Глас Гайбнненн, яка завжди давала молоко. «Варто було комусь про неї дізнатись, як він одразу бажав її побачити, а багато хто взагалі не проти були вкрасти її, тому доводилося вдень і вночі її охороняти»³⁵. Худоба залишалася одним з найголовніших державних скарбів. У міфі «Викрадення стада Фроеха», коли Фроєх просив руки дочки Айліль, той висунув вимоги: «Отримасш її, – відповів Айліль, якщо заплатиш викуп... Хочу я три рази по двадцять темносірих коней з золотими уздечками та двадцять корів, що дають в день молока для п'ятдесяти воїнів... – Клянусь своїм щитом,

²⁸ Там же. – С.160.

²⁹ Королёв К. Энциклопедия сверхъестественных существ. – М., 2005. – С.610.

³⁰ Там же. – С.593.

^{*} Огам – писемність давніх кельтів, що використовувалась на території Британських островів протягом IV – X ст. поряд із латиною.

³¹ Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.172.

³² Там же. – С.175.

^{**} Вотивні предмети – речі і предмети побуту, що приносилися богам заради виконання бажання.

³³ Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.176.

³⁴ Широкова Н. С. Культура кельтов и нордическая традиция античности ... – С.222.

³⁵ Кельтские мифы: валлийские сказания; кельтские сказания... – С.231.

мечем і всіма скарбами, що не дам такого викупу і за саму Медб, – відповів на це Фроех і вийшов з будинку»³⁶. Пізніше через викрадення худоби між правителями почалася війна, що свідчить про її значення як одного з державних скарбів. Ще одним підтвердженням цього є слова героя ірландського епосу, Кухуліна, котрий у міфі «Викрадення корови Регамни» висловлював бажання володіти всією худобою в Ірландії – «Мені належать всі корови Уладу»³⁷.

Не менш яскравим образом у міфології є кінь. Він нерідко виступає в ролі демона, пов'язаного з потойбічним життям, і фігурує як провідник душ в потойбічний світ³⁸.

Ще однією священною твариною можна назвати кабана. Він був божественним символом на знаменах, монетах і вівтарях. У Галлії був поширений культ бога – свині Мокк³⁹. Свиня вважалась їжею богів і в деяких випадках заборонялася для вживання простими смертними, як, наприклад, Діармайдом, одним з міфічних героїв⁴⁰. Такі заборони можуть бути проявом архаїчного звичаю – табу, а такі культу тварин не що інше, як залишки тотемізму⁴¹. Так, наприклад, поступово культ ведмедя перетворився на культ бога-ведмедя. Відомим є культ ведмедя в Берні (Швейцарія), де від кельтського «Артос» («ведмідь») утворилися божественні імена, такі як Деа Артїо, що означає «богиня ведмедиця». Артайос, еквівалент Меркурія, можливо був богом – ведмедем⁴².

Отже, можна побачити, що на території поширення кельтських племен існувала низка культів, яка була складовою системи релігійних вірувань цього народу. Той чи інший культ був очолений друїдами. Разом із тим розповсюдженість деяких культів по всій території з невеликими місцевими особливостями говорить про їх архаїчне походження, пов'язане із докельтським населенням цих регіонів і є швидше продовженням їх традиції.

The article considers the problem of cults as means of influencing of the Druids on the lives of the Celtic nations. The author focuses on the most popular cults. Among them he distinguishes cults of stone, water, animals and plants. Based on the source, author identifies the substance of each of these cults. Also the article considered the place of cults in the community's life.

Андрій Кожушко (Луганськ, Україна)

**УДК 94 (5 – 191.2)» 1218»
ББК 63.3(5)4**

«ОТРАРСЬКИЙ ІНЦИДЕНТ» 1218 р. ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМ ПЕРСЬКОГО ІСТОРИКА АЛА АД-ДИНА ДЖУВЕЙНІ

Стаття присвячена так званому «отрарському конфлікту» між монгольськими купцями, які прибули в середньоазійське місто Отрар (держава Хорезмшахів) у 1218 р. та були страчені намісником цього міста Гаїр-ханом. Автором розкрито передісторію події, причини та наслідки цього інциденту.

Ключові слова: Чингісхан, держава Хорезмшахів, Отрар, Гаїр-хан.

³⁶ Саги об уладах... – С.223-224.

³⁷ Там же. – С.215.

³⁸ Широкова Н.С. Культура кельтов и нордическая традиция античности... – С.222.

³⁹ Росс Э. Кельты – язычники. Быт, религия, культура... – С.180.

⁴⁰ Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.181.

⁴¹ Chadwick. N. The Celts... – P.165.

⁴² Маккалох Дж.А. Религия древних кельтов... – С.183.

З проголошенням незалежності Українська держава поступово починає налагоджувати співробітництво з державами Заходу та Сходу. Особливе значення для України мають близькосхідні держави (зокрема Ірак, Іран, Туркменістан), які є постачальниками або транзитерами енергоносіїв на Захід. В орбіту інтересів України останнім часом потрапила Монголія. У зв'язку з цим знову стають актуальними історичні дослідження, що надають можливість більш повно зрозуміти історію цієї країни, її етнічну та соціокультурну специфіку.

Серед праць дослідників, які торкалися окремих аспектів історії Монголії та Середньої Азії в епоху середньовіччя, слід виокремити роботи В.В. Бартольда¹, З.М. Буніятова², Б.Я. Владимирцова³, І.П. Петрушевського⁴. Варто згадати також іноземних істориків Р.Груссе⁵ та К. д'Оссона⁶. Однак, усі перелічені науковці, опрацьовуючи різні джерела, не ставили за мету ретельний аналіз праці середньовічного перського автора Джувейні, особливо що стосується так званого «отрарського конфлікту», який став приводом для нападу монголів на державу Хорезмшахів у першій половині XIII ст. Тому в даній статті ми будемо намагатися більш детально дослідити цю подію на основі вивчення згаданого джерела.

Метою статті є: на основі глибокого критичного аналізу праці Джувейні висвітлити передумови, хід та наслідки конфлікту в середньоазійському місті Отрар у 1218 р.

Серед невирішених проблем, на нашу думку, залишається питання чому саме емір (намісник) Гаїр-хан пограничного з Монголією міста Отрар наказав убити всіх купців Чингісхана, а також в чому ж насправді полягала мета прибуття до міста цього каравану?

Серед джерел, які стосуються даної теми, головне місце займає тритомна праця іранського історика Джувейні (1226 – 1283 рр.) «Історія світопокорителя» (تاریخ جهانگشای). Однак, безпосередньо для даного дослідження, цінність представляє перший том, який охоплює час від початку правління Чингісхана (1206 р.) до 1248 р. Сам автор – яскравий представник промонгольської історіографічної традиції (у 1260-х – 1280-х рр. він займав державну посаду еміра м. Багдад при Хулагуїдах), звичайно, не будучи очевидцем подій, міг не повністю передати нам історію «отрарського конфлікту», замовчуючи деякі дуже важливі речі, що певною мірою ускладнює з'ясування істинних причин і визначення справжнього ініціатора майбутньої війни монголів з кипчакською верхівкою держави Хорезмшахів.

Видань роботи Джувейні багато. Серед них: на персидській⁷, арабській⁸, англійській⁹, французькій¹⁰ та російській¹¹ мовах.

¹ Бартольд В.В. Сочинения: В 9 т. / В.В. Бартольд. – М.: Наука, 1963. – Т.1. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.

² Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097 – 1231) / З.М. Буниятов. – М.: Наука, 1986.

³ Владимирцов Б.Я. Чингиз-хан / Б.Я. Владимирцов. – СПб. – М. – Берлин: Изд-во З. И. Гржебина, 1922.

⁴ Петрушевский И.П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219 – 1224 гг. и его последствия / И. П. Петрушевский // Татаро-монголы в Азии и Европе / Отв. ред. С.Тихвинский. – М.: Наука, 1970. – С.100-133.

⁵ Grosset R. Le Conquerant du Monde (Viede Gengis-Khan) / R. Grosset. – Paris: Albin-Michel, 1945.

⁶ D'Ohsson C. Histoire des Mongols depts Tchinquiz Khan Jusqu't Timour Bey ou Tamerlan. / C.d'Ohsson. 4 Vols. Vol.1. – Amsterdam: Les Freres Van Cleef, 1834.

⁷ از دبل تاریخ گزیره تاریخ زین اله مستقی قزوینی، ۱۹۰۷

⁸ علماء ادین عطا ملک خوینی، تاریخ، ۱۹۸۹، جهانگشای

⁹ The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini: in 2 v. / Translate by J.A. Boyle. – Manchester: Addon University Press, 1958. – Vol.1.

Починаючи з IX й до XII ст. територія Великого Степу, куди входила й Монголія, не мала єдиної державності. Ситуація змінилася з появою на історичній арені такої постаті як Темучін (Темучжин) або Чингісхан, який об'єднав усі кочові племена на території Монголії та створив єдину державу. На Середньому Сході у XII ст. також виникла величезна держава з центром у Хорезмі – держава Хорезмшахів.

До початку XIII ст. між ними практично не було жодних контактів. Ситуація змінилася у 1216 р., коли монголи на чолі зі старшим сином Чингісхана Джучі (Чжочі), переслідуючи меркитів у Тургайському степу, нашкодили на військо хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммеда. Монголи не стали давати генеральної битви й відступили вночі¹². Цей інцидент, про який згодом дізнався Чингісхан, не призвів до конфлікту. Монгольський каан ще не планував організувати похід на «Захід», оскільки не завершив завоювання на Далекому Сході та не покінчив з усіма своїми давніми ворогами.

Саме після зіткнення монголів з військом хорезмшаха почалося налагодження тісних взаємовідносин між Чингісханом та державою Мухаммеда. Ці зв'язки, передусім, мали економічний (торговельний) характер.

У тому ж 1216 р. вперше хорезмшах Мухаммед відправив посольство на чолі з Бахра ад-Діном ар-Разі до Чингісхана. Головною метою посольства було встановлення торговельних контактів. Хорезмшах, окрім цього, наказав послу, щоб він дізнався більше інформації про монголів та монгольські завоювання¹³.

У 1218 р. Чингісханом були відправлені два посольства до Хорезму. Їх основною метою також були економічні інтереси. Але Чингісхан також як і Мухаммед у 1216 р., поставив перед своїми купцями завдання вивідати якомога більше інформації про державу Хорезмшахів¹⁴.

У тому ж році монгольський володар вислав до Хорезму торговельний караван. Порівняно з попередніми караванами, які каган відправляв до Хорезму, цей був дещо іншим. Джувеїні писав, що «...до часу повернення цих купців (араб. *تاجر*, перс. *بازرگان*) [до Монголії – А.В.] Чингісхан наказав синам (перс. *پسر*) своїм, нойонам (*الذین*) та емірам (*اليمر*) виставити по три людини із загальної кількості своїх підданих (перс. *تبعه*), щоб вони могли вирушити в землю султана (перс. *سلطان*) [хорезмшаха – А. В.] вести там торгівлю й купувати (перс. *جريدن*) [там – А.В.] незнані раніше [у Монголії – А.В.] цінні товари»¹⁵. Таким чином, зрозуміло, що Чингісхан за невідомими причинами вирішив супроводити караван воїнами. Джувеїні подав цифру цієї «свити» у 400 – 500 чоловік¹⁶.

Перед тим, як відправити посольство до Хорезму, Чингісхан велів передати купцям написане ним повідомлення. У ньому говорилося: «твої купці (*تاجر*) [звернення до

¹⁰ Histoire des Mongols du Turkistan et de la Transoxiane, extraite du Habib essier de Khondemir // Journal asiatique [trad. du pers. et accompagnée de notes, par M.C. Defremery]. – Paris, 1852. – Ser.4. – Т.20. – Р.370-406.

¹¹ Джувеїні. История завоевателя мира / Джувеїні // Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды (СМИЗО). В 2-х т. / Пер. с перс. В.Г. Тизенгаузена. М. – Л.: Изд-во восточной литературы, 1941. – Т.2. Извлечения из сочинений персидских. – С.20-24. Джувеїні. Чингисхан. История завоевания мира / Джувеїні / Пер. с англ. Е. Е. Харитоновой. – М., 2004.

¹² Буниятов З.М. Указ. сочинение. – С.134-135.

¹³ Там же. – С.461-462.

¹⁴ История Востока: В 6 т. / Редкол. Р.Б. Рыбаков (отв. ред.), Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян и др. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – Т.2. – С.378-379.

¹⁵ Джувеїні. Арабське видання ص. ۳۰. Персидське видання – ص. ۴۲; The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini. – P.60. Джувеїні. Чингисхан. История завоевания мира. – С.52.

¹⁶ The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini – P.60; Джувеїні. Чингисхан. История завоевания мира. – С.52.

Мухаммеда – *A.B.*] знаходилися серед нас, й ми відправили їх з почестями (перс. احترام) [...] Ми відправили у твою країну (араб. البلاد, перс. کشور) разом декілька купців, щоб вони мали змогу купувати цінні товари, а також [...] з'ясувати всі питання та розвіяти злі помисли (перс. افکار عمومی مشنوم)...»¹⁷. З цих слів видно, що Чингіс мав на меті нормалізувати відносини з Хорезмом, зміцнити торговельні відносини і зробити безпечними шляхи сполучень.

Караван, який відбув з Монголії, згодом прибув до міста Отрар. Як вказував Джувеїні, на той час намісником, або еміром (буквально – правитель حاکم) міста був Інал-хан (Йанал-хан або Гаїр-хан, غایر حان)¹⁸. Він приходився двоюрідним братом хорезмшаху Мухаммеду, тому й отримав цю посаду. Намісник доповів хорезмшаху про прибуття каравану. Все йшло добре, доки, за повідомленням Джувеїні, один з послів, індус за походженням, який раніше знав Гаїр-хана, завів з еміром розмову. Джувеїні писав, що «він [посол – *A.B.*] звернувся до нього [Гаїр-хана – *A.B.*], назвавши його просто Інальчик, та, гордячись силою та могутністю свого хана [Чингісхана – *A.B.*], він [посол – *A.B.*] не показував страху перед ним...»¹⁹. Тут видно, що посол не дуже чемно повівся щодо намісника м. Отрар, і, можливо, дещо образив його.

Далі, як передавав персидський історик, «це засмутило Гаїр-хана й викликало у нього досаду, до того ж він побажав захопити їхнє добро»²⁰. Цей момент дуже важливий, оскільки, згідно з джерелом, саме вищенаведена розмова стала приводом до того, щоб розграбувати монгольський караван та покарати купців за їхню нахабність.

Емір Отрару направив до хорезмшаха посла з метою докладніше доповісти Мухаммеду про цих купців. Джувеїні вказував, що хорезмшах, довго не роздумуючи, наказав убити всіх купців каравану й «виконавши свій намір (перс. تمایل), Гаїр-хан позбавив життя та майна (перс. حیات، دارایی) [...] цих людей»²¹.

Зі слів автора документа не зовсім зрозуміло, чому саме Гаїр-хан за наказом Мухаммеда вбив купців та розграбував їхнє майно. Ця проблема викликала в різні часи гострі дискусії. Так, дослідники 20 – 30-х років ХХ ст., зокрема В.Бартольд та Б.Владиміров, стверджували, що саме особисті інтереси намісника Отрару «взяли верх». Тобто, не вдаючись у дрібниці тексту Джувеїні про розмову купця-індуса з намісником, вчені прямо вказували, що причинами таких дій зі сторони Гаїр-хана були особисті корисні цілі та «людські вади» – жадібність, високомірність і презирство²².

Однак, В.Бартольд у своєму дослідженні взяв до уваги ще один нюанс. Спираючись на повідомлення арабського історика Мухаммеда ан-Насаві, він стверджував, що Гаїр-хан звинуватив у своїй записці до хорезмшаха купців у шпигунстві²³. Аналогічна точка зору була притаманна зарубіжній історіографії ХІХ – ХХ ст.²⁴.

Розвиваючи цю тему в 70 – 80-х рр. ХХ ст. І.П. Петрушевський та З.М. Буніатов прийшли до дещо інших висновків. Згадані історики, також спираючись на повідомлення ан-Насаві²⁵, прямо вказували, що метою посольства було не що інше, як шпигунська місія²⁶.

¹⁷ Джувеїні. Арабське видання ۳۵. ص. Персидське видання – ۴۲. ص. ; The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini – P.60-61; Джувеїні. Чингісхан. История завоевания мира. – С.52.

¹⁸ Джувеїні. Арабське видання – ۳۶. ص. Персидське видання – ۴۳. ص.

¹⁹ The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini. – P.61.

²⁰ Джувеїні. Чингісхан. История завоевания мира. – С.52.

²¹ Джувеїні. Персидське видання – ۴۳. ص.

²² Бартольд В.В. Указ. сочинение. – С.465-467; Владимирцов Б.Я. Указ. сочинение. – С.115.

²³ Бартольд В.В. Указ. сочинение. – С.466.

²⁴ Grosset R. Op. cit. – P.179; D'Ohsson C. Op. cit. – S.210.

²⁵ Ан-Насаві повідомляв: «... ці люди [купці. – *A.B.*], які прибули до Отрару в одязі купців, зовсім не купці, а лазутчики, які виглядали те, що не стосується їхньої діяльності. Коли вони [купці – *A.B.*]

І.П. Петрушевський стверджував, що саме Чингісхан, який, «прикриваючись» виключно мирними торговельними інтересами, насправді мав більш далекоглядні цілі, й був справжнім ініціатором війни, яка спалахнула після «отрарського конфлікту».

Однак ми не зовсім згодні з твердженнями І.П. Петрушевського та З.М. Буніятова. Опрацьовуючи твір ан-Насаві, вони не взяли до уваги те, що дані, які містяться у автора, надто непереконливі, оскільки не згадуються у жодному іншому документі, у тому числі Джувейні. Ан-Насаві – сучасник описуваних подій, у цілому досить вороже був налаштований щодо хорезмшаха Мухаммеда та його оточення, тому міг, спираючись на повідомлення очевидців тих подій, «перекрутити» факти, неправильно описати ті чи інші події. До того ж, на нашу думку, не досить обґрунтовано виглядає думка І.П. Петрушевського ніби воїни, що супроводжували торговельний караван, були шпигунами або військовою розвідкою²⁷.

Ми вважаємо, що немає жодного сумніву в тому, що на початку XIII ст. Чингісхан, за допомогою вірних йому купців-мусульман, «збирав» інформацію про державу Хорезмшахів і скоріше за все він вже готувався до майбутнього походу проти Хорезму. Однак, не дивно те, що караван супроводжували воїни, оскільки на той час торговельні шляхи не були безпечними, купців постійно грабували та вбивали.

Чингісхан, як вказує Джувейні, дізнався про даний інцидент зі слів одного купця, якому дивом вдалося врятуватися втечею. «Ці слова, – писав Джувейні, – настільки вразили Чингісхана, що він втратив сон та спокій, й ураган гніву з'явився в його очах [...] Три дні і три ночі він безперервно молився...»²⁸.

Однак, попри глибоке обурення, війну хорезмшаху Чингісхан одразу не оголосив. Він відправив ще одного посла до Мухаммеда з метою з'ясувати обставини страти купців і обслуги²⁹. Проте й цей посол був убитий. Так згодом почалася масштабна війна, яка призвела до загибелі держави Хорезмшахів та започаткувала серію великих походів монголів на захід.

Таким чином, мирні відносини, які спочатку встановилися між правителями «великих» держав, у 1218 р. переросли у збройний конфлікт. Головною причиною майбутньої війни став так званий «отрарський конфлікт», а головними винуватцями – Чингісхан та Мухаммед. Вони мали власні плани та власні цілі відносно один одного, і для здійснення яких єдиним засобом стала війна.

The article is dedicated by investigation the problem of the «Otrar conflict» between Mongol merchants, who arrived in the medievalasiatic town Otrar in 1218 y. and manager this is town Gayir-khan. The author was revealed: previous history of this event, cause and consequence of this incident.

Key words: *Chingis-khan, the state of Horezmshach, Otrar, Gayir-khan.*

залишаються наодинці з ким-небудь з простолюддя, вони погрожують йому й кажуть: «Ви у повному незнанні відносно того, що коїться навколо вас; скоро до вас прийде таке, проти чого ви не втримаєтеся» – й далі у тому ж дусі. Тоді султан дозволив йому [Гаїр-хану – А.В.] залучити міри застереження до них, поки він не прийме свого рішення». Цитата за: Ан-Насаві Мухаммед. Житнеописание султана Джалал ад-Дина Макбурны / Мумаммед ан-Насаві Перевод с арабского З. М. Буніятова. – Баку: Изд-во Элм, 1973. – С.80.

²⁶ Буніятов З.М. Указ. сочинение. – С.135; Петрушевский И.П. Указ. сочинение. – С.106-107.

²⁷ Петрушевский И.П. Указ. сочинение. – С.107.

²⁸ The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din Ata-Malik Juvaini – P.62.

²⁹ Докладніше про це див.: Буніятов З. М. Указ. сочинение. – С. 135-137; Владимирцов Б. Я. Указ. сочинение. – С.115; История Востока: В 6 т. – Т.2. – С.380; Grosset R. Op. cit. – P.179-180.

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІМАРНОЇ СИСТЕМИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XIV – XVI ст.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ

Тімарна система – це османська інституція, введена на початку зростання могутності Османської держави, яка відіграла важливу, фундаментальну роль в історії існування країни, сприяла її розквіту. Криза тімарної системи призвела і до занепаду могутності самої держави. Турки отримали можливість утримувати багаточисельну армію при скромних фінансових ресурсах і нерозвиненій фіскальній системі, а також за рахунок оподаткування всіх виробників. У даній статті автор подає огляд доступних джерел та літератури військово-ленної тімарної системи.

Ключові слова: Османська держава, історіографія, джерела, тімарна система, сіпаги.

Українські землі, межуючи на Сході з чисельними племенами і народностями, постійно відчували на собі їхній вплив. Великі частини сучасної України були не лише окраїною між Сходом та Заходом, але й частиною того Сходу, де іранські, тюркські та інші народи віками постійно жили та мали свої держави. Для прикладу можна назвати Хазарський каганат, у степах кочували печеніги, чорні клобуки та половці (кипчаки). Улус Джучі, більш відомий в літературі, як Золота Орда, включав у свої володіння також і території Русі. Поряд виникали і тривалий час існували Кримський ханат чи зрештою Османська держава¹. Власне останні, опанувавши Причорномор'я, три з половиною століття значною мірою впливали на розвиток подій в Україні. Через такі центральні для історії регіону явища і події, як постійні татарські напади та виникнення і могутній розвиток козаччини, мали місце в умовах сильного і довготривалого контролю османів над Чорним морем.

Однак в силу об'єктивних причин даний взаємовплив у сучасному сходознавстві відображений вкрай слабо². Представники української історіографії XIX ст. вважали зазвичай південних сусідів як «варварів» та «невірних». На українську історичну науку в XIX – XX ст. накинули російську імперську методологію, а відтак – і радянську. Високо розвинуті літературу, архітектуру чи державний устрій сусідніх східних країн мало вивчали і фактично з цієї теми не було написано жодних вагомих праць. Відтак – організованого сходознавства у нашій країні не існувало більше як півстоліття. Центрами вивчення історії країн сходу були Москва та Ленінград, а не Київ, Львів, Харків чи Одеса³. Незнання, а часто відверте ігнорування джерел східного походження призводило до нижчого рівня об'єктивності орієнталістичних досліджень.

Найважливішими документами для дослідження тімарної системи в Османській державі є султанські канун-наме (зводи законів), а також закони та законодавчі акти військово-адміністративних одиниць імперії (вілайетів та санджаків), які детально розкривають юридичні норми та обов'язки суб'єктів даної системи.

¹ Остапчук В. Османістика в Інституті сходознавства // Східний світ. – 1994. – №1-2. – С.203-205.

² Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С.94.

³ Полотнюк Я. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ. – 1993. – №2. – С.124; Урсу Д. З історії сходознавства на півдні України // Східний світ. – 1994. – №1-2. – С.135.

Зокрема, під час роботи над даною темою, автор мав можливість ознайомитися з книгами законів султанів Мехмеда II Фатіха (1444 – 1446 рр., 1451 – 1481 рр.), Селіма I Явуза (1512 – 1520 рр.) та Сулеймана I Кануні (1520 – 1566 рр.).

Мехмед II фактично започаткував османське законодавство. За зразками його постанов були написані пізніші зводи султанських законів. У численних положеннях канун-наме чітко розписані функції та обов'язки представників влади, процедури покарань за різноманітні злочини, процедура надання і одержання землі, вимоги щодо збирання податків та їх кількість, багато уваги приділено взаємовідносинам між сіпагами (тімариютами) та реайєю, держателями тімарів та санджакбеями чи бейлербеями. В книзі законів Сулеймана Кануні, яка складається з трьох частин, дві з них присвячені відповідно сіпаги та реайя. Дані зводи законів становлять надзвичайно важливу роль у дослідженні військово-ленної системи Османської держави.

У провінціях султанські канун-наме доповнювались законодавчими актами провінційної адміністрації, а саме: «Закон про сіпаги вілайєта Рум», «Законодавчі постанови Ливи Худавенгіяр», «Законодавчі постанови Ливи Охри (Охрида)», «Законодавчі постанови вілайєту Караман» та інші. Дані законодавчі акти різних провінцій практично не відрізняються за змістом, маючи відмінності хіба що з огляду на власне географічне походження. Основна увага в них приділяється податкам, штрафам, взаємовідносинам між сіпаги та реайя, враховані найдрібніші деталі, як от для прикладу: «Якщо в селі є наявний власний луг [хасса чаір – тобто власний луг сіпаги. – А.Ж.] древній закон передбачає, щоб реайя скосили той луг і поскидали в копиці сіно. Але забороняється заставляти їх навантажувати вози і перевозити. Перевозити сіно не є обов'язком реайя. Не є також їх обов'язком відробляти три дні [на сіпаги]. А тим [сіпаги], які б силою захотіли заставити [райятів] відробляти, нехай кадії заборонять»⁴. Як бачимо, головне завдання, яке переслідувала центральна влада, було регулярне і чітке постачання податків, а надмірне визискування райятів, могло призвести до погіршення фіскальних справ держави.

Важливе значення для висвітлення тімарної системи, а особливо для встановлення причин її кризи і загалом занепаду Османської держави, мають турецькі політико-економічні трактати XVI – XVII ст., дослідженні російським радянським тюркологом В.Д. Смірновим⁵.

Зокрема Лютфі-паша в «Книзі про Асафа», написаній у середині XVI ст., у розділі «Про становище реайї» рекомендував: «Реайя мають бути занесені в книги писців реєстрової палати Дивану. Перепис проводиться раз в 30 років. [Із реєстра] виключаються всі мертві і хворі [а інших] належить знову записати та зрівняти зі старим реєстром. Якщо реайя якоїсь місцевості розбіглись від утисків і прийшли в інші місця, то управителі тих місць зобов'язані відіслати їх назад для того, щоб країна не прийшла в запустіння... Райятів не потрібно надто утискати, і якщо у них є велика власність, не потрібно на неї посягати»⁶. Тобто в утискуванні реайя Лютфі-паша вбачав одну з можливих причин занепаду господарства країни.

Традиційна для шаріату турбота про землероба, зафіксована у праці Лютфі-паші, відповідала загальним законодавчим принципам Османської держави. У рекомендаціях Лютфі-паші бачимо нерівність райята перед сіпаком, яка, таким чином, оберігала стан сіпаги від проникнення до нього райятів: «[Жоден] із реайя, хто по дідові і батькові не являється сіпаги, не може претендувати на те, щоби стати сіпагієм. Тоді б не залишилось реайя і доходи падишаха стали б мізерними». Далі у документі прослідковується турбота про те,

⁴ Законоположение Ливы Охри (Охрида) // Аграрный строй Османской империи XV – XVII вв. Документы и материалы. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1963. – С.91.

⁵ Твертинова А.С. Социальные идеи в турецких дидактических политико-экономических трактатах XVI – XVII вв. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – С.2.

⁶ «Книга об Асафе» везира Лютфи-пашы (извлечения) // Аграрный строй Османской империи XV – XVII вв. Документы и материалы. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1963. – С.128.

щоб райяти, яким якимось вдалося набути прав сіпаги, не змогли передати їх своїм родичам: «Якщо хтось із реайї повністю виявиться на службі [у султана], від великої милості [його придбає] право на тімар і стане сіпаги, то родичі його, мама і батько не повинні одержувати покровительство»⁷.

Автор XVII ст. Кочибеї Гомюрджинський у своєму трактаті «Рісале» також описував становище реайя. Він відзначав, наскільки непомірно в його час вирости побори і податки з «бідних райятів», вказуючи, що «такого гніту, в якому знаходяться бідні райяти, ніколи в жодній країні світу, в жодній державі не було...»⁸. У своєму трактаті Кочибеї також аналізував причини «зміни стану малих і великих помість і в чиї руки перейшли вони», «про причину збільшення кількості існуючих солдат, які перебувають на утримуванні», «про знищення хабарництва та призначення вищих посад». До основних причин останнього Гомюрджинський зараховував засилля іноземців при дворі султана.

«Трактат Алі Чауша із Софії про тімарну організацію Османської імперії», датований 1653 роком є надзвичайно цінним для нашого дослідження. Алі Чауш писав, що в «Богобереженій Державі всі жителі і землі міст, фортець, сіл та земляних ділянок були неодноразово переписані і в реєстри включені всі межі, піддані та їх майно, гори і пагорби, острови по всій долині і ширині Середземного і Чорного морів з їхніми стоянками, жителями та морськими силами держави. А якщо так, то не залишилось ні одного ліктя, не занесеного в реєстр»⁹. У своєму трактаті автор подав детальний опис усіх земель держави: «Отже, тепер в Богобереженій Державі 34 бейлербейліки, з них 25 з хасами і 9 сальянні». Алі Чауш повністю вказав назви всіх ейялетів, санджаків, скільки вони давали доходів і яку кількість війська могли виставити. Для прикладу в найбільшому ейялеті Румелі «...заїми та власники тімарів складають 10187 килиджів. 1080 із них – замети, а всі інші тімари з тезкере та без тезкере. Встановлено заїмам поставляти одного джебелю з 5000 [акче доходу], а власникам тімарів з 3000 [акче]». Далі автор трактату перерахував скільки джебелю повинен поставити тімаріот від 10000 акче і врешті встановив, що даний ейялет повинен виставити військо чисельністю 58 500¹⁰.

Важливими джерелами тієї епохи також являються «Нові документи про сіпагійське землеволодіння в Османській імперії в кінці XVI ст.» перекладені Б.Цветковим. У змісті даних документів прослідковується постійна турбота центральної влади про збереження строгого службового характеру сіпагійського землеволодіння. Основною умовою здобуття тімару залишалось зразкове виконання військових службових обов'язків, бойові подвиги. Такі критерії визначали і право наслідування сіпагійського землеволодіння. Проте в цих джерелах містяться дані, які показують, що, всупереч усталеним нормам, до османського службового землеволодіння вже встигли проникнути люди із середовища придворної аристократії – мутеферрікі, чауші, кятіби. В даних документах можна вловити і тенденцію центральної влади надавати сіпагам в держання землеволодіння, менші за розміри, але від тих, які по праву їм належать. 8 із 22 вписаних в реєстр ленів (з яких більшість – тімари) представлені їхнім державцям із браком доходів¹¹.

Доробок вітчизняної історіографії з проблеми військово-ленної системи в Оттоманській Порті в порівнянні із надбаннями зарубіжної тюркології – вкрай мізерний. Це

⁷ Там само. – С.130.

⁸ Гомюрджинський Кочибеї. Рисале. // www.thietmar.narod.ru.

⁹ Трактат Али Чауша из Софии о тимариотской организации в Османской империи // Аграрный строй Османской империи XV – XVII вв. Документы и материалы. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1963. – С.94.

¹⁰ Там само. – С.95.

¹¹ Новые документы о сипахийском землевладении в Османской империи в конце XVI в. / Перевод Б.Цветкова // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – 1964. – Т.1. // www.thitmar.narod.ru.

пояснюється недавнім здобуттям Україною незалежності і знаходженням сходознавства на початковій стадії розвитку.

Історія Османської держави здавна цікавила дослідників різних країн. Чимало праць по даній проблематиці було написано німецькими, французькими, англійськими вченими. З недавнього часу широкого розвитку набула японська османістика¹². На жаль, автор не зміг скористатись матеріалами більшості вищеназваних країн, проте завдяки світовій мережі Internet стали доступними праці французького та англійських істориків кінця XVIII – XIX ст.: Е.Хабесчі, С.Джейкоб, С.Проктер, Е.Уфам та Дж. С.Філпотс.

На особливу увагу заслуговує робота французького історика Е.Хабесчі, який довгий час жив та перебував у Стамбулі. Автор присвятив свою працю описанню правління османських султанів, детально охарактеризував турецьку кавалерію. Вчений класифікував підвиди кінноти, поділивши її на сіпагів, тімаріотів та заїмів¹³, хоча із більш пізніх досліджень ми знаємо, що термін тімаріоти можна вжити як до сіпаків, так і до заїмів.

Іншою важливою працею є дослідження Дж. С.Філпотса «Причини успіхів османських турків», написана в 1859 році. Однією із таких причин автор називав «феодальну систему османів, яка була мілітарною». Проте вчений наголошував, що феодальна система турків є іншою, ніж у Західній Європі, вказуючи на те, що державці тімарів не є васалами султана (як у країнах Європи), а є його рабами і держання може бути за волею султана відібране до його земельного фонду¹⁴.

У 1924 році вийшла книжка видатного українського османіста Агатангела Кримського «Історія Туреччини» (перевидана у 1996 р.). Дана праця започаткувала розвиток українського сходознавства і османістики зокрема. Агатангел Юхимович вважав османський тімар спадковим земельним наділом, хоча в класичний період турецької історії тімар не успадковувався. А.Кримський практично не приділяв уваги детальному аналізу тімарної системи, проте, вивчаючи становище Османської держави після поразки Басеїда Тімурові під Анкарою у 1402 р., він вказував, що «...на Балканському півострові територіальні втрати османів, як народности, були не такі вже й великі, і безладдя туди вносилося через боротьбу поміж самими османами, а не через якісь там християнські повстання та одпадання. Для чималої частини завойованих у XIV віці християнських земель політичний сепаратизм був тепер понад силу. У Болгарії, приміром, допомогла туркам тая «тімарна» («вотчинна») система, яку вони там були запровадили: вони ж бо в XIV в. були пороздавали завойовану сільську землю людям служивого мусульманського військового стану, «спагіям», щоб вони нею орудували, як мусульманські поміщики-феодалі; і тепер тая феодальна система не дала їй спромоги на те, щоб християни спробували тут політично одпасти од османів»¹⁵.

Більшість робіт до історії тімарної системи Османської держави були написані радянськими вченими та істориками із країн колишнього соціалістичного табору. Серед найбільш відомих – М.Гасратян, Ю.Орешкова, Р.Градева, Д.Єремєєв, М.Мейєр, А.Міллер, Ш.Мустафаєв, В.Мутафчієва, А.Новічев, Х.Ібрагімбейлі, Н.Рашба, І.Греков, Є.Радушев, А.Твертінова, Ф.Хитцель, А.Шамсутдинов та В.Шеремет. Тімарна система розглядалася радянськими істориками як один з різновидів феодалізму.

Заслуговує на увагу праця болгарської дослідниці В.Мутафчієвої «Османська соціально-економічна історія», де автор приділила окремий розділ проблемі тімару, аналізуючи причини його виникнення, становлення, розвиток і початки занепаду турецької військово-ленної системи.

¹² Остапчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики. – С.97.

¹³ Habesci E. The Present State of the Ottoman Empire. – London, 1784. – 443 p. // books.google.com/.

¹⁴ Phillpots J. S. The Causes of the successes of the ottoman turks. – Oxford, 1859. – P.22. // books.google.com/.

¹⁵ Кримський А. Історія Туреччини. – К.-Львів: Олір, 1996. – С.44.

Важливою є стаття Ш.Мустафаєва «Деякі питання аграрних відносин в доосманській східній Анатолії», де автор відобразив передісторію виникнення тімарної системи, аналізуючи різні форми землеволодіння та характер аграрних взаємовідносин, які мали місце в Анатолії до османського утвердження. Історик прийшов до висновку, що та система земельних відносин, яка існувала в класичний період Османської імперії, утвердилась в результаті синтезу власне османських земельних порядків з традиціями і звичаями багатьох завойованих земель.

Досліджувані нами питання розглядалися на сторінках роботи сходознавця і османіста А.Твертінової «Соціальні ідеї в турецьких дидактичних політико-економічних трактатах XVI – XVII ст.», в якій автор аналізувала відомі трактати Аїні Алі (1607 р.), Кочибєя Гомюрджинського (1640 і 1648 рр.), Кятіба Челебі Хаджи Халіфе (1653 р.), Хосейна Хьозарфена (1673 р.), великого візира Лютфі-паші (1564 р.), Алі Чауша із Софії (1653 р.) та ін. Історик стверджувала, що за характером та спрямованістю всі трактати – це своєрідне відображення гострих соціальних протиріч, які почали проявлятися в Туреччині на рубежі XVI – XVII ст.

Важливою для розуміння причин занепаду військово-ленної системи Порти є праця під редакцією М.Гасратяна «Коротка історія Туреччини», де автор в занепаді тімарної системи вбачав негативні наслідки як для селянства, так і для «феодального класу».

Надзвичайно важливою для вивчення даної проблематики є турецька історіографія, часто недоступна через мовний бар'єр та відсутність у бібліотеках України. Зрештою – і в самій Туреччині відносно не так давно почали займатися османською історією, яка тривалий час не була надто популярною серед вчених.

Автору вдалося скористатися працями таких турецьких істориків: Г.Іналджика, Е.Іхсаноглу, Ф.Емеджен, К.Бейділлі, М.Іпшірлі, І.Ортайли, А.Озджан, М.Айдин, Б.Йедийилдиз та М.Кютюкоглу.

Найвагомішою є монографія найавторитетнішого сучасного історика Османської держави професора Чикагського та Анкарського університетів Галіля Іналджика «Османська імперія: Класична доба (1300 – 1600)», яка вперше була видана ще в 1973 році англійською мовою (The Ottoman Empire: The classical age, 1300 – 1600). У 1998 році вона була перекладена й опублікована українською мовою.

На сторінках своєї праці історик детально розглянув причини і хід закріплення, формування та функціонування тімарної системи у класичний період розвитку турецької держави. Вчений чітко встановив, що в Оттоманській Порті реая юридично були вільними, володіли регламентованими правами і обов'язками, у випадку утисків зі сторони тімариотів могли звернутися до суду. Крім того, що реая мали обов'язки перед сіпаги, останні своєю чергою мусіли виконували певні зобов'язання перед реая.

Дослідник з'ясував, що в середовищі тімариотського стану мали місце також напружені відносини – особливо між старими і новими сіпаги на предмет майнової диференціації. При цьому вчений намагався врахувати європейський досвід формування васально-ленних відносин, порівнявши їх із турецькою традицією.

У контексті наших напрацювань треба відзначити двотомну працю колективу турецьких істориків за редакцією професора Екмелледіна Іхсаноглу «Історія Османської держави, суспільства і цивілізації», видану в 1994 р. та перекладену на російську мову в Московському університеті у 2006 р. На сторінках даної монографії автори, крізь призму висвітлення всіх аспектів життєдіяльності турецького суспільства, зробили детальний огляд історії Османської держави, її економіки, армії та ін. Приділена також увага тімарній системі, аналізу її функціонування та причин занепаду.

Таким чином, проблема формування та функціонування тімарної системи в Оттоманській Порті представлена як на сторінках документів, так і в цілому ряді історичних досліджень. Актовий матеріал, що врегульовував відносини між суб'єктами правових

відносин, детально регламентував поземельні відносини в країні, відображав зміни, які відбувались упродовж століть існування держави. Головним чином це були канун-наме.

Історіографія досліджуваних питань, попри очевидну актуальність, на сьогодні бажає бути кращою, особливо – вітчизняна тюркологія. Праці, які відображають окремі аспекти землеволодіння сіпаги, відносини із підданими, головним чином були написані за межами України – в Росії, Туреччині, країнах Європи. Серед авторів, чий напрацювання заслуговують особливої уваги – А.Кримський, Ш.Мустафаєв, А.Твертінова, Г.Іналджик та ін.

This system is osman institution, which was introduced in the beginning of growth might Ottoman State, played a fundamental role in the history of existence of this state formation, promoted of prosperity. Crisis of timar system caused for decline of might of the state. Timar system gave the opportunity to keep the numerous army with poor financial resourses and undeveloped fiscal system, gave opportunity taxation all producers and to collect all taxes. In this article the author presents the review and analysis of available written origins and literature of fief-holding timar system.

Key words: *Ottoman State, sources, historiography, the timar system, sipagi.*

Адам Чадер (Краків, Польща)

УДК 94(470+571)

ББК 63.3(4Рос)

ДІЇ ПОЛЬСЬКИХ НЕРЕГУЛЯРНИХ ЗАГОНІВ НА ТЕРИТОРІЇ МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА В 1604 – 1608 рр.*

У статті аналізуються дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в часи діяльності Лжедмитрія I та на початковому етапі кампанії Лжедмитрія II. Автор відмічає, що польські загани від самого початку військових дій відігравали значну роль в арміях обох Самозванців – як у мілітарному, так і в політичному відношенні. В праці підкреслюється, що польські війська, хоча й не завжди численні, були найбільш боєздатною частиною військ обох претендентів на московський трон і що саме з їх допомогою Лжедмитрію I та Лжедмитрію II вдалось протягом 1604 – 1608 рр. здобути ряд перемог над московською армією.

Ключові слова: *Польща, Росія, інтервенція, військо, Москва, цар.*

Період 1604 – 1618 рр. як для історії Польщі, так і для історії Росії, а також для польсько-російських відносин був надзвичайно багатий на різного роду події. Однією з найбільш цікавих серед них є дії нерегулярних польських підрозділів на території Московської держави в період польських інтервенцій та польсько-московської війни. З огляду на дуже широкий хронологічний і тематичний діапазон цієї проблематики, зосередимося у своїй роботі на аналізі дій вищезгаданих загонів протягом 1604 – 1608 рр., тобто в часи Лжедмитрія I та в перші роки Лжедмитрія II – до заснування тушинського

---

* Дана робота була підготовлена під керівництвом доктора Віталія Нагірного на науковому семінарі «Seminarium z zakresu historii Polski i historii powszechnej do XVIII w.» в Інституті Історії Ягелонського університету і є частиною бакалаврської роботи на тему «Konflikty zbrojne Rzeczpospolitej z Carstwem Moskiewskim w latach 1604 – 1612».

табору¹. Найбільша увага в роботі приділятиметься діям польських нерегулярних загонів, а також ролі, яку вони відігравали в арміях обидвох Лжедмитріїв.

Тематика польських інтервенцій, Смутного часу та історії Росії початку XVII ст. традиційно привертає увагу істориків. Їй присвячено доволі багато наукових праць, написаних польською та російською мовами. Наведемо тут лише найважливіші із них. У польській історіографії багато уваги цим питанням приділили А. Андрусевич, автор робіт «Історія Дмитриад», «Історія Великої Смути», «Дмитро Самозванець і Марина Мнішек»² та Д. Черська, авторка праці «Дмитро Самозванець»³. Політичні проблеми, пов'язані з польсько-московським конфліктом, висвітлені в роботах Я. Мацішевського⁴, Г. Віснера⁵, В. Поляка⁶. Одним із найгрунтовніших досліджень про військовий аспект польської інтервенції є книга А. Г. Пшепюрко «Від Стародубу до Москви»⁷, де представлено дії, організацію та структуру військ Лжедмитрія II. Автор, однак, обмежився тільки 1607 – 1608 рр. та повністю випустив з поля зору перші роки польської інтервенції, а також тушинський період. Дії польських підрозділів у часи існування тушинського табору частково висвітлив Р. Щесняк у роботі «Клушин 1610»⁸. Серед новіших робіт російських та радянських істориків, які стосуються періоду Смутного часу та польсько-російської війни, слід назвати студії Б. Флорі⁹, К. Валишевського¹⁰, Р. Скриннікова¹¹, В. Волкова¹². Ця тема популярна також у західній науковій літературі, прикладом чого є робота англійського історика Ц. Б. Стівенса «Російські війни, 1460 – 1730»¹³. Однак перелічені вище дослідження лише епізодично торкались участі польських нерегулярних загонів у кампаніях 1604 – 1608 рр. У зв'язку з цим, незважаючи на існування численних праць, присвячених періодові Смутного часу, в історичній науці надалі бракує робіт, які б детально відображали військовий аспект даної проблеми.

Джерельна база досліджуваної тематики досить обширна. В розпорядженні історика є, передусім, численні щоденники, діаріюші та листи писані польськими ротмістрами і хорунжими, які брали участь у кампаніях обох Лжедмитріїв. Інформація про ті події збереглась також у російських актових документах і літописах та в реляціях іноземців, що служили в польському чи російському військах. Для відтворення дій польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1604 – 1608 рр. велике значення

---

¹ Діям польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1609 – 1619 рр. буде присвячена окрема праця.

² Andrusiewicz A. Dzieje Dymitriad 1601 – 1614. – Warszawa, 1990; Ibid. Dzieje wielkiej smuty. – Katowice, 1999; Ibid. Samozwaniec i Maryna Mniszech. – Warszawa, 2009.

³ Czarska D. Dymitr Samozwaniec. – Wrocław, 2004.

⁴ Maciszewski J. Polska a Moskwa 1604 – 1618. – Warszawa, 1968.

⁵ Wisner H. Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 1995.

⁶ Polak W., O Kremlie i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607 – 1612. – Toruń, 1995.

⁷ Przepiórko A. G. Od Starodubu do Moskwy – działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607 – 1609. – Zabrze, 2007.

⁸ Szcześniak R. Kłuszyn 1610. – Warszawa, 2008.

⁹ Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М., 1978. – С.268-285.

¹⁰ Валишевский К. Смутное время. Репринтное издание. – М., 1991.

¹¹ Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. „Смута”. – М., 1988; Його ж: Три Лжедмитрия. – М., 2003.

¹² Волков А. Войны и войска Московского государства (конец XV – первая половина XVII века). – М., 2004. – С.166-200 (передусім с.168-179).

¹³ Оригінальне видання: Stevens C.B. Russia's Wars of Emergence, 1460 – 1730. – Harlow, 2007. Польський переклад: Stevens C.B. Rosyjskie wojny 1460 – 1730. Narodziny Mocarstwa. – Warszawa, 2010. – S.140-153.

мають спогади Станіслава Борша¹⁴, які є одним з нечисленних свідчень про першу московську кампанію 1604 – 1605 рр. Іншим важливим джерелом є так звані «Щоденники Марини Мнішек», дружини Лжедмитрія I й Лжедмитрія II, що містять ретельний опис подій з 1604 – 1610 рр.¹⁵. Детальну інформацію про дії польських загонів в часи другої Дмитріади і в тушинський період подають щоденники і діаріуші польських воєначальників, які брали участь у цій кампанії – Юзефа Будзілі¹⁶, Самуеля Маскєвіча¹⁷, Миколая Мархоцького¹⁸ та інших¹⁹. Про першу та другу Дмитріади коротко згадував також Станіслав Жолкевський²⁰. У московських джерелах цей період відображений у так званому «Новому Літописі»²¹. Важливу інформацію подають також реляції іноземців, що в 1604 – 1612 рр. перебували в Москві або на території Московського царства – Ісаака Массе²² та Конрада Буссова²³.

Початком польського втручання в московські справи стала поява на Україні в 1602 р. сина Івана IV Грозного – Лжедмитрія I, який нібито чудом вижив. Згідно з думкою більшості істориків, тим самозванцем був Григорій Отреп'єв. Він шукав притулку спершу в маєтку Костянтина Острозького, а згодом – при дворі князя Адама Вишневецького. У Брагині Г.Отреп'єв відкрив свою таємницю князеві, а той повідомив про все К.Острозького та короля, в якого Лжедмитрій I, з допомогою князя А.Вишневецького, отримав аудієнцію у травні 1604 р. У Самборі Лжедмитрій I познайомився зі своїм майбутнім протектором та тестем, сандомирським воєводою Єжи Мнішеком. Після отримання неформальної підтримки польського монарха, фальшивий син Івана IV відправився здобувати московський престол²⁴.

У жовтні 1604 р. Лжедмитрій I перетнув кордон Московського царства, маючи у своєму розпорядженні тільки невелике військо, яке складалося з рот і хоругв прикордонних польських можновладців. Павел Пясецький у своїй «Хроніці» писав, що біля Лжедмитрія I

---

¹⁴ Stanisław Borsza. Cara moskiewskiego wyprawa naonczas do Moskwy z panem wojewodą sandomirskim i z inszym rycerstwem Anno Domini 1604 / Opr. J. Byliński // Napis. – Seria VII: Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej. – Warszawa, 2001. – S.89-109.

¹⁵ Дневник Марини Мнишек / Пер. В. Н. Козлякова. – М., 1995. Автор твору невідомий, однак з легкої руки видавця цього джерела Н. Г. Устрялова (див.: Дневник Марини Мнишек и Послов польских // Устрялов Н. Г. Сказания со временников о Димитрии Самозванце. – Ч.4. – СПб., 1834. – С.1-109) в історичній науці прижилась назва «Щоденник Марини Мнішек».

¹⁶ Budziło Józef. Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 / Opr. J. Byliński, J. Długosz. – Wrocław, 1995.

¹⁷ Pamiętniki Samuela Maskiewicza początek swój biorą od roku 1594 w lata po sobie idące; wydane z rękopisów Biblioteki Szczorsowskiej hrabiego Chreptowicza / Wyd. T. Glücksberg. – Wilno, 1838.

¹⁸ Marchocki M. Historia moskiewskiej wojny prawdziwa // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612. – Liszki, 1995. – S.19-138.

¹⁹ Про інші щоденники див.: Ketrzynski W. Diariusze Wacława Dyamentowskiego i Marcina Stadnickiego o wyprawie cara Dymitra // Przegląd Historyczny. – T.7. – 1908. – №3. – S.272-274.

²⁰ Żółkiewski Stanisław. Początek i progres wojny moskiewskiej / Pod red. S. Sierpowskiego. – Wrocław, 2010. – S.1-20. Головна частина праці С.Жолкевського присвячена військовим кампаніям 1609 – 1612 рр.

²¹ Книга называемая Новый Летописец // Хроники смутного времени. – Москва, 1998 (дане джерело в оригінальному виданні було нам недоступне, подаємо його за посередництвом інтернет сторінки: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Nov_letopisec/pred.phtml?id=1004)

²² Masse Issaca. A short history of the beginnings and origins of these present wars in Moscow under the reign of various sovereigns down to the year 1610 / Transl. and with an introduction by G. Edward Orchard. – Toronto, 1982.

²³ Буссов Конрад. Московская хроника. 1584 – 1613. – М. – Л., 1961.

²⁴ Детальніше на цю тему див.: Andrusiewicz A. Dzieje Dymitriad 1601 – 1614. – Warszawa, 1990. – S.6-104; Czarska A. Op. cit. – S.36-44.

згуртувалося також чимало руської знаті²⁵. Керівництво походом здійснював сандомирський воєвода і майбутній тесть царя Єжи Мнішек. Зі своїм особистим почтом до Лжедмитрія I прибув і син Мнішка – Станіслав²⁶. Згідно даних Самуеля Маскевича, на боці претендента на московський трон виступили також польські шляхтичі Двожицький, Фредров і Небороський зі своїми загонами²⁷. У поході мала взяти участь також хоругва С.Маскевича, але він не встиг приєднатися до військ Самозванця²⁸. Лжедмитрія I підтримали також відділи Станіслава Гоголінського та Адама Жуліцького²⁹. Слід підкреслити, що добровольці, які допомагали претендентові на московський трон, були свідомі того, що він не є справжнім сином Івана IV Грозного, але їх приваблювала можливість здобути частину багатств царської казни, які пообіцяв їм Самозванець взамін за допомогу в опануванні престолу.

Як було вже згадано вище, військо Лжедмитрія I на початковому етапі складалося в основному із рот і хоругв поодиноких польських можновладців, які вербували солдатів власним коштом³⁰. За підрахунками Г.Віснера, в армії Лжедмитрія I восени 1604 р. служило 3619 людей³¹ однак, більш правдоподібними видаються дані наведені А.Андрусевичем – біля 4500 чоловік, у тому числі близько 2500 найманців з Речі Посполитої, до складу яких входило 580 гусарів**, 1420 козаків і пятигорців*** та біля 500 чоловік польської піхоти³². Решту сил – біля 2000 чоловік – становили запорозькі козаки³³. Лев Сапега у своєму листі до Януша Радзивілла згадує про могутнє військо Лжедмитрія I, що мало нараховувати 20 000 чоловік³⁴, але це число явно перебільшене.

Віська Лжедмитрія I зосередились поблизу Львова, у невеликому містечку Глинки, звідки вирушили у напрямку російського кордону. На територію Московського царства вони вступили 31 жовтня 1604 р.³⁵ і підійшли до Моравська, а згодом – і до Чернігова (4 листопада). Попри досить сильні московські гарнізони, обидва міста здалися без бою. Після цього війська Самозванця почали зростати швидкими темпами. До них приєдналися донські та запорозькі козаки, а також деякі підрозділи регулярної царської армії й цілі гарнізони окремих фортець. Збільшивши, таким чином, свої війська, Лжедмитрій I підійшов до Новгород-Сіверського, який захищав Петро Басманов. Під Новгород-Сіверським активно проявив себе загін Яна Бучинського, який зробив першу, щоправда невдалу, спробу здобути

²⁵ Piasecki P. Kronika Pawła Piaseckiego Biskupa Przemyskiego / Tłum. A. Chrząszczewski. – Kraków, 1870. – S.181.

²⁶ Maskiewicz S. Dyiariusz Samuela Maskiewicza // Kubala M., Ścieżor T. Moskwa w rękach Polaków: pamiątki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610 – 1612. – Liszki 1995. – S.142.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem. – S.143.

²⁹ Czerska D. Op. cit. – S.54.

³⁰ Piasecki P. Op. cit. – S.181.

³¹ Wisner H. Zygmunt III Waza. – Wrocław, 2006. – S.122.

** Гусари – спочатку легка польська кавалерія (XVI ст.), яка з початку XVII ст. почала становити елітарну кавалерію Речі Посполитої і використовувалась для вирішального удару та прориву строю ворога. Станом на початок XVII ст. це була одна з найкращих кінних формацій в Європі.

*** Пятигорці – важка кавалерія у Великому Литовському князівстві у XVI – XVII ст., в Польському королівстві в XVI – XVII ст. Становили проміжну ланку між важкою кавалерією (гусарією) і легкою кавалерією (драгунами).

³² Andrusiewicz A. Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech. – Warszawa, 2009. – S.196.

³³ Czerska D. Op. cit. – S.54.

³⁴ Ibidem. – S.55.

³⁵ У цьому місці й надалі дати подані за новим, григоріанським стилем. Тільки у випадку найбільш важливих подій подається подвійне датування (дати за старим, юліанським стилем подані в дужках).

місто³⁶. Після цієї невдачі армія Лжедмитрія I почала планомірну облогу міста. Тоді ж, після чергових невдалих спроб штурму міста, здійснених козаками і польською кавалерією, дійшло до першого конфлікту в таборі прихильників Самозванця³⁷. Попри те, що даний конфлікт вдалося залагодити, він став першим проявом відсутності у союзників єдиної стратегії ведення військових дій і в майбутньому такі конфлікти виникали регулярно. Тим часом на сторону Лжедмитрія I перейшли Путивль, Рильськ, Курськ і Кроми, що значно зміцнило позиції претендента. Однак, у цей же час на допомогу П.Басманову підійшло військо Федора Мстиславського, кількість якого Юзеф Будзіло обраховував у 100 тисяч людей³⁸. Д.Черська справедливо відмічає, що це число сильно перебільшене – сили Мстиславського могли налічувати максимум 40 тис., а війська Лжедмитрія I до того часу зросли до близько 20 тис. Незважаючи на солідну чисельну перевагу царської армії, вона зазнала нищівної поразки від військ Самозванця в битві, що відбулась під Новгородом-Сіверським 31 грудня 1604 р. Головною причиною успіху претендента на московський трон були дії польської кавалерії, зокрема рот пятигорців пана Неборського та гусарів Стефана Мнішка, які становили найбільш боєздатну частину військ Лжедмитрія I³⁹.

Після цієї битви в таборі Лжедмитрія I розпочалась чергова криза, оскільки сам Новгород-Сіверський так і не був взятий, а облога з кожним днем ставала все важчою з огляду на атмосферні умови. Значна частина поляків залишила армію Самозванця. М.Мархоцький так описує цю ситуацію: «*Наші теж недовго могли витримати в цій експедиції, оскільки було видано тільки четверту частину грошей, [тому] повернулись до Польщі...*»⁴⁰. З даного фрагменту видно, що неоплачені загони польських найманців швидко втрачали боєздатність. Разом із ними Лжедмитрія I покинув також Єжи Мнішек, який пояснював свій відхід поганим станом здоров'я та початком скликання сейму в Речі Посполитій. Втрата найбільш боєздатної частини війська негативно вплинула на становище Самозванця, який одразу ж зазнав першої серйозної поразки у битві під Добриничами (30 січня 1605 р.). Невдовзі його залишили і запорозькі козаки, а сам претендент на трон втік до Путивля. Здавалося, що його авантюра закінчиться поразкою, але 23 квітня 1605 р. (13 квітня 1605 р.) несподівано помер Борис Годунов, а царський престол зайняв молодий Федір II, якого 20 червня 1605 р. (10 червня 1605 р.) було вбито внаслідок боярської змови. Смерть Бориса Годунова, а згодом – і Федора II, дала Лжедмитрієві I змогу реалізувати свою ціль. Самозванець швидко мобілізував усі можливі сили і рушив на Москву. Столиця без опору відкрила йому свої ворота і 31 липня 1605 р. (21 липня 1605 р.) Лжедмитрій I був коронований царською короною як Дмитрій I Іванович⁴¹.

Після коронації Лжедмитрія I більшість польських загонів, що підтримували його в поході на Москву, залишилися в нього на службі. Відомо, що новий цар оточив себе охоронцями з кола польських найманців⁴². Наприклад, під час його урочистого в'їзду в Москву гусарські роти йшли на самому початку, а тільки тоді марширували московські війська та бояри⁴³. Окрім польських військ, у царя служив також відділ алебардників, що складався з іноземців⁴⁴. Така політика Лжедмитрія I стала головною причиною змови проти нього і бунту в Москві 27 травня 1606 р. (17 травня 1606 р.), ініційованих Шуйськими й Голіциними. Внаслідок сутичок на вулицях Москви, окрім самого Лжедмитрія I, загинуло

³⁶ Czerska D. Op. cit. – S.57.

³⁷ Ibidem. – S.58-59.

³⁸ Budziło J. Op. cit. – S.75.

³⁹ Детальніше про перебіг цих подій див.: Czerska D. Op. cit. – S.62 і in.

⁴⁰ «*Nasi też niedługo trwać mogli na tej ekspedycji, albowiem było tylko na ćwierć pieniędzy dano [więc] wrócili się do Polski ...*», див.: Marchocki M. Op. cit. – S.22.

⁴¹ Детальніше про це див.: Andrusiewicz A. Op. cit. – S.233-253.

⁴² Marchocki M. Op. cit. – S.23.

⁴³ Czerska D. Op. cit. – S.88.

⁴⁴ Ibidem. – S.114.

також багато поляків: дворян, військових, жінок. Юзеф Будзіло вказує кількість загиблих 1300 осіб⁴⁵. Проте більш імовірно, що загинуло біля 500 осіб⁴⁶. Тоді ж загинув і Станіслав Борша, який залишив дуже цінний для нас опис першого походу польських військ на Москву⁴⁷.

Після загибелі Лжедмитрія I тіло його було спалено, а попіл вистрілено з гармати в напрямку Речі Посполитої. Ніхто тоді навіть не припускав, що незабаром саме звідти надійде другий Лжедмитрій. Невдовзі після вбивства першого Самозванця з'явилися чутки про те, що цар врятувався, а замість нього помер інший поляк, дуже схожий на нього⁴⁸. Першим про це повідомив у Путивлі князь Шаховський. Тоді ж на Сіверщині розпочався заколот проти Шуйського. Ці події привели до повстання Болотнікова, другої польської інтервенції та внутрішніх усобиць, які тривали на території Московського царства протягом трьох років.

Після появи інформації про те, що цар чудом уцілів, у липні 1607 р. у Стародубі появився наступний претендент – Лжедмитрій II. Новий Самозванець одразу ж розпочав призов у свої війська. Вірна йому Сіверщина була спустошена двома попередніми наборами, які проводили Болотніков і Телятев⁴⁹. Тому Самозванець, як і його попередник, вирішив вербувати війська в Речі Посполитій. Польські землі в той час були наводнені вигнанцями, які після поразки військ конфедератів під Глузовом (5 липня 1607 р.) охоче наймались на службу до Лжедмитрія II. З огляду на переговори із Шуйським про укладення мирного договору, польський король Сигізмунд III заборонив свавільним групам нищити Річ Посполиту⁵⁰. Однак, цієї заборони ніхто не дотримувався, тим більше, що й сам король не особливо слідкував за дотриманням свого розпорядження. Лжедмитрій II вже в липні 1607 р. розіслав по Речі Посполитій листи із закликом до шляхти вербувати загоны і переходити до нього на службу. Такі листи отримали, між іншим, Микола Струсь і Кшиштоф Радзивілл⁵¹. Авантюра Лжедмитрія II привабила не тільки багатьох польських панів, але й литовських можновладців. Головною причиною їх вербування до військ Самозванця була велика оплата – на службі у Лжедмитрія II вона становила 70 злотих для гусарів і 40-50 злотих для козаків і п'ятигорців (для порівняння – в коронному війську гусар отримував 15 злотих)⁵². Слід пам'ятати і про те, що за вербування роти чи хоругви кожному воєначальнику доводилось платити самому, оскільки цар обіцяв виплату грошей, аж після того, як отримає престол⁵³.

Одним із перших, хто підтримав Лжедмитрія II був Миколай Меховецький⁵⁴. Уже у вересні 1607 р. до обозу Самозванця прибув відомий нам Юзеф Будзіло⁵⁵, а згодом зі своїми ротами й хоругвами підійшли Миколай Харлінський та Фредерік Тишкевич⁵⁶. Багато шляхтичів зі своїми загонами приєдналися до Лжедмитрія II у період від вересня 1607 р. до березня 1608 р., наприклад Самуель Тишкевич і пан Валавський⁵⁷, а окремі відділи прибували і після цього часу. Один із таких епізодів Юзеф Будзіло описав таким чином: «24 грудня [...] прийшов із Польщі з 12 хоругвами пана Велогловського пан Рудницький, пан

---

⁴⁵ Budziło J. Op. cit. – S.47.

⁴⁶ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.19.

⁴⁷ Czerska D. Op. cit. – S.204.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.45.

⁵⁰ Maciszewski J. Op. cit. – S.139.

⁵¹ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.47.

⁵² Ibidem. – S.55.

⁵³ Ibidem. – S.54.

⁵⁴ Marchocki M. Op. cit. – S.25.

⁵⁵ Budziło J. Op. cit. – S.71.

⁵⁶ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.50.

⁵⁷ Budziło J. Op. cit. – S.72.

Казімерський з ротами. А потім третього дня прийшов пан Мікулінський»⁵⁸. 30 березня 1608 р. до табору Самозванця приєднався його майбутній гетьман, князь Роман Ружанський, а згодом прибули також Адам Вишневецький, Александр Зборовський, Александр Лісовський та Марек Вілямовський⁵⁹. Найпізніше прибув Павло Сапега – аж в липні 1608 р.⁶⁰, проте контакт з табором претендента на трон він підтримував ще від серпня 1607 р.

Розпочинаючи бойові дії, Лжедмитрій II диспонував невеликою кількістю людей. Більшість його сил становили козаки, шляхта та населення з пограниччя Речі Посполитої, які формували загони схожі на татарські війська. М. Мархоцький пише про це так: «Згуртував [Лжедмитрій II – А.Д.] в короткому часі не дуже доброго війська приблизно 3 тисячі, прийшов і до нього Меховецький, поляк, якого над тими людьми [Лжедмитрій II – А.Д.] поставив гетьманом»⁶¹. Сили другого Самозванця початково могли нараховувати приблизно 5000 чоловік⁶². Польські роти й хоругви становили меншу частину у війську претендента, проте ця ситуація докорінно змінилась упродовж наступних кількох місяців, коли М.Меховецький наwerbував для Самозванця значні сили в Речі Посполитій.

Вийшовши зі Стародуба, Лжедмитрій II 20 вересня 1607 р. розпочав марш у напрямку Почапова, а згодом на Брянськ, розраховуючи зняти блокаду із Тули й Калуги, де від літа захищалися війська Болотнікова й Телятева. Розуміючи стратегічне значення Брянська, Шуйський, однак, залишив там тільки невеликий гарнізон – біля 300 чоловік на чолі з Єрізалем Безобразовим, обіцяючи йому швидкі підкріплення з Тули і Смоленська⁶³. Проте, дізнавшись про наближення Лжедмитрія II Є.Безобразов залишив Брянськ, повністю його спаливши. Самозванець відправив навздогін за ним загін Юзефа Будзілі⁶⁴.

Ситуація Лжедмитрія II сильно погіршилась після того, як 20 жовтня 1607 р. здалася Тула, яку облягали основні сили Шуйського. Претендент вирішив відступити до Путивля. У жовтні 1607 р. в його армії розпочалися заколоти польських частин, які Юзеф Будзіло описує так: «Цього року [1607] в жовтні наше військо цар деякими словами розлютив. Тоді вони збунтувались, забрали всі гармати й пішли геть. Наступного дня їх догнали й через три верстви повернули назад»⁶⁵. Наприкінці жовтня військо Лжедмитрія II покинули козаки⁶⁶. Ситуацію змінило тільки прибуття нових загонів із Речі Посполитої. Якщо після відходу козаків сили претендента могли нараховувати максимум 2500 чоловік, то тепер до складу його військ увійшли: рота пана Тишкевича (800 гусарів) і 5 хоругв козаків, рота князя Ружанського (500 гусарів) і рота пана Харлінського (130 гусарів), значна кількість п'ятигорців⁶⁷, під Брянськ прийшли також Казімерський, Рудницький, Мікулінський з 12 хоругвами пана Велогловського⁶⁸. Таким чином, війська Самозванця збільшились приблизно

⁵⁸ «24 decembra [...] przyszedł z Polski ze 12 chorągwi pana Wielogłowskiego, pan Rudnicki, pan Chruśliński, pan Kazimierski z rotami. A potem trzeciego dnia przyszedł pan Mikuliński». Ibidem. – S.73.

⁵⁹ Ibidem. – S.76.

⁶⁰ Ibidem. – S.78.

⁶¹ «Zebrał tedy w krótkim czasie bądź to nie bardzo wybornego wojska ze trzy tysiące, Przyszedł i do niego Miechowiecki, Polak którego nad tymi ludźmi uczynił hetmanem». Ibidem. – S.25.

⁶² Przepiórko A. G. Op. cit. – S.78.

⁶³ Ibidem. – S.79.

⁶⁴ Budziło J. Op. cit. – S.71.

⁶⁵ «Tegoż roku [1607] octobra wojsko się nasze o niektóre słowa na cara obruszyło. Zbuntowawszy się tedy, armatę wszystką zabrawszy, poszło precz. Aż nazajutrz ubiegać się dało i w milach trzech się wróciło». Ibidem. – S.71.

⁶⁶ Ibidem. – S.72.

⁶⁷ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.78.

⁶⁸ Budziło J. Op. cit. – S.73.

на 6 тис. найманців з Речі Посполитої⁶⁹. Після такого зростання чисельності своїх прихильників Лжедмитрій II знову рушив на Брянськ. 18 жовтня 1607 р. проявили себе загони Будзіла й Меховецького, які розгромили війська князя Масальського під Козельськом⁷⁰, а 19 листопада 1607 р. польські найманці підійшли під Брянськ. Гарнізон Брянська налічував біля 900 кавалеристів і незначну кількість стрільців⁷¹. З такою перевагою Лжедмитрій II розгромив сили Куракіна й Масальського, проте самого міста йому не вдалося взяти. Наступним кроком претендента став марш на Орел, де союзники мали намір зазимувати. Період зимівлі в Орлі позначився тільки невеликими сутичками, які не отримували більшого розвитку через погодні умови, що засвідчують спогади М.Мархоцького: «Ці війська [Шуйського] з нашими не могли боротися з огляду на великі сніги, що прикрили землю на сім пядей вверх»⁷². 30 березня 1608 р. до табору Самозванця прибув князь Роман Ружанський із 1 тис. чоловік⁷³. Між ними одразу ж дійшло до конфлікту і тільки обіцянки Лжедмитрія II виплатити грошову компенсацію і його згода на призначення Р.Ружанського гетьманом розрядили ситуацію⁷⁴.

Весною війська Самозванця розпочали марш на Москву. До їх складу входило біля 10 000 черні й козацтва та біля 7 000 найманців з Речі Посполитої⁷⁵. Перша серйозна битва з царськими військами відбулася під Болховом 10-11 травня 1608 р.⁷⁶. Перший день бойових дій не виявив переможця і тільки наступного дня польській кавалерії вдалося завдати рішучого удару і прорвати укріплення московських військ. Під час відступу Шуйський втратив кілька тисяч чоловік⁷⁷.

Після цієї битви шлях на Москву для військ Лжедмитрія II був відкритим. Вони спершу взяли штурмом монастир св. Миколи в Можайську, а 24 червня 1608 р. підступили до стін столиці⁷⁸. Проте, цього разу жителі Москви не відчинили міських воріт. Немаючи достатніх сил щоб штурмувати місто, Р.Ружанський вирішив блокувати Москву з півночі, однак його самого невдовзі заблокував Скопін-Шуйський. У такій ситуації гетьман вирішив розбити табір біля річок Москви й Сходні поблизу місцевості Тушин⁷⁹. У той же час Шуйський зібрав під Москвою всі наявні в його розпорядженні сили, які за даними М.Мархоцького становили 70 тис. чоловік⁸⁰. Ю.Будзіло вказує більш фантастичну кількість – 140 тис.: «Того ж року прибуло до війська Шуйського багато з різних міст, якого [війська – А.Ч.] налічувалось сто тисяч, а татарів було 40 тисяч...»⁸¹. Але, найбільш імовірно, що у розпорядженні Шуйського було біля 40-50 тис. військ, а разом з московським гарнізоном – біля 60 тис.⁸². Самозванцеві підпорядковувалися не більше мав в наявності на більше 20 тис. чоловік, однак його сили відзначалися більшою боєздатністю⁸³. 5 липня 1608 р. відбулася

⁶⁹ Przepiórko A.G. Op. cit. – S.91.

⁷⁰ Budziło J. Op. cit. – S.71.

⁷¹ Przepiórko A.G. Op. cit. – S.88.

⁷² «Te wojska [Szujskiego] z wojski naszymi schodzić się nie mogły dla okrutnie wielkich śniegów, które ziemię na siedem pędzi wzwyż przykryły». Op. cit. – S.27.

⁷³ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.102.

⁷⁴ Ibidem. – S.104.

⁷⁵ Ibidem. – S.105.

⁷⁶ Budziło J. Op. cit. – S.74.

⁷⁷ Ibidem. – S.75; Przepiórko A. G. Op. cit. – S.125.

⁷⁸ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.129-132.

⁷⁹ Marchocki M. Op. cit. – S.39.

⁸⁰ Ibidem. – S.40.

⁸¹ «Tegoż roku 5 Iulii przybyło wojska Szujskiego niemało z różnych miast, którego się liczyło sto tysięcy, a Tatarów 40 tysięcy...». Budziło J. Op. cit. – S.76.

⁸² Przepiórko A. G. Op. cit. – S.138.

⁸³ Ibidem.

битва на річці Ходинка, де війська Шуйського були розгромлені Р.Ружинським⁸⁴. Однак це була «піррова» перемога, оскільки війська Лжедмитрія II зазнали великих втрат, а перемога не була повною.

Після цієї битви в таборі Самозванця відбулися серйозні зміни – до нього приєдналось чимало московських бояр, зокрема Дмитро Тимофійович Трубецький, Дмитро Михайлович Черкаський, князь Олексій Юрійович Сєкін, Михайло Бутурлін та інші⁸⁵. Однак, попри такий успіх, Москва надалі була недоступною для Лжедмитрія II. Не маючи достатніх сил для опанування столиці, Самозванець змушений був стати табором в Тушині, що започаткувало так званий «тушинський період». Сюди ж прибувало щораз більше найманих військ з Речі Посполитої, а також козаків⁸⁶. У це час війська Лжедмитрія II були менш активними, ареал їхніх дій обмежувався тільки околицями Москви. Цікаву оцінку цієї ситуації дав М.Мархоцький: «...чим нас було більше, тим менше ми робили»⁸⁷. Однак, діяльність польських нерегулярних загонів в «тушинський період» виходить за межі даного дослідження.

Підведемо основні підсумки. Як бачимо, перша польська інтервенція в часи Лжедмитрія I була наслідком активності тільки окремих польських магнатів та шляхтичів і не набрала масового характеру. Але саме завдяки польським покровителям і союзникам Самозванцеві вдалось наwerbувати війська, основну частину яких на першому етапі кампанії складала загони з Речі Посполитої. З розвитком військових дій сили претендента на московський трон почали набирати багатоетнічного характеру, де поляки становили вже меншу, проте найбільш боєздатну частину війська. Можна говорити, що саме завдяки польським найманцям Лжедмитрій I зміг перемогти під Новгородом-Сіверським і утвердитись на московському троні. Своєю чергою, у другій польській інтервенції, на противагу до першої, взяли участь значно більше польських магнатів і шляхти, а кількість найманців з Речі Посполитої відчутно зросла. Безсумнівно, відповідний ґрунт для такої активності поляків було закладено успіхом авантюри Лжедмитрія I та існуванням у Польщі численних військових конфедерацій, членів яких успішно вербували у війська другого Самозванця. Попри те, їх дії не дозволили Лжедмитрію II повторити успіх свого попередника. Що ж стосується суто військової сторони дій польських найманців, то аналіз основних битв цього періоду показує, що польська військова організація знаходилась на вищому рівні порівняно з російською. Бачимо також, що у тодішньому польському військовому мистецтві домінували тактичні підходи, побудовані на раптових та стрімких ударах кавалерії, що зазвичай приносило перемогу.

*Переклад на українську мову
Магдалена Овсяна (Magdalena Owsiana)
Юстина Студзинська (Justyna Studzińska)*

The article examines the actions of irregular Polish military units within the territory of the Muscovite Tsardom during the First Dymitriad and the early Second Dymitriad. The author points out that the private units of Polish infantry played an important role, both militarily and politically, in the armies of both Pretenders from the time they became active players on the historical stage. The paper stresses that the Polish military units, which in some cases consisted of small numbers of soldiers, represented the most valuable assets of the armies of both pretenders to the throne of Moscow, and that they were the deciding factor behind a number of victories over the army of Moscow in the period between 1604 and 1608.

Key words: Poland, Russia, intervention, military, Moscow, tsar.

⁸⁴ Budziło J. Op. cit. – S.75.

⁸⁵ Przepiórko A. G. Op. cit. – S.138.

⁸⁶ Budziło J. Op. cit. – S.76.

⁸⁷ «...im się nas na więcej nazbierało, tymesmy już mniej robili». Marchocki M. Op. cit. – S.43.

Наукова хроніка

Мар'яна Курін, Андрій Павлюк, Ірина Тимар (Івано-Франківськ, Україна)

«COLLOQUIA RUSICA». КРАКІВСЬКІ ЕТЮДИ

24-26 листопада 2010 р. на базі Інституту історії Ягелонського університету в м. Краків (Польща) відбулась I Міжнародна наукова студентсько-викладацька конференція із циклу «Colloquia Rusica» («Розмови про Русь») на тему «Середньовічна Русь та її сусіди IX – середина XIII ст.» («Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII w.)»). Її учасниками були студенти, аспіранти та викладачі чотирьох країн: Польщі, України, Литви та Словаччини. Безпосередньо з Івано-Франківська брали участь студенти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника у такому складі: Тимар Ірина (III-й курс), Курін Мар'яна (III-й курс), Дубчак Сергій (V-й курс) та Павлюк Андрій (V-й курс) під науковим керівництвом доцента кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Мирослава Михайловича Волощука. Під час роботи конференції учасники обговорювали низку проблемних та мало досліджених питань, які стосувались військово-політичних, релігійних, міжетнічних та міждинастичних відносин на території середньовічної Русі, країн Центрально-Східної та Західної Європи в IX – XIII ст.

Кожен виступ активно обговорювався усіма учасниками, дискусії тривали і в перервах між роботою секцій.

Окремим пунктом роботи конференції були відкриті лекції відомих вчених, зокрема, професора Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна) Леонтія Войтовича – «Русь і Візантія IV – XIV ст. Вибрані проблеми», професора Університету імені Яна Амоса Коменського із Братислави (Словаччина) Мартіна Гомзи на тему «Русько-польсько-словацьке прикордоння: місце північно-словацьких комітатів Угорського королівства у північно-східній політиці Арпадів до середини XIII ст.», професора Університету імені Міколая Коперніка (Торунь, Польща) Даріуша Домбровського – «Про потребу досліджень історії середньовічної Русі» тощо.

Виступи всіх учасників були підготовлені на високому рівні із використанням широкого спектру джерельних матеріалів та наукових досліджень. Під час проведення конференції не існувало жодного мовного бар'єру, оскільки організатори подбали про видрук тез усіх доповідей трьома мовами – російською, польською та англійською. Між гостями конференції відбувався жвавий обмін досвідом, у перервах між засіданнями тривали дискусії, відбувався обміг новою літературою, звучали пропозиції до активнішої усесторонньої співпраці. Невимушена обстановка ліквідувала перешкоди для спілкування вже знаних європейських вчених та молодих початківців.

Складовою заключної частини конференції була презентація першого номеру Студентських Історичних Зошитів (Івано-Франківськ, Україна), де опублікували свої статті студенти українських і польських університетів. Ухвала, прийнята по завершенні роботи, засвідчила наміри щорічно проводити конференції, присвячені історії Русі. Естафету на 2011 р. перейняв Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна), а на 2012 р. – Варшавський університет (Польща).

Окрім того, для всіх учасників конференції проводились пізнавальні екскурсії по Ягелонському університету та загалом по Кракову. Участь у конференції дозволила не лише глибше ознайомитися із історією країн Центральної Європи і Польщі, зокрема, але й зрозуміти менталітет наших сусідів, ознайомитися із надбаннями їхньої духовної та матеріальної культури.

Автори

Adamovič Viktor (Адамович Віктор) – студент V курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського. Сфера наукових інтересів – середньовічна історія Словаччини та країн Європи

Боднарчук Марія – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: гендерні студії, становище жінки у Візантії та Русі

Букрєєв Тарас – студент IV курсу Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету. Сфера наукових інтересів: історія Півдня України, історія України XIX – першої половини XX ст.

Валявська Катерина – студентка V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сфера наукових інтересів: історія Галицької землі XII ст., біографії князів

Гаврилишин Марія – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Спеціалізується на вивченні англо-шотландського протистояння доби середньовіччя та історії середньовічної Шотландії

Галицька Юлія – магістр історії. У 2009 р. захистила магістерську роботу на тему «Розвиток середньої освіти польської меншини на Поділлі в період коренізації в 20-х рр. XX століття». Від 2008 р. – студентка Інституту Європеїстики відділу Міжнародних відносин і політичних наук Ягеллонського університету (Краків, Польща). Сфера наукових інтересів: історія міста Кам'янця-Подільського

Нерусова Ангеліка (Герусова Ангеліка) – студентка V курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського. Сфера наукових інтересів – боротьба за «австрійську спадщину» в другій половині XIII ст.

Гладка Марта – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Спеціалізується на вивченні війни Червоної та Білої Троянд у Англії (1455 – 1485 рр.), історії Англії XV ст.

Живачівський Андрій – студент II курсу магістратури Східноєвропейських студій Варшавського університету (Польща). Займається дослідженням історії Оттоманської Порти XIV – XVI ст., зокрема тімарної системи, васально-ленних відносин у державі

Жих Максим – аспірант III курсу історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету (Росія). Досліджує історію ранньосередньовічної Галичини та Волині (до X – XI ст.)

Кандиба Ганна – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Спеціалізується на вивченні візантійської літургії

Камінська Моніка (Kamińska Monika) – студентка III курсу Інституту історії Ягелонського університету (Краків, Польща). Наукові інтереси – архітектурні школи країн Центральної Європи і Русі.

Кожушко Андрій – студент IV курсу (група «Б») історичного факультету Луганського Національного університету імені Т.Г. Шевченка. Сфера наукових зацікавлень – історія монголів XII – XIII ст.

Козловський Сергій – аспірант III курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Досліджує біографії видатних медієвістів Львівського університету, середньовічний Степ, кочові народності Причорномор'я та Приазов'я

Корнелюк Василь – студент III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історію хрестоносного руху, конфлікти між Орденем Тамплієрів та асасинами

Курін Мар'яна – студентка IV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням папської політики і дипломатії на Русі в XIII ст., історією Домініканського ордену

Левек Конрад (Lewek Konrad) – студент III курсу Інституту Археології Ягелонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення – археологія середньовічної Русі і русько-польського пограниччя в середні віки

Лісін Дмитро – студент IV курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Вивчає історію кельтської релігії, друїдизму

Mesiarkin Adam (Месяркін Адам) – аспірант II курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Сфера наукових інтересів: середньовічна історія Словаччини, етногенез словаків, військова організація слов'янських племен у ранньому середньовіччі

Orságová Zuzana (Орсагова Зузана) – аспірантка III курсу Філософського факультету Університету імені Яна Амоса Коменського (Братислава, Словаччина). Сфера наукових інтересів: міждинастичні шлюби в середньовічній Європі, русько-угорські матримоніальні зв'язки, середньовічна історія Угорщини

Павлюк Андрій – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається дослідженням франко-ромейських відносин V – IX ст.

Папа Іванна – аспірантка II курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Вивчає історію середньовічних мандрівних театрів, бардів, блазнів. До сфери наукових інтересів належить також історична біографістика

Réderi Tamás (Педері Томаш) – студент IV курсу Факультету Гуманітарних наук Інституту історії Печського університету (Угорщина). Наукові інтереси – військова історія середньовічної Угорщини, середньовічне угорське зброєзнавство.

Полянська Евеліна Лілія (Polańska Ewelina Lilia) – аспірантка I курсу Відділу гуманітарних наук Інституту історії мистецтва Люблінського Католицького університету Івана Павла II (Люблін, Польща). Наукові інтереси: історія мистецтва, католицькі місії на Русь, Волинь у першій половині XIV ст., діяльність великого литовського князя Свидригайла.

Šedvydis Laurynas (Седвідіс Лауринас) – студент V курсу Факультету Гуманітарних наук Університету Вітовта Великого. Наукові зацікавлення – історія середньовічної Литви, історія Південно-Західної Русі в XIV – XV ст., генеалогія і політична діяльність князів Гольшанських в XIV – XV ст.

Сковронек Лукаш (Skowronek Łukasz) – студент V курсу Інституту Історії Ягеллонського університету, Краків, Польща. Наукові зацікавлення: історія Московської держави XV – XVI ст., політична еліта і дипломатія Московської держави XV – XVI ст., литовсько-московські відносини XV – XVI ст.

Srodecki Paul (Сродецький Пауль) – аспірант II курсу Інституту історії Університету м. Гайсен (Німеччина). Наукові зацікавлення: історія середньовічної Польщі, руські землі в політиці польських королів у XIV ст.

Стасюк Андрій – аспірант II курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує Орден Францисканців, історію Галичини доби Середньовіччя

Стефанишин Володимир – студент III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Досліджує історію хрестоносного руху

Сухар Роман – студент V курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Сфера наукових інтересів: середньовічні еліти, історія Русі

Тимар Ірина – студентка IV курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Займається вивченням історії половецьких племен, народів Мезоамерики та Північної Америки в доколумбовий період та після 1492 р.

Чадер Адам – студент II курсу Інституту історії Ягеллонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія Польщі в XVI – XVII ст., історія Московської держави першої половини XVII ст., польсько-московські відносини в першій половині XVII ст., діяльність польських військ на території Московської держави в часи Смути

Шавала Зоряна – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: середньовічна Скандинавія, любні відносини в середовищі скандинавських народностей

Шукрута Юлія – студентка V курсу історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Наукові зацікавлення: політика Візантії щодо Хрестових походів

Шупак Адам – студент III курсу Інституту історії Ягелонського університету (Краків, Польща). Наукові зацікавлення: історія Української греко-католицької церкви, церковне мистецтво, візантійська літургія

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	3
Програма II Міжнародної наукової студентсько-викладацької конференції «Князівства Галицької і Волинської земель в міжнародних відносинах XI – XIV ст.»	5
ТЕЗИ	
<i>Валявська Катерина (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна). Володар Ростиславич та Олексій Комнін. Русько-візантійські матримоніальні зв'язки в першій чверті XII ст.</i>	10
<i>Живачівський Андрій (SEW, Uniwersytet Warszawski, Polska). Половці на службі в Данила Романовича</i>	11
<i>Жих Максим (Санкт-Петербургский государственный университет, Россия). «Червенские грады» в контексте отношений Руси с Польшей и Чехией в начале XI века</i>	13
<i>Каминская Моника (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska). Первый этап влияния романской архитектуры в Галицкой Руси</i>	16
<i>Козловський Сергій (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна). Матримоніальні зв'язки галицьких і волинських князів з кочівниками Північного Причорномор'я</i>	17
<i>Корнелюк Василь (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна). Русь та Хрестові походи: сучасний стан дослідження</i>	19
<i>Курін Мар'яна (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна). Домініканський Орден в Галицькій землі XIV ст. на сторінках «Актів городських та земських»</i>	21
<i>Левек Конрад (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska). Русско-польское пограничье XI – XIII веков в свете новейших польских археологических исследований</i>	24
<i>Папа Іванна (Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна). Гедиміновичі у Галичині та на Волині у XIV – XV ст.</i>	26
<i>Полянська Евеліна Лилія (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie, Polska). «Угнетённая войной и опустошенная огнём», или Свидригайло против Ягайла в борьбе за Волынскую землю</i>	27
<i>Сковронэк Лукаш (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska). Окружение Любарта в период его правления на Волыни</i>	29

<i>Стасюк Андрій (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна). Russia/Ruthenia на сторінках францисканських джерел XIII – XV ст.</i>	31
<i>Стефанишин Володимир (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна). Місце та роль Галицько-Волинського князівства в підготовці хрестового походу проти монголо-татар</i>	33
<i>Сухар Роман (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна). Роль галицького боярства у князівській усобиці 1153 – 1154 рр.</i>	35
<i>Тимар Ірина (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, Україна). Половці, як союзники галицьких і волинських князів XI – XIII ст.</i>	37
<i>Adamovič Viktor (The Comenius University, Bratislava, Slovak Republic). The Oravian campaign of Daniel Romanovich in terms of military-political ambitions of the Kingdom of Hungary</i>	39
<i>Herucová Angelika (The Comenius University, Bratislava, Slovak Republic). On the Question of Co-operation of Galician, Polish and Hungarian Rulers towards Přemysl Otakar II after 1270</i>	40
<i>Mesiarkin Adam (The Comenius University, Bratislava, Slovak Republic). Slovak Historiography of the Medieval Galicia and Volhynia</i>	41
<i>Orságová Zuzana (The Comenius University, Bratislava, Slovak Republic). The Marriages between the Árpáds and Princesses from Rus’</i>	43
<i>Péderi Tamás (The University of Pécs, Hungary). The Hungarian army of the Árpád era according to the Old Russian sources</i>	44
<i>Šedvydis Laurynas (Vytautas Magnus University/Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas, Lithuania). Dukes of Holshany in XIVth century in Southwestern Rus’</i>	46
<i>Srodecki Paul (The University of Gießen, Deutschland). Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum – The image of Galicia-Volhynia as a Christian bulwark and its incorporation into the kingdom of Poland in the XIVth century</i>	47
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	
<i>Щупак Адам (Краків, Польща). Церква Покрови Божої Матері в Старих Олешницях: історія і мистецтво</i>	50
<i>Букреев Тарас (Херсон). Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у першій половині 20-х років XX ст. на півдні України (за матеріалами Херсонщини)</i>	56

Галицька Юлія (Краків, Польща). Діяльність VIII Кам'янець-Подільської польської трудової школи в 1923/1924 навчальному році 60

STUDIA MEDIAEVALIA ET BYZANTINICA

Кандиба Ганна (Львів). Символіка візантійської літургії в «Містагогії» Максима Сповідника 66

Боднарчук Марія (Львів). Правовий статус жінки у Візантії за даними «Еклоги» 68

Шавала Зоряна (Львів). Релігійно-обрядові аспекти укладення шлюбів скандинавами у IX – XI ст. 72

Шукрута Юлія (Львів). Політика візантійського імператора Алексія I Комніна під час Першого Хрестового походу за даними «Алексіади» Анни Комніної 77

Гаврилишин Марія (Львів). Династична криза у Шотландському королівстві (1286 – 1292 рр.) 82

Гладка Марта (Львів). Червона та біла троянди: історизм королівської символіки 86

MISCELLANEA

Лісін Дмитро (Львів). Роль релігійних культів у повсякденному житті кельтів 93

Кожушко Андрій (Луганськ). «Отрарський інцидент» 1218 р. за повідомленням перського історика Ала ад-Діна Джувейні 98

Живачівський Андрій (Варшава, Польща). Формування та функціонування тімарної системи Османської імперії XIV – XVI ст.: короткий огляд джерел та історіографії 101

Чадер Адам (Краків, Польща). Дії польських нерегулярних загонів на території Московського царства в 1604 – 1608 рр. 108

НАУКОВА ХРОНІКА

Мар'яна Курін, Андрій Павлюк, Ірина Тимар (Івано-Франківськ). «Colloquia Rusica». Краківські етюди 117

АВТОРИ 118

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Інститут історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) здійснює набір статей до третього випуску студентського наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання етнології, археології, історії давніх цивілізацій, Середніх віків, Нової та Новітньої історії, джерелознавства, історіографії та актуальних проблем історії України.

Наукові статті повинні мати наступні необхідні елементи:

1. постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями;
2. аналіз останніх досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виділення основних невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку у даному напрямку.

Матеріали необхідно надіслати до **31 березня 2012 р.** за електронною адресою myrko79@rambler.ru (відповідальний секретар доц. Волощук М.М.), або ж на диску разом із одним видруківаним примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм., верхнє, нижнє та праве – 20 мм., шрифт Times New Roman, кегль 14) обсягом 8-10 сторінок. Мова публікації – українська. Посилання слід виконувати в автоматичному режимі по мірі виникнення, а їх список подавати у кінці тексту згідно з вимог ВАК України.

Наприклад:

У тексті: Серед найбільш вагомих робіт – монографія російського вченого А.Насонова, який, завдяки ретельному вивченню літописання, на наш погляд, цілком аргументовано довів, що саме поняття «Русь», чи «Русская земля» на захід від Києва простягалось не далі меж верхніх течій Горині та Збруча¹.

У списку літератури:

¹ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: историко-географическое исследование. Монголы и Русь: история татарской политики на Руси / Насонов А.Н. – СПб.: Алетей, 2002. – С.28.

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5-7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК та ББК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по-батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації слід надсилати **за адресою:**

Інститут історії і політології

Прикарпатський національний університету імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57

м. Івано-Франківськ

Україна, 76025

Контактні телефони: (0342)596103 (кафедра всесвітньої історії)

(0342)596107 (диспетчер Інститут історії і політології)

Мобільний: (050)6651069 (**Волощук М.М.**)

(096)9675880 (**Свінціцький Д.В.**)

Додаткову інформацію можна отримати за електронними адресами:

myrko79@rambler.ru або DmytroSDV@ukr.net

Відповідальні секретарі «Студентських історичних зошитів», к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії – **Волощук Мирослав Михайлович** та студент V курсу Свінціцький Дмитро Володимирович.

З повагою – редакційна рада

Наукове видання

**Студентські історичні зошити
2011. Вип.2.**

Збірник студентських наукових праць

Головний редактор
Літературне редагування
і верстка
Коректура
Дизайн обкладинки

М.М. Волощук, Г.Ю. Пославська

В. Стефурак